

КУЛТУРА

Бр.180/2023.

ISSN 0023-5164

УДК 316.7

ЧАСОПИС ЗА ТЕОРИЈУ И СОЦИОЛОГИЈУ КУЛТУРЕ И КУЛТУРНУ ПОЛИТИКУ

Издавач: Завод за проучавање културног развитка

Одговорни уредник: Владан Церовић

Главна уредница: др Слађана Илић, научни сарадник

Остали чланови редакције: др Саша Радојчић (Универзитет уметности, Факултет ликовних уметности, Београд), др Јана Алексић (Институт за књижевност и уметност, Београд), др Слободан Пенезић (Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за спорт – катедра за новинарство, Београд), др Владимир Коларић (Висока школа за комуникације Београд; Завод за проучавање културног развитка, Београд)

Дизајн: Атила Капитањ

Извршни уредник: Пеђа Пивљанин

Лектура и коректура: Оливера Пантовић Коларић

Превод на енглески и лектура превода: Татјана Медић

Припрема за штампу: Зоран Станковић

Редакција часописа *Култура*, Риге од Фере 4, Београд,
тел. 011 2187 637, e-mail: kultura@zaprokul.org.rs

Веб-сајт: casopiskultura.rs

Часопис излази тромесечно

Сви текстови у часопису се рецензирају

КУЛТУРА – Review for the Theory and Sociology of Culture
and for the Cultural Policy (Editor in Chief dr Slađana Ilić);

Published quarterly by Center for Study in Cultural
Development, Belgrade, Rige od Fere 4, tel. (+ 381 11) 2637 565

Тираж: 300

ISSN 0023-5164

УДК 316.7

Објављивање овог броја *Културе* омогућило је
Министарство културе Републике Србије

САДРЖАЈ

ИСТОРИЈСКА МИСАО У 21. ВЕКУ – ИЗМЕЂУ ФРАГМЕНТАЦИЈЕ И ВЕЛИКИХ ПРИПОВЕСТИ

Михаел Антоловић
УВОДНА РЕЧ
5

Зринка Блажевић
СУСПЕНЗИЈА НЕВЈЕРИЦЕ – ХИСТОРИЈСКА ЗНАНОСТ ПРЕД ИЗАЗОВИМА
МЕТАМОДЕРНИЗМА
9

Петар С. Турчић
СВЕТСКА И ГЛОБАЛНА ИСТОРИЈА
25

Вукашин Марић
ОД ПРИСЛУШКИВАЊА ЧИНОВНИКА
ДО ИСТРАЖИВАЊА МЕЂУНАРОДНОГ ДРУШТВА – РАЗВОЈНИ ТОКОВИ
ИСТОРИЈЕ МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА
51

Михаел Антоловић
ИСТОРИЈА ИДЕЈА И ИНТЕЛЕКТУАЛНА ИСТОРИЈА –
ИЗМЕЂУ МАРГИНАЛИЗАЦИЈЕ И ИНОВАТИВНОГ
ТРАНСДИСЦИПЛИНАРНОГ ПОЉА
75

Бранимир Јанковић
ЈАВНА И ПРИМИЈЕЊЕНА ПОВИЈЕСТ
99

Вукашин Зорић
РАСПРАВЉАЊА СА МНЕМОСИНОМ
121

ИСТРАЖИВАЊА

Љиљана Манић, Татјана Миливојевић и Андријана Микић
КУЛТУРНА ПАРТИЦИПАЦИЈА СТАРИЈИХ БЕОГРАЂАНА
139

Уна Забунов
ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ И ДИГИТАЛНИ ЈАЗ
153

Слободан Пенезић и Урош Селенић
РИТУАЛНО ИЗВОЂЕЊЕ У ПОНАШАЊУ
НАВИЈАЧА ЦРВЕНЕ ЗВЕЗДЕ И ПАРТИЗАНА
167

Ивица Чаировић
ОБРАЗОВАЊЕ ЦРКВЕНИХ УМЕТНИКА НА АКАДЕМИЈИ СПЦ ЗА
УМЕТНОСТИ И КОНСЕРВАЦИЈУ (1993–2023)
181

Данијела Јањић
КУЛТУРОЛОШКИ ЗНАЧАЈ СУНЦА НА ПРОСТОРУ ИТАЛИЈЕ
У РОМАНУ *КОД ХИПЕРБОРЕЈАЦА* МИЛОША ЦРЊАНСКОГ
191

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Дејана Прњат
КУЛТУРА, УМЕТНОСТ И МЕДИЈИ У ДИГИТАЛНОМ СВЕТУ
205

УВОДНА РЕЧ

ИСТОРИЈСКА МИСАО У 21. ВЕКУ – ИЗМЕЋУ ФРАГМЕНТАЦИЈЕ И ВЕЛИКИХ ПРИПОВЕСТИ

Једну од истакнутих одлика савременог историјског мишљења представља плурализам крајње различитих теоријско–методолошких усмерења који су се, на таласу „језичког преокрета” и растућег неповерења према „великим приповестима” конституисали током претходне четири деценије. Оно што је, ипак, заједничко свим овим правцима тзв. нове „нове историје” јесте изразито настојање да се превазиђу ограничења традиционалне историографије усмерене на реконструкцију појава и догађаја готово искључиво из домена уско схваћене политичке историје (*histoire événementielle*). Одатле, друго карактеристично обележје „нових перспектива у писању историје” (Питер Берк – *Peter Burke*) представља интердисциплинарност и трансдисциплинарност, тј. упућеност на сарадњу са читавим низом друштвених и хуманистичких дисциплина.

Динамичан развој који је обележио глобалне токове историјског мишљења током претходних деценија доживео је, међутим, врло скромну рецепцију унутар српске историографије, док је у појединим случајевима она готово у потпуности изостала. Ово посебно будући да теоријско–методолошка питања историјске науке, као вид метаисторијских разматрања и стручне ауторефлексије, још увек представљају изразиту белину у савременој српској историографији. Наиме, у њој је све до данас изостало систематско изучавање историје историографије као и савременог историјског мишљења. У прилог овог суда сликовито говори и чињеница да након неколицине „округлих столова” – на којима су, у организацији Трећег програма Радио-Београда, поједине значајне проблеме научне историографије (као што су *историографија и њени методи* (1970), *историја и друге науке* (1971), *функције историјске свесћи* (1972), *историја и савремено друштво* (1977), те *савременост као предмет историје* (1980)) елаборирали неки од најистакнутијих тадашњих српских и југословенских историчара – током наредних деценија нису уследила слична настојања. Наиме, још почетком седамдесетих година 20. века Андреј Митровић је упозорио на околност да истраживање теорије и методологије историјске науке „не прелази лична искуства” и да оно „остаје у сфери приватног”. Митровићева оцена – упркос ванредно снажном и резултатима богатом развоју историографије током претходних деценија – није, међутим, изгубила на актуелности ни након пола столећа. Ово посебно будући да је

истраживање теоријско–методолошких питања историјске науке и даље првенствено везано за лична интересовања појединих историчара и њихова настојања да се упознају са савременим правцима у историјским мишљењу и да их, колико је то могуће, примене у властитим истраживањима. Међутим, упркос вредним појединачним прегнућима, бројни „преокрети” који су, у међувремену, наступили у историјском мишљењу практично су остали без значајнијег утицаја на главни ток српске историографије у којој и данас, великим делом, преовлађује традиционалистичка парадигма политичке историје. Осим тога, усредсређеност на утврђивање нових чињеница на рачун теоријског развоја историјске науке условила је да бројна важна питања која се тичу историјске епистемологије, особене природе историјских знања, различитих врста историјских приповести и њихове улоге у савременим друштвима остану посве занемарена. Ово пак, поред осталог, води и ка маргинализацији историографије унутар корпуса хуманистичких и друштвенонаучних дисциплина.

Имајући у виду поменуте чињенице, намера темата *Историјска мисао у 21. веку – између фрагментације и великих приповести* је да се њиме макар делимично попуни еклатантна празнина у постојећој литератури на српском језику, да се изнова покрене аргументовани дијалог о неким од најутицајнијих савремених историографских праваца те да се, на тај начин, „одшкрину врата” и за њихову потенцијалну рецепцију не само унутар српске историографије већ и осталих сродних хуманистичких дисциплина. Окупљајући ауторе различите генерацијске припадности који се разликују како по својим интелектуалним афинитетима тако и по својим истраживачким интересовањима, темат садржи шест радова посвећених појединим утицајним правцима у савременом историјском мишљењу. Најопштијим теоријским питањима савремене историографије бави се Зринка Блажевић – она у своје раду расправља о могућностима које историјској науци пружа концепт тзв. метамодернизма. Полазећи од свеобухватне кризе разних парадигми које су обележиле друштвене и хуманистичке науке током претходних пола столећа, ауторка, као могућност за превладавање кризе, предлаже парадигму метамодернизма који би тежиште поставио на етичка и аксиолошка питања и производњу практичног и примењивог знања. На тај начин би метамодернизам, као нова „велика приповест”, омогућио једну врсту синтезе иначе изразито фрагментисаног научног знања. Разматрајући потенцијале које ова нова „епистема” пружа научној историографији, ауторка, свесна њене „пословичне склоности традиционализму и епистемолошке инертности”, истиче, пре свега, концепт „отеловљења” (*embodiment*) као основе за нову дефиницију историјског актера те интердисциплинарну сарадњу историографије са природним и биомедицинским наукама, посебно у истраживању тема као што су историја тела и емоција.

Преосталих пет прилога усредсређени су пак на неке од утицајних праваца у савременој историографији. Петар Ђурчић у своје раду пружа језгровит и садржајан приказ настанка светске и глобалне историје, двеју сродних, али ипак

у неколико различитих дисциплина које су током минуле три деценије, и саме непосредно подстакнуте процесом глобализације и стварањем „умреженог друштва” (Мануел Кастелс – *Manuel Castells*), доживеле невероватно снажан успон у великим светским историографијама. Поменуто промене утицале су и на реконцептуализацију једне од најтрадиционалнијих историјских дисциплина, историју дипломатије. Управо овом питању – „новој историји међународних односа” – посвећен је рад Вукашина Марића. Његово тежиште је на особеним теоријско–методолошким обележјима савремене историје међународних односа која, за разлику од традиционалне дипломатске историје, у предмет својих истраживања укључује читав низ различитих друштвених, економских и идејних (идеолошких) чинилаца. При томе, Марић у своју анализу укључује и утицај „културолошког преокрета” на савремену теорију и праксу историје међународних односа закључујући да ову дисциплину данас одликује ванредна тематска разуђеност и израита интердисциплинарност. Историји идеја и интелектуалној историји, двома сродним дисциплинама које су дуго времена биле „пасторчад” историографије, посвећен је рад Михаела Антоловића. Маргинализоване у великим историографијама током седамдесетих и осамдесетих година 20. века услед снажног успона прво друштвене а затим „нове културне историје”, обе дисциплине су доживеле велики повратак у новом миленијуму и данас представљају упадљиво трансдисциплинарно и иновативно подручје историјског истраживања. Растућем присуству историјских садржаја у јавном дискурсу и новим дисциплинама историјске науке које настоје да то присуство артикулишу са становишта научне рационалности посвећен је рад Бранимира Јанковића „о јавној и примењеној историји”. Дуго занемарена од стране академских кругова, јавна историја је, са информатичком револуцијом и појавом, у међувремену, свеprisутних дигиталних медија, постала ванредно важан чинилац у формирању колективних историјских представа. Својеврсни историографски одговор на ову појаву представљало је етаблирање јавне историје као академске дисциплине и тзв. примењене историје као вида практичне „употребе” историје. Скицирајући настанак и развој ових дисциплина, Јанковић је указао на њихове будуће перспективе као и инхерентна ограничења. Напослетку, Вукашин Зорић у своме прилогу расправља о односу историје и памћења, односно, о студијама сећања и памћења – подручју истраживања које је током минулих деценија доживела изузетно снажан развој што чини оправданим да се говори о својеврсном *memory boom*-у. Приказавши најважније теоријске доприносе утемељењу студија сећања, Зорић је назначио и утицај глобализације и, нарочито, дигиталних медија на конституисање нових облика колективног памћења.

С обзиром на мноштво усмерења која одликују савремену историографију, сасвим је извесно да је садржај темата под називом *Историјска мисао у 21. веку – између фрајменџације и великих пријовессти* могао да буде и другачији. Наиме, он не садржи прилоге о неким од врло атрактивних новијих историографских праваца попут дигиталне историје, историје знања, историје читања, историје

тела, емоција и сексуалности, или пак историје природне средине па чак и неуро-историје. Међутим, несумњиво је да он и у овом облику пружа теоријски утемељен, прегледан и систематичан увид у неке од најутицајнијих праваца у савременој историографији и као такав, осим што даје неопходна обавештења, представља више него солидно полазиште за даља истраживања. Напоследку, оно што је заједничко свим ауторима у овом тематском броју јесте јасна свест о томе да теоријска и, уопште, дисциплинарна саморефлексиивност представља неопходан предуслов за развој историографије и њено позиционирање како унутар корпуса других научних дисциплина тако и у унутар друштва у којима делује. Ово је утолико значајније с обзиром на то да се историографија, попут других хуманистичких дисциплина, суочава са широко распрострањеним оспоравањем сврхе свога постојања, будући да се историјска знања (као и хуманистичка знања у целини) све више процењују са становишта њихове корисности, непосредне примењивости и економске профитабилности. У таквим друштвеним околностима чини се да историографска саморефлексиивност постаје значајнија но икада пре, те у том смислу, поред осталог, треба разумети и прилоге садржане у овом темату.

На самој крају, желимо да се захвалимо уредништву часописа *Култура* на спремности да објави овај тематски број и да на тај начин да свој прилог покретању расправе о томе шта је данас историографија, каква је њена улога у савременом глобализованом и „умреженом друштву” и какве су њене будуће перспективе.

Hoc est in votis.

Проф. др Михаел Антоловић
Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору

Зринка Блажевић

Свеучилиште у Загребу, Филозофски факултет –
Одсек за повијест, Република Хрватска

DOI 10.5937/kultura2380009B

УДК 930.1

Прегледни рад

Датум пријема: 15. 08. 2023.

Датум прихватања: 03. 10. 2023.

СУСПЕНЗИЈА НЕВЈЕРИЦЕ – ХИСТОРИЈСКА ЗНАНОСТ ПРЕД ИЗАЗОВИМА МЕТАМОДЕРНИЗМА

Сажетак: Будући да је почетком трећега десетљећа 21. стољећа с пандемијом COVID-19 и ратом у Украјини експандирала свијест о својој кризи, чини се да је сазрио прави тренућак за епоблирање сасоносне еписеме – метамо-дернизма. Стога је оправдано очекивати да, унајоч словичној дисциплинарној конзервативности и инертности, ни историјска знаост неће моћи избјећи укључивање у његову првазивну еписемичку матрицу. Након сумарног приказа прокламиране енеалогије, онтологије, еписемологије, методологије и аксиологије нове „постпалеокапиталистичке“ филозофије метамо-дернизма, испитаћемо се моћни креативни појавицаји за метамо-дернистичку трансформацију историјске знаости. При том ће се проистаћи претпоставка да би најфикаснији замањак тога процеса могао бити концепт „ошјеловљења“ (embodiment) као темељ за редефиницију еписемолошког статуса повјесног актера, али за трансдисциплинарно отварање историјске знаости према природним и биомедицинским знаостима, што данас већ езем-ларно илустрирају историја тијела, историја емоција и историја осјећа.

Кључне ријечи: метамо-дернизам, историјска знаост, ошјеловљење (embodiment), историја тијела, историја емоција, историја осјећа

Почетак трећег десетљећа двадесет и првог стољећа обиљежен пандемијом COVID-а 19 и почетком рата у Украјини довео је до усијања свијест о свеопћој политичкој, друштвеној, еколошкој и економској кризи која је захватила човјечанство.¹ Неки су теоретичари то стање алармантно дијагностицирали

¹ Овај је рад финансирао Хрватска заклада за знаост пројектом IP-2020-02-5611 *Predmoderna hrvatska književnost i europskoj kulturi: kontakti i transferi*.

као метакризу која се састоји од низа уланчаних и каузално повезаних кризних поремећаја первазивног опсега и глобалнога досега.² Опћи осјећај несигурности, па чак и својеврсну хуману идентитетску кризу потенцирао је и експлозивни развој умјетне интелигенције (AI), посебно језичних модела стројнога учења (Chat GPT), за који се дистопијски предвиђа да ће ускоро задобити и типично људске когнитивне способности: опћу интелигенцију и самосвијест.

Паралелно с тиме унутар дисциплинарнога поља друштвених и хуманистичких знаности почело се акумулирати све интензивније незадовољство и критички отпор према парадигмама које су генерирали многобројни епистемички „обрати“ (*turns*) настали као изведенице лингвистичког и културног мега-обрата с краја шездесетих година прошлога стољећа.³ Према мишљењу најгорљивијих критичара, њихов је највећи кримен недовољно рефлексиван однос спрам епистемолошког наслијеђа модернизма и постмодернизма те посвемашња немогућност да се адекватно ухвате у коштац с бројним изазовима сувремених метакриза. Наиме, у славодобитној критичкој гести демонтаже постмодернистичких премиса, већина их тих обрата или несвјесно репродуцира или се пак некритички враћа модернистичким теоријским засадама преодијевајући их у ново пост-постмодернистичко рухо.⁴ Осим тога, упозорава се да се модернизам показао посве неспособним реализирати прокламиране циљеве као што су овладавање природом, осигурање знанствене надмоћи, универзалне слободе и линеарног напретка, док је постмодернизам због радикалног скептицизма према великим приповијестима на концу скончао у посвемашњем интелектуалном торпору.⁵

У складу с тиме, тијеком посљедњих је неколико година и унутар културнога и унутар знанственога поља поступно превладало мишљење да је куцнуо час за инаугурацију нове епистеме која ће наслиједити ону постмодернистичку јер је ова потоња, кухновским рјечником речено, акумулирала превише аномалија да би била функционална у новим социо-политичким и економским увјетима.

2 Усп. Rowson, J, Pascal, L. (2021). *Dispatches from a Time Between Worlds: Crisis and Emergence in Metamodernity*, London: Perspectiva Press.

3 Премда се у шуми многобројних обрата који се појављују на глобалној академској сцени прилично тешко оријентирати, након интерпретативног, перформативног, рефлексивног, постколонијалног, транслацијског, просторног и сликовног, које је у својој метатеоријској студији *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften* (2006) детектирала њемачка културологиња Дорис Бахман-Медик (*Doris Bachmann-Medick*), појавили су се спекулативни, афективни, материјални, праксеолошки, анимални које је, у иронијској аналогiji према жироскопу, културни теоретичар Марк Салцер (*Mark Saltzer*) прозвао „обратима обрата“ (*turn turn*) који се самоинсценирају и саморепродуцирају творећи тако епистемолошке оквире друге модерности. Усп. Saltzer, M. (2016) *The Official World*, Durham – London, Duke University Press, pp. 166–167.

4 Детаљније усп. Josephson Storm, J. A. (2021) *Metamodernism. The Future of Theory*, Chicago: University of Chicago Press, pp. 3–4.

5 Pipere, A. and Märtinson, K. (2022) *Metamodernism and Social Sciences: Scoping the Future*, *Social Sciences*, vol. 11, no. 457, p. 7.

Штовише, све су гласнији захтјеви за артикулацијом нове „велике приповијести” (*grand narrative*) која ће, интегрирајући оно најбоље од модернизма и постмодернизма у парадоксалној аутореференцијалној синтези, моћи обликовати „модел стварања знања и смисла за 21. стољеће”.⁶

Као најизгледнији кандидат за нову велику приповијест непријепорно се истиче метамодернизам. Он се самоувјерено декларира као „фаза културне еволуције, постапокалиптичка филозофија друштвено-хуманистичких знаности, апстрактни метамем и друштвено-културни еманципацијски покрет”.⁷ Премда је тај концепт још 1975. године инаугурирао књижевни теоретичар Масуд Заварзадех (*Masud Zavarzadeh*) као ознаку за „наративне интервенције у правцу метафикције, ироније, црног хумора и пастиша”, метамодернизам су тек 2010. године у културну теорију и филозофију знаности службено увела двојица младих низоземских теоретичара, Тимотеј Вермојлен (*Timotheus Vermeulen*) и Робин ван ден Акер (*Robin van der Akker*) у програмскоме чланку „Биљешке о метемодернизму” (*Notes on Metamodernism*).⁸ Имплицитно се реферирајући на гласовиту синтагму Р. Вилијамса (*Raymond Williams*), метамодернизам су дефинирали као емергентну „структуру осјећаја” која се „епистемолошки смјешта у оквиру модернизма и постмодернизма, онтолошки између њих, а повијесно онкрај те двије епистеме”. Отада је метамодернизам увелике теоријски еволуирао задобивајући обресе кохерентног филозофског сустава. Занимљиво је да су, осим Уједињеног Краљевства и Сједињених Америчких Држава, данас најважнији центри популаризације метамодернизма Шведска и Данска због чега се он знаковито назива „нордијском идеологијом”.⁹

У онтолошком погледу метамодернизам полази од Платонова и Фогелинова (*Erich Vögelin*) концепта метаксе (*metaxis*), у којему префикс „мета” означава

6 Andersen, L. (2019) *Metamodernity: Meaning and Hope in a Complex World*, Copenhagen: Nordic Bildung, pp. 103–18.

7 Pipere, A. and Mårtinson, K., нав. дј. стр. 9.

8 Vermeulen, T. – van den Akker R. (2010) Notes on Metamodernism, *Journal of Aesthetics & Culture*, vol. 2, no. 1, pp. 56–77.

9 Најпознатији изданак скандинавског огранка метамодернизма је пројект „Метамодерна” шведског социолога Данијела Герца (*Daniel Görtz*) и теоретичара умјетности Емила Ејнера Фриса (*Emil Ejner Friis*). Они су под псеудонимом Ханци Фрајнахт (*Hanzi Freinacht*) осмислили и покренули веб страницу и серију издања “Metamodern Guide to Politics’ Series” у којој су до сада објављене двије књиге: *The Listening Society* и *Nordic Ideology*, док је моментално у припреми *The 6 Hidden Patterns of History*. Конципирајући метамодернизам као властити „филозофски stroj”, Герц и Фрис као гласноговорници виртуалног Ханција Фрајнахта у својим књигама презентирају метамодернистичка тумачења, али и практична рјешења сувремених криза које потресају глобално друштво. Усп. <https://metamoderna.org/metamodernism/> (приступљено 31. свибња 2023.). Захваљујући својој прагматичној оријентацији и утилитарној компоненти, у Шведској и Данској се из академске и културне домене метамодернизам већ проширио и у политичку сферу, инспирирајући платформе шведске политичке странке *Initiativet* и данске *Alternativet*.

незауостављиво осцилаторно кретање између полова „и-ни” односно између „модерног ентузијазма и постмодерне ироније, наде и меланколије, наивности и спознаје, емпатије и апатије, јединства и плуралности, тоталитета и фрагментације, јасноће и двојбености, односно модерне чежње за смислом и постмодерне сумње у смисленост тражења смисла”.¹⁰ Управо се у тој холистичкој симултаности осцилације између различитих дискурса остварује први трансверзални принцип метамодернизма.¹¹

Како би иронијски импостираном метатеоријском гестом илустрирали парадоксалну епистемолошку природу метамодернизма коју везују уз Кантов негативни идеализам односно „као-да мишљење”, његови су „очеви утемељитељи” Тимотеј Вермојлен и Робин ван ден Акер посегнули за метафором магарца који трчи за мрквом на штапу. Метамодернизам се према њихову мишљењу реализира управо у таквој двострукој спрези – самовољној незауостављивој потјери за циљем који остаје трајно недоступним односно горљивој потрази за истином која никада неће бити пронађена.¹² Осим тога, метамодернизам критички одбацује супстанцијалну онтологију и субјектно-објектну метафизику модернизма, умјесто тога прокламирајући процесну онтологију те културно-повијесно односно контекстуалну увјетованост процеса производње смисла.¹³ Притом се допушта могућност постојања паралелних „локалних” истина које њихови заточници не држе универзално истинитима него субјективно истинитим извориштима смисла и значења нужних за властиту оријентацију у „свијету живота”.¹⁴ Ханци Фрајнахт, виртуални гуру метамодернизма, метамодернистичку потрагу за истином тако описује као лудичку и увијек тек провизорну синтезу процеса деконструкцијске реконструкције.¹⁵ Још један корак даље у разради метамодернистичке епистемологије отишао је амерички филозоф Џејсон Ананда Џосефсон Сторм. Он је с ослонцем на дубинску екологију норвешког филозофа Арнеа Неса (*Arne Næss*) осмислио тзв. зететичку епистемологију (*Zeteticism*). Она осцилира између абдукције и предикације креирајући тако самоограничавајуће, провизорно, прагматичко и ситуацијско знање које не искључује сумњу и алтернативна објашњења. Осим тога, зететичко знање

10 Vermeulen – van den Akker, нав. дј., стр. 63.

11 Pipere, A. and Mårtinson, K., нав. дј., стр. 10.

12 Vermeulen – van den Akker, нав. дј., стр. 61.

13 Као један од кључних елемената метамодернистичког филозофског сустава Џ. А. Џ. Сторма (*Jason Ananda Josephson Storm*), процесна социјална онтологија полази од претпоставке да су објекти које истражују хуманистичке знаности динамичке компоненте повијесно кондициониранога друштвенога свијета, а не статичке универзалије. Стога се процесна онтологија фокусира на испитивање процеса релационе комергенције појединача и њихова окружења те на њихове повијесно и културно контингентне међуовисности. Детаљније усп. Josephson Storm, J. A., нав. гј., стр. 85–104.

14 Pipere, A. and Mårtinson, K., нав. гј., стр. 11.

15 Детаљније усп. Freinacht, H. (2019). *Nordic Ideology. A Metamodern Guide to Politics*, Denmark: Metamoderna, pp. 434–435.

не ставља у средиште самосвјесног спознајућег субјекта него се ствара у релацијском односу појединца према физичком свијету и „мислећој заједници”.¹⁶

Као еквивалент епистемолошком плурализму, темељни методолошки принцип метамодернизма је полилог. Он подразумијева укључивање бесконачног мноштва комплементарних, а не супротстављених гласова и мишљења која творе антиуниверзалистички универзализам односно врст синтетског знања које је способно повезати теоријску апстракцију, ментални свијет појединаца и друштвени живот.¹⁷ У критичком отклону од насљеђа лингвистичког обрата, у оквиру методолошког инструментарија метамодернизма афирмира се и тзв. хилосемиотика (*hylosemiotics*). Ријеч је о панспецистичкој материјалној семиотици која, изнова успостављајући у постмодернизму раскинуту везу између знака и референта односно између језика и свијета, херменеутички испитује не само људске знаковне сјеставе, него комуникацију свих осјетилних (хуманих и ахуманих) бића.¹⁸ Тиме се отвора нов и нужан простор за трансдисциплинарну сурадњу природних и друштвенохуманистичких знаности у циљу креирања „еманципацијске, нерелативистичке и космополитске екологија знања”.¹⁹

За разлику од доминације епистемологије у модернизму и онтологије у постмодернизму, метамодернизам највећи нагласак ставља на аксиологију и етичка питања, кључна за реализацију његова епистемичког послања – креирања корисног и практичног знања које ће допринијети рјешавању актуалних и акутних мега-криза. У коперниканском заокрету спрам радикалног индивидуализма којему су нагињале претходне двије епистеме, метамодернизам експлицитно тежи „реинтеграцији фрагментираниог сепства, реконфигурацији нових значења и потрази за уравнотеженом и испуњеном егзистенцијом”.²⁰ Скуп вриједности на којима метамодернизам темељи свој практично оријентирани програм осмишљавања модела активне колаборације свих људских бића и њихова повезивања с природом су суосјећање, емпатија, алтруистичка љубав, опраштање, поштивање различитости, креативност и инвентивност. То је, према метамодернистичком манифесту Лука Тарнера (*Luke Turner*), врст „прагматичког романтизма неспутаног идеолошким упориштима који опстоји у непостојаноме стању између и онкрај ироније и истине, наивности и знања, релативизма и истине, оптимизма и сумње у потрази за мноштвеношћу разнородних и елузивних хоризоната”.²¹ Увјет могућности метамодернистичке аксиологије је пак константно преговарање између ризоматских и хијерархијских друштвених односа и вриједности²² чија је темељна сврха

16 Josephson Storm, J. A., нав. дј., стр. 209–235.

17 Pipere, A. – Mārtinsonе, K., нав. дј., стр. 13.

18 Детаљније усп. Josephson Storm, J. A., нав. дј., стр. 149–206.

19 Исто, стр. 25.

20 Pipere, A. and Mārtinsonе, K., нав. дј., стр. 14.

21 Turner, L. (2011) *Metamodernist Manifesto*; <http://www.metamodernism.org> (приступљено 6. липња 2023.)

22 Pipere, A. and Mārtinsonе, K., нав. дј., стр. 15.

постизање еудајмоније (грч. *Eὐδαιμονία* – срећа, блаженство) односно испуњеног, крепосног и смисленог живота и опћег благостања.²³ То у практичном погледу значи да је нужно превладати дисциплинарне подјеле и фрагментацију знања те креирати интегративну, интердисциплинарно и трансдисциплинарно импостирану знанствену платформу која ће омогућити не само ефикасније рјешавање епистемолошких проблема него, што је још и важније, постати темељем новог хуманистичког пројекта усмјереног ка бољем разумијевању и усавршавању човјечанства и свијета.²⁴

Премда се, због пословичне склоности традиционализму и епистемолошке инертности не може очекивати да ће историјска знаност предњачити у прихватању теоријско-методолошких начела нове епистеме, питање како би метамодернизам могао утјецати на њезину епистемолошку трансформацију могло би се поставити барем хипотетски. Наиме, историјска знаност би се могла прилично добро епистемички смјестити у метамодернистички оквир холистичке симултаности осцилације између трију темпоралних домена, прошлости, садашњости и будућности. Притом би јој могла ићи на руку и процесна социјална онтологија која одбацује арбитрарност и контингенцију, инзистирајући на важности познавања повијесно кондиционираних узрока и исхода за што је, према ријечима Џ. А. Џ. Сторма, нужно „поновно откривање историјске дисциплине”.²⁵

Осим тога, будући би развој историјске знаности увелике могло олакшати прихватање зететичке епистемологије јер она процес логичког закључивања темељи на абдукцији која јамчи тзв. емергентну сигурност у тражењу најбољег објашњења за постављену хипотезу. То је, према тврдњи Џ. А. Џ. Сторма, посебице корисно за детектирање многоструке узрочности у оквиру историјских објашњења.²⁶ Надаље, интердисциплинарно и трансдисциплинарно отварање историјске знаности, које је још увијек у највећој мјери само декларативно, могла би значајно олакшати хилосемиотика као корисна алтернатива класичној историографској херменеутици која и даље представља доминантну методу разоткривања значења (текстуалних) извора. Тиме би се историјској знаности увелике олакшало методолошко несналажење у истраживањима материјалне културе и материјалних артефаката који су данас све популарнији у оквиру транснационалне и глобалне историје.²⁷

Конечно, прокламирана метамодернистичка агенда стварања инклузивног, друштвено релевантног и утилитарног знања у којему ће равноправно партиципирати и професионални знанственици и шира друштвена заједница отвара простор за даљњи развој јавне повијести (*public history*).²⁸ Управо стога би јавна

23 Josephson Storm, J. A., нав. дј., стр. 257–275.

24 Pipere, A. and Mārtinsonsone, K., нав. дј., стр. 16.

25 Josephson Storm, J. A., нав. дј., стр. 101.

26 Исто, стр. 229.

27 Усп. Piello, G. (2022) The ‘Material Turn’ in World and Global History. *Journal of World History*, vol. 33, no. 2, pp. 193–232.

28 Прегледно о савременим тенденцијама у развоју и међународној популаризацији јавне

повијест, иманентно оријентирана на мултимедијску дисеминацију и креативна упризорења повијеснога знања као темеља индивидуалне и колективне еудајмоније и еколошке реинтеграције човјечанства и природе, могла постати главним генератором развоја историјске знаности у цјелини.

Све наведено би, међутим, могло трајно остати у категорији *pia desideria* ако историјска знаност не преиспита неке од својих основних епистемолошких постулата, попут међуодноса повијесних чињеница и историјске интерпретације, сврхе и функције историјског објашњења или пак епистемолошке дефиниције повијесних актера. Управо се у потоњем крије и највећи потенцијал за метамодернистичко трансформирање, али и трансдисциплинарно отварање историјске знаности према природним и биомедицинским знаностима. У настојању да што је могуће теоријски прецизније дефинирају свој темељни предмет истраживања – повијесног актера – тај авангардни покрет кроз дисциплинарне транслације очекивано предводе сувремена историја тијела (*history of the body*), историја емоција (*history of emotions*) и историја осјета (*sensory history*). Оне су се, наиме, уназад десетак година с појавом тзв. неуробиолошкога обрата прометнуле у теоријско-методолошки најиновативније и истраживачки најпропулзивније субдисциплине историјске знаности.

Кључни теоријски концепт око којег споменуте историјске субдисциплине граде свој истраживачки програм је отјеловљење (*embodiment*).²⁹ Премда се учестало користи у оквиру феминистичке и постколонијалне теорије, тај је концепт епистемолошки узлет доживио захваљујући рецентној рехабилитацији феноменолошке теорије перцепције француског филозофа Мориса Мерло-Понтија (*Maurice Merleau-Ponty*).³⁰ Концептуализирајући отјеловљење као точку преклапања

повијести усп. Cauvin, T. (2018) The Rise of Public History. An International Perspective, *Historica Critica*, no. 68, pp. 3–26.

29 За прегледан приказ теоријских концептуализација термина „отјеловљење” (*embodiment*) у различитим друштвеним и хуманистичким знаностима – усп. Schilling, C. (2021) Embodiment, in: *The Cambridge Handbook of Social Theory*, ed. Kivisto, P., Cambridge: Cambridge University Press, pp. 249–271.

30 Морис Мерло-Понти у својој књизи *Феноменологија перцепције* у критичком одмаку спрам картезијанскога дуализма тијело концептуализира као примарно сједиште спознаје свијета те конфузни и парадоксални начин „бивања у свијету”: „Искуство властита тијела, напротив, открива нам двосмислен начин егзистенције. Ако покушам да га помишљам као свежањ процеса у трећем лицу – *видно ојажанье, мотторичности, сексуалности* – разабирем да ове *функције* не могу бити међусобно повезане и с вањским свијетом односима каузалности, оне су све конфузно преузете и имплициране у једну јединствену драму. Тијело није, дакле, објект. С истог разлога, свијест коју имам о њему није мисао, то јест, ја га не могу раставити и поново саставити како бих о њему формирао јасну идеју. Његово јединство увијек је имплицирано и конфузно. Оно је увијек нешто друго од онога што оно јест, увијек сексуалност истодобно када и слобода, укоријењено у природи у истом тренутку када се преображава културом, никада само у себи затворено, никада премашено. Када се ради о тијелу другог или о мом властитом тијелу, немам другог средства да

физичког, симболичког и друштвеног, процес субјективације повијесног актера тако се више не проматра као нормативан и дематеријализирани феномен него као отјеловљена материјална пракса. То значи да се тијеком истраживања процеса субјективације повијесног актера константно треба водити рачуна о рекурзивном и релацијском пропитивању односа између људских бића, њихове материјалне околине и (само)искуства. Другим ријечима, повијесни актер може успостављати односе с другим хуманим и ахуманим бићима, материјалним објектима и властитом околином једино захваљујући чињеници да истовремено и јест и да посједује живо, сензитивно тијело (*Leib*).

То је уједно и полазишна претпоставка нове парадигме – историјске феноменологије која се посљедњих десетак година формира на субдисциплинарном пресецишту историје тијела, историје емоција и историје осјета.³¹ Стављајући у свој аналитички фокус флуидне границе између унутарњег и вањског те субјекта и објекта, историјска феноменологија истражује динамику између осјета, осјећаја и мишљења, при чему занемарује дистинкцију између људских бића и материјалних артефаката. Историјска феноменологија усто држи да се људска тјелесност креира у интеракцији друштвених и околишних чимбеника што значи да се дужна аналитичка позорност мора посветити међуодносу језика, културе и тијела. Будући да је људско тијело односно његов сензомоторни апарат активно укључен у конструкцију искустава осјећаја и осјета, они се когнитивно „преводе” у форми повијесно промјењивих предочи те језично артикулирају у метафоричком облику.³² Стога пут према тијелу и отјеловљеним тјелесним искуствима води непосредно преко језика, културе и повијести.³³

упознам људско тијело него да га доживљавам, то јест за свој рачун преузнем драму која кроза њ пролази и да се помијешам с њим. Ја сам, дакле, своје тијело, бар сасвим онолико колико имам неко искуство, и обрнуто, моје тијело је као неки природни субјект, као нека привремена скица мога тоталнога битка. Тако се искуство властита тијела супротставља рефлексивном покрету, који ослобађа објект субјекта и субјект објекта, и који нам даје само мисао о тијелу или тијело као идеју а не искуство о тијелу или доиста тијело.” – Merleau-Ponty, M. (1978) *Fenomenologija percepcije*, Sarajevo: Veselin Masleša, стр. 213.

31 Детаљније усп. Ruberg, W. (2020) *The History of the Body*, London: Red Globe, pp. 81–91.

32 Феноменолошки приступ у анализи значења и искуства боли егземпларно је имплементирала повјесничарка Џоана Бурк (*Joanna Bourke*). Концептуализирајући бол као „начин бивања у свијету”, Бурк тврди да је тијело активно укључено у језичне процесе и друштвену интеракцију који конституирају осјет боли. Усто наглашава да сам чин именованња болести утјече на тјелесни одговор на бол чиме подцртава активну улогу тијела у конструкцији искуства бола. На тај се начин бол указује као језични, повијесни и културни конструкт који обликује индивидуална и колективна тјелесна искуства. Детаљније усп. Bourke, J. (2014) *The Story of Pain. From Prayer to Painkillers*, Oxford: Oxford University Press, pp. 66–79.

33 Корисне методолошке смјернице за концептуализацију међуодноса између тијела, језика и искуства осмислила је аустријска социјална лингвистика Бригите Буш (*Brigitte Busch*). Дефинирајући „отјеловљење” (*embodiment*) као капацитет сензорно-моторичкога тијела да интернализира информације из повијесно обликованог материјалног и друштвеног

Премда се истраживачки интерес за биолошко-материјалну димензију повијесних актера и раније спорадично појављивао у оквиру француске историје менталитета, повијести медицине, историје жена и историјске демографије, историјска је знаност дуго занемаривала ноторну чињеницу да је основни инструмент и медиј људскога дјеловања управо физичко тијело.³⁴ Разлог томе је, с једне стране, чињеница да су историјска, као и остале друштвено-хуманистичке знаности још увијек врло подложне жилавим епистемичким утјецајима картезијанског дуализма који привилегира мислећи над тјелесним субјектом, док је с друге стране повјесничарско неповјерење према тијелу хранио биологистички есенцијализам који је биолошки фиксирано људско тијело прогласио посве имуним од утјецаја повијесних промјена.

Међутим, под утјецајем тзв. соматскога обрата у оквирима сродних друштвено-хуманистичких знаности, посебице социологије, од деведесетих година прошлога стољећа се и унутар историјске знаности конституирала и нова субдисциплина – историја тијела.³⁵ У својој првој развојној фази историја тијела је под утјецајем лингвистичког и културног обрата своју истраживачку позорност фокусира на углавном на симболичке репрезентације тијела и тјелесности које је теоријски концептуализирала као сједишта инскрипције културно обликованих значења.

свијета, Буш у оквиру свога модела „живљеног искуства језика” (*Spracherleben*) предлаже аналитичко рашчлањивање концепта „отјеловљења” (*embodiment*) на триангуларно повезане концепте: „упризорење” (*enactment*) које се односи на позицију говорника у друштвеној интеракцији, „инкарнацију” (*incarnation*) која подразумева дискурзивно дефинирану позицију говорника те „инкорпорацију” (*incorporation*) која укључује говорничково живљено искуство. Детаљније усп. Busch, B. Discourse, Emotions and Embodiment, in: *The Cambridge Handbook of Discourse Studies*, eds. De Fina, A. and Georgakopoulou, A. (2020), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 327–349.

34 Прегледан приказ историографских радова у којима се тематизирало људско тијело до појаве специјализиране субдисциплине – историје тијела пружа Рој Портер (*Roy Porter*) у чланку уврштеном у зборник *New Perspectives of Historical Writing* који је, као својеврсни програмски манифест „нове историје” уредио и објавио Питер Берк (*Peter Burke*) 1991. године. Као важне тематско-проблемске комплексе којима би се требала бавити историја тијела у 21. стољећу Портер истиче истраживање тијела као биолошког темеља људске опстојности, тјелесних форми, тјелесне анатомије, међуодноса тијела, духа и душе, рода и пола, тијела као (политичке) метафоре те тијела у склопу процеса цивилизирања. Детаљније усп. Porter, R. (1991). History of the Body, in: *New Perspectives of Historical Writing*, ed. P. Burke, Cambridge: Polity Press, pp. 206–232.

35 Премда се формирала на интердисциплинарном сједишту повијести медицине, рода, сексуалности, емоција, спорта, моде и сепства, историја тијела се врло брзо институционализирана као засебна историјска субдисциплина. Слједом тога већ 1995. године у Великој Британији почиње излазити трансдисциплинарно импостиран часопис *Body & Society*. У њемачкој историографији историја тијела се институирала нешто касније, с почетком објављивања специјализираног часописа *Body Politics. Zeitschrift für Körpergeschichte* 2013. године.

Притом су посве занемариване материјална, искуствена и дјелатна димензија тјелесности што је доскора изнедрило потребу за њезином дубинском теоријском и методолошком ревизијом.

Сукладно томе, у посљедњих се десетак године у оквиру историје тијела афирмирала парадигма коју би се могло окрстити као постконструктивистички³⁶ дискурзивни материјализам. Као њезину главну епистемолошку одредницу могло би се издвојити креативно комбинирање теоријских постулата новог материјализма³⁷ о онтолошком јединству природе и културе с праксеолошким увидима да је тијело не само инкарнација дискурса, већ и поприште формирања дјелатнога сепства.³⁸

Унутар тог новог теоријског оквира савремене историје тијела развија се читава лепеза различитих приступа и методолошких процедура. Осим и даље актуалних аналитичко-интерпретативних парадигми попут оне психоаналитичке, феминистичке или пак постколонијалне, у оквиру историје тијела се унутраг неколико година развила и нова метода праксиографије (*praxiography*). Црпећи епистемолошка начела понајвише из теорије актера-мреже Бруна Латура (*Bruno*

36 Термин „постконструктивизам” сковала је шведска родна теоретичарка Нини Лике (*Niny Lyke*) како би теоријски концептуализирала тијело онкрај биолошког детерминизма и културног есенцијализма. Лике постконструктивизам дефинира као технологију мишљења која истодобно трансцендира и укључује постструктуралистички конструктивизам, комбинирајући притом интерес за тијело и транскорпоралну материјалност. Детаљније усп. Lyke, N. (2010) *The Timeliness of Post-Constructionism*, *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, vol. 18, no. 2, pp. 131–136.

37 Одбацујући бинаризме као што су природа – култура, људско – нељудско, реализам – социјални конструктивизам у име идеала „афирмативне релационости” (*affirmative relationality*), нови материјализам (*new materialism*) настоји истражити испреплетана материјалних и симболичких феномена у најширем смислу ријечи. Притом пропагира приступ „дјелатног реализма” (*agential realism*) који подразумева релацијско проматрање „интра-акција” (*intra-actions*) између субјеката и објеката који се више не концептуализирају као одвојени ентитети већ испреплетени „материјално-дискурзивни” феномени. Сукладно томе, тијело се не анализира само у извањској карналној материјалности већ у својој физичкој цјеловитости и супстанцијалности као „производ материјалне динамике каузалних интра-акција” који се остварује у дјеловању односно перформативности. Детаљније усп. Dolphijn R. and van der Tuin, I. (2012) *New Materialism. Interviews & Cartographies*, Open Humanities Press, стр. 114.

38 Практиолошку концептуализацију тијела егземпларно је артикулирао њемачки социолог Томас Алкмајер (*Thomas Alkmeyer*): „Subjekt der Praxis ist der gelebte Körper mithin in einem doppelten Sinn: als ein Organ, das allererst durch seine Verwicklung in historische Formen gesellschaftlicher Praxis als ein komplexes Bündel aus Erfahrungen und Dispositionen entsteht, und als eine erlebende sowie wirkende Kraft, die sich in Praktiken als ein je bestimmter, intelligibler und kompetenter ‚Vollzugskörper‘ aktualisiert und ausformt, dem immer auch das Potenzial innewohnt, Strukturen und Routinen zu reflektieren, zu verändern, zu durchkreuzen oder zu überschreiten.” Усп. Alkmeyer, T. (2018). *Zwischen Routine und Kreativität. Der Körper als Subjekt der Praxis*, in: *Körper, Materialitäten, Technologien*, Hgs. Käthe von Bose, Hannelore Bublitz, Matthias Fuchs et al., Paderborn: Fink, p. 75.

Latour), праксиографија се најприје афирмирала у склопу социологије и антропологије да би је доскора као потицајну методолошку платформу препознали и повјесничари тијела.³⁹ Настојећи надвладати бинарни однос између спознавајућег субјекта и његова објекта спознаје, праксиографија полази од претпоставке да се тјелесни феномени, попут, примјерице, болести, онтолошки обликују у оквиру различитих пракси с помоћу разноврсних техника. У том смислу увријезени постструктуралистички теоријски концепт „конструкције” (*construction*) праксиографија замјењује појмом „успостављање” (*enactment*), чиме се наглашава динамички и релацијски однос између тијела, технологија и материјалних пракси. Притом праксиографија у свој аналитички фокус ставља истраживање феномена мрежног испреплетанја хуманих и ахуманих актера односно животиња, материјалних објеката па чак и микроорганизама.⁴⁰

Паралелно са „соматским”, у оквиру историјске знаности догодио се и „емоционални обрат”. Настао је у критичкој опреци спрам доминантног западњачког „емоционалног метанаратива” који је, посебице под утјецајем кршћанства и просвјетитељске филозофије, традиционално гајио негативан однос према емоцијама односно афектима, инзистирајући на нужности њихова подвргавања вољи и моралној контроли разума. Такођер инспирирана епистемолошким премисама социјалнога конструктивизма, и историја емоција је, попут историје тијела, под критичку лупу ставила и хипотезу о универзалном, биолошком и трансисторијском карактеру емоција коју су, од својих деветнаестостогодишних дисциплинарних зачетака, пропагирале психологија и, посебице, психоанализа. Стога ће сувремена историја емоција у свој истраживачки фокус поставити испитивање емоционалних хабитуса и пракси различитих друштвених група у појединим повијесним раздобљима.⁴¹

Премда држи да су емоције примарно резултат тјелесних диспозиција и менталних операција појединца које у виду оријентацијских мапа генерирају мишљење, перцепције, репрезентације, имагинацију, сјећање, евалуације и дјеловање, историја емоција их концептуализира и као повијесно и као културно генериране друштвене производе.⁴² Осим тога, историја емоција свој истраживачки програм гради на теорему о принципијелној међуовисности и недјељивости когнитивне и

39 Најпознатија повјесничарка тијела која је у своме раду примијенила праксиографску методологију је Гертје Мак (*Geertje Mak*). Истражујући медицинско „успостављање” дијагнозе хермафродитизма крајем 19. и почетком 20. стољећа на темељу медицинских приказа случајева, Мак користи праксиографску методологију како би показала да је сексуални идентитет настао као сложени производ клиничких испитивања тијела али и самоидентификације пацијената, њихових емоционалних реакција, животописа, обитељских околности и сексуалног понашања. Детаљније усп. Mak, G. (2012) *Inscriptions, Bodies and Selves in Nineteenth-Century Hermaphrodite Case Histories*, Manchester: Manchester University Press.

40 Детаљније усп. Ruberg, W. нав. дј., стр. 105–109.

41 Прегледно о историји емоција усп. Blažević, Z. (2015) Povijest emocija – pomodni trend ili interdisciplinarna platforma?, *Historijski zbornik*, br. 68, stp. 389–394.

42 Детаљније усп. Boddice, R. (2018). *History of Emotions*, Manchester: Manchester University Press, стр. 17.

емотивне домене односно чињеници да су емоције најуже повезане са спознајним капацитетима и социокултурно увјетованим вриједносним суставима појединца и група.⁴³ Сукладно томе, историја емоција као свој кључни истраживачки задатак апострофира симултано испитивање сложене дијалектике њихових отјеловљених, вербалних и невербалних манифестација те извањских, културних и симболичких репрезентација.⁴⁴ Притом полази од претпоставке да је познавање концепата и емоционалних вокабулара који су у различитим повијесним раздобљима и социо-културним доменама кориштени за означавање осјећаја и процеса модификације њихових значења инхерентно повезано с разумијевањем емоционалних хабитуса, дискурса и пракси повијесних актера, односно с далекосежнијим процесима епистемолошких, идеолошких, друштвених и културних промјена.⁴⁵

На том су се трагу кристализирали и доминантни проблемски комплекси и истраживачке теме сувремене историје емоција. Једна од засигурно најпопуларнијих је однос емоционалног хабитуса појединаца и колективних емоционалних култура сукладно нормативним смјерницама доминантне социокултурне политике емоција која се различито реализира у различитим повијесним контекстима.⁴⁶ У ситуацији свеприсутне идеолошке манипулације емоцијама у увјетима сувременог хипермедијатизираниог друштва, идућа важна истраживачка тема су политичке емоције политике и политичко значење специфичних емоционалних култура.⁴⁷ У уској вези с тиме је и интерпретативна анализа медија и техника емоционализације, посебице истраживање емоционалних квалитета простора⁴⁸, те емоционалних потенцијала визуалних и перформативних умјетности и глумбе.⁴⁹

43 То се темељи на резултатима неурознанствених истраживања Антонија Дамасија (*Antonio Damasio*) који је доказао да осјећаји, као интегрални чимбеници механизма хомеостазе, нису само одреднице, већ и темељни предувјети (само)спознаје и друштвеног и културног понашања људских бића. Усп. Damasio, A. (2018) *The Strange Order of Things. Life, Feeling and the Making of Culture*, New York: Pantheon Books. Слиједом тога се у оквиру историје емоција у најновије вријеме појавио концепт „когмоције” (*cogmotion*) којим се настоји описати инхерентна повезаност и међуовисност емоционалних и когнитивних процеса. Усп. Boddice, R., нав. дј., стр. 108–115.

44 Детаљније усп. Plamper, J. (2015) *The History of Emotions. An Introduction*, Oxford: Oxford University Press.

45 Усп. Frevert, U. Defining Emotions: Concepts and Debates over Three Centuries, in: *Emotional Lexicons. Continuity and Change in the Vocabulary of Feeling 1700-2000*, eds. Ute Frevert et al. (2014), Oxford: Oxford University Press, pp. 1–31.

46 Scheer, M. (2012) Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion, *History and Theory*, vol. 51, no. 2, pp. 193–220.

47 Усп. нпр. Nussbaum, M. C. (2013) *Political Emotions. Why Love Matters for Justice*, Harvard: Harvard University Press.

48 Усп. Lehnert, G. (2011) *Raum und Gefühl. Der Spatial Turn und die neue Emotionsforschung*, Bielefeld: Transcript Verlag.

49 Усп. нпр. Juslin, P. N. (2019) *Musical Emotions Explained*, Oxford: Oxford University Press.

Сукладно тенденцији интензивног испитивања властитих спознајних и објаснидбених потенцијала, емоције су, дакако, незаобилазан предмет и метахисторијске рефлексije. Стога се у оквиру историје емоција отворено пропитује улога емоција повјесничара у структурирању историјске анализе и интерпретације⁵⁰, а из емоцилолошке се перспективе настоји рехабилитирати и истористички концепт „уживљавања” (*Einführung*).⁵¹

Сложеним епистемолошким проблемима које подразумејева истраживање отјеловљеног осјетилног искуства повијесних актера бави се и најмлађа од трију споменутих историјских субдисциплина – историја осјета (*sensory history*).⁵² Полазећи од пионирских истраживања осјетилних повијесних хабитуса Јохана Хујзинге (*Johan Huizinga*), Норберта Елијаса (*Norbert Elias*) те представника француске школе *Анала* попут Лисјена Февра (*Lucien Febvre*), Робера Мандроуа (*Robert Mandrou*) и Алена Корбена (*Alain Corbin*) који су се поглавито бавили феноменима друштвених промјена „прагова толеранције” на различите подражаје људских осјетила (вид, слух, њух, окус додир), сувремена историја осјета својим најважнијим задатком сматра испитивање феномена социо-културне конструктивности, односно повијесне увјетованости људске перцептивности те различитих пракси осјетилне регулације и дистрибуције осјетилнога у глобалном контексту. При томе се понајвише ослања на теорију интерсекционалности која наглашава утјецај родних, расних и класних позиција отјеловљених повијесних актера у обликовању њихових осјетилних искустава.⁵³

Осим осмишљавања иновативних хеуристичких концепата као што су звукообраз (*soundscape*), мирисобраз (*smellscape*) и окусобраз (*tastescape*)⁵⁴ којима се настоји захватити нормативни скуп појмова, преференција и осјетилних искустава карактеристичних за неко повијесно раздобље, историја осјета велику

50 Boddice, R. нав. дј., стр. 19.

51 Brauer, J. und Lücke, M. (2013) *Emotionen, Geschichte und historisches Lernen*, Göttingen: V&R unipress.

52 Субдисциплинарно институирање историје осјета програмски је 2007. године најавио Марк Смит (*Mark Smith*), доајен сувремене историје осјета, у чланку “Producing sense, consuming sense, making sense: perils and prospects for sensory history” (*Journal of Social History*, vol. 40, no. 4, pp. 841–858). Отада се може пратити њезин муњевић историографски пробој прегледно који је приказан у раду: Tullet, W. (2021) State of the Field: Sensory History, *History: The Journal of the Historical Association*, vol. 106, no. 373, pp. 804–820.

53 Детаљније о истраживачком програму и теоријско-методолошким приступима у оквиру сувремене историје осјета, усп. Smith, M. (2021) *The Sensory History Manifesto*. Pennsylvania: Pennsylvania University Press, pp. 35–90.

54 Концепт „soundscape” лансирао је још 1995. године Рејмонд Мари Шефер (*Raymond Murray Schafer*) у канонској студији *The Soundscape: Our sonic Environment and the Turning of the World* (Rochester: Destiny Books). Концепт „smellscape” у историју осјета увео је Џ. Даглас Пертеус (*J. Douglas Perteus*), а популаризирала Кетлин Коле де Пералта (*Kathleen Kole de Peralta*), док концепт „touchscape” у својим радовима понајвише користе Сајмон Кул (*Simon Koole*), Ана Меркер (*Anna Maerker*) и Сантану Дас (*Santanu Das*).

позорност посвећује и епистемолошким питањима попут (не)могућности реконструкције повијесних осјета тијekom архивског истраживања, односу колективних осјетилних хабитуса и индивидуалних осјетилних искустава повијесних актера или пак потенцијала и ограничења и кориштења мултисензорних подражаја у музејским поставима и другим облицима презентације повијесне баштине.⁵⁵ Захваљујући својој иманентној интердисциплинарној импостацији, осим са сродним друштвено-хуманистичким знаностима попут психологије, социологије, повијести умјетности и антропологије, историја осјета интензивно сурађује с биомедицинским знаностима, екологијом те студијама знаности и технологије (*Science and Technology Studies*) творећи тако широку интердисциплинарну платформу студија осјета (*Sensory Studies*).⁵⁶

Уколико, дакле, историјска знаност одступи од своје увријезане дисциплинарне политике *splendid isolation* и коначно поклекне пред нужношћу уклапања у нову метамодернистичку „велику приповијест”, чини се да ће јој најбољу епистемолошку премосницу за тај „salto mortale” пружити управо отјеловљени повијесни актер. Премда се његова рехабилитација на епистемичком обзору историјске знаности могла опазити још прије десетак година с појавом историјске праксеологије и неурохисторије⁵⁷, сада је већ изгледно да му је у оквиру холистичке метамодернистичке велике приповијести зајамчена свијетла будућност. Наиме, једино захваљујући могућности историјске трансценденције отјеловљеног искуства повијесног актера метамодернизам ће бити кадар получити своју прокламирану повијесну мисију: „препород људског ума и духа у реинтеграцији ранијих облика културе и цивилизације – брак повијеснога на рубу будућности”⁵⁸

ЛИТЕРАТУРА:

- Alkmeyer, T. Zwischen Routine und Kreativität. Der Körper als Subjekt der Praxis, in: *Körper, Materialitäten, Technologien*, Hgs. Käthe von Bose, Hannelore Bublitz, Matthias Fuchs et al. (2018) Paderborn: Fink.
- Andersen, L. (2019) *Metamodernity: Meaning and Hope in a Complex World*, Kopenhagen: Nordic Bildung.
- Bachmann–Medick, D. (2006) *Cultural Turns. Neueorientierungen in den Kulturwissenschaften*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch.

55 Усп. Hendriksen, M. M. A. (2020) Rethinking performative methods in the history of science, *Berichte zur Wissenschafts-Geschichte*, vol. 43, no. 4., pp. 307–456.

56 Преглед теоријско–методолошких постулата и најважнијих публикација с подручја студија осјета, усп: *Sensory Studies*. <http://www.sensorystudies.org/> (приступ 9. липња 2023).

57 Детаљније усп. Blažević, Z. (2014) Povratak potisnutog: kulturna historija nakon lingvističkoga obrata, u: *Prevođenje povijesti*, Zagreb: Srednja Europa, str. 81–94.

58 Freinacht, H. (2020) *Introduction Chapter to the Next Hanzi Book: The 6 Hidden Patterns of History*. <https://metamoderna.org/introduction-chapter-to-the-next-hanzi-book-the-6-hidden-patterns-of-history/> (приступ 13. липња 2023).

- Blažević Z. (2015) Povijest emocija – pomodni trend ili interdisciplinarna platforma?, *Historijski zbornik*, br. 68, str. 389–394.
- Blažević, Z. (2014) Povratak potisnutog: kulturna historija nakon lingvističkoga obrata, u: *Prevođenje povijesti*, Zagreb: Srednja Europa, str. 81–94.
- Boddice, R. (2018) *History of Emotions*. Manchester: Manchester University Press.
- Bourke J. (2014) *The Story of Pain. From Prayer to Painkillers*, Oxford: Oxford University Press.
- Brauer, J. und Lücke, M. (2013) *Emotionen, Geschichte und historisches Lernen*, Göttingen: V&R unipress.
- Busch, B. (2020) Discourse, Emotions and Embodiment, in: *The Cambridge Handbook of Discourse Studies*, eds. A. De Fina and A. Georgakopoulou, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 327–349.
- Cauvin, T. (2018) The Rise of Public History. An International Perspective, *Historica Critica*, no. 68, pp. 3–26.
- Damasio, A. (2018) *The Strange Order of Things. Life, Feeling and the Making of Culture*, New York: Pantheon Books.
- Dolphijn R. and van der Tuin, I. (2012) *New Materialism. Interviews & Cartographies*, Open Humanities Press.
- Freinacht H. (2019) *Nordic Ideology. A Metamodern Guide to Politics*, Denmark: Metamoderna.
- Frevert, U. et al. (2014) *Emotional Lexicons. Continuity and Change in the Vocabulary of Feeling 1700–2000*, Oxford: Oxford University Press.
- Hendriksen, M. M. A. (2020) Rethinking performative methods in the history of science, *Berichte zur Wissenschafts-Geschichte*, vol. 43, no. 4, pp. 307–456.
- Juslin P. N. (2019) *Musical Emotions Explained*, Oxford: Oxford University Press.
- Lehnert, G. (2011) *Raum und Gefühl. Der Spatial Turn und die neue Emotionsforschung*, Bielefeld: Transcript Verlag.
- Lyke, N. (2010) The Timeliness of Post-Constructionism, *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, vol. 18, no. 2, pp. 131–136.
- Maak, G. (2012) *Inscriptions, Bodies and Selves in Nineteenth-Century Hermaphrodite Case Histories*, Manchester: Manchester University Press.
- Merleau-Ponty, M. (1978) *Fenomenologija percepcije*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Nussbaum, M. C. (2013) *Political Emotions. Why Love Matters for Justice*, Harvard: Harvard University Press.
- Pipere, A. and Mārtinson, K. (2022) Metamodernism and Social Sciences: Scoping the Future, *Social Sciences*, vol. 11, no. 457, pp. 1–20.
- Plamper, J. (2015) *The History of Emotions. An Introduction*, Oxford: Oxford University Press.
- Porter, R. History of the Body, in: *New Perspectives of Historical Writing*, ed. Burke, P. (1991), Cambridge: Polity Press, pp. 206–232.
- Riello, G. (2022) The ‘Material Turn’ in World and Global History, *Journal of World History*, vol. 33, no. 2, pp. 193–232.
- Rowson, J. and Pascal, L. (2021) *Dispatches from a Time Between Worlds: Crisis and Emergence in Metamodernity*, London: Perspectiva Press.

- Ruberg, W. (2020) *The History of the Body*, London: Red Globe.
- Saltzer, M. (2016) *The Official World*, Durham – London: Duke University Press.
- Schafer, R. M. (1995) *The Soundscape: Our sonic Environment and the Turning of the World*, Rochester: Destiny Books.
- Scheer, M. (2012) Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion, *History and Theory*, vol. 51, no. 2, pp. 193–220.
- Schilling, C. (2021) Embodiment, in: *The Cambridge Handbook of Social Theory*, ed. Peter Kivisto, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 249–271.
- Smith, M. (2007) Producing sense, consuming sense, making sense: perils and prospects for sensory history, *Journal of Social History*, vol. 40, no. 4, pp. 841–858.
- Smith, M. (2021) *The Sensory History Manifesto*. Pennsylvania: Pennsylvania University Press.
- Tullet, W. (2021) State of the Field: Sensory History, *History: The Journal of the Historical Association*, vol. 106, no. 373, pp. 804–820.
- Vermeulen, T. and van den Akker R. (2010) Notes on Metamodernism, *Journal of Aesthetics & Culture*, vol. 2, no. 1, pp. 56–77.

Интернетски извори:

<https://metamoderna.org/metamodernism/>

<https://metamoderna.org/introduction-chapter-to-the-next-hanzi-book-the-6-hidden-patterns-of-history/p://www.sensorystudies.org/>

Zrinka Blažević

University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences –
History Department, Republic of Croatia

SUSPENSION OF DISBELIEF
HISTORY CONFRONTED WITH THE CHALLENGES OF
METAMODERNISM

Abstract: Since the awareness of the overall global crisis expanded due to the COVID-19 pandemic and the war in the Ukraine at the beginning of the third decade of the 21st century, it seems that it is the right moment for the establishment of a new episteme – Metamodernism. Therefore, it might be rightly expected that, despite the proverbial disciplinary conservatism and inertia, history will not be able to escape inclusion in its pervasive epistemic matrix. After a general overview of the genealogy, ontology, epistemology, methodology and axiology of the new “post-apocalyptic” philosophy of Metamodernism, creative impulses for the metamodernistic transfor-

mation of the historical science will be scrutinized. At the same time, a presumption will be questioned whether the embodiment concept might be the most efficient incentive for the redefinition of the epistemological status of the historical actor as well as for the transdisciplinary opening of history towards natural and biomedical sciences. In addition to this, the main epistemological propositions of the history of the body, history of emotions and sensory history – as historical subdisciplines most prompt to embrace the concept of embodiment – will be presented. As a conclusion, it will be argued that only due to the historical transcendence of the embodied historical actor, Metamodernism might achieve its proclaimed historical mission: “a rebirth of the human mind and spirit and a reintegration of the earlier forms of culture and civilisation”.

Key words: *Metamodernism, history, embodiment, history of the body, history of emotions, sensory history*

Петар С. Ђурчић
Институт за европске студије, Београд

DOI 10.5937/kultura2380027C
УДК 94(100)
Прегледни рад
Датум пријема: 15. 08. 2023.
Датум прихватања: 01. 10. 2023.

СВЕТСКА И ГЛОБАЛНА ИСТОРИЈА

Сажетак: *Светска и глобална историја последњих деценија, нарочито са процесом глобализације и интензивне међународне научне сарадње, постале су веома присутне у заједници историчара. озбиљно промишљање о ефектима старе заједничке историје човечанства, реорганизација универзитетској куликулума и научноистраживачких центара који се баве сродним темама, као и покретање неколико проминентних часописа из области глобалне и светске историје у Сједињеним Државама, Уједињеном Краљевству и НР Кини, дали су импулс новим дисциплинама. Циљ овога рада јесте да прикаже: а) преглед развоја светске и глобалне историје (започињући са узорима у античкој грчкој и кинеској историографији и настављајући преглед све до XXI века и закључно са новим смерљенима у заједници глобалних историчара); б) основне и најзаступљеније правце у последњих неколико година (посебно имајући у виду присутности економских тема, са једне, и покушаје консолидације глобалне интелектуалне историје, са друге стране); в) ошворене полемике о улози империја у светској историји (посебно у оквирима америчке историографије) и функцији субалтерних студија у обликовању историје која ће превазићи наслеђе европоцентризма.*

Кључне речи: *глобална историја, глобалности, глобализација, империје, субалтерности*

Увод

Да ли је могуће писати историју света? На који начин? Које су могуће перспективе у истраживању до сада најшире области људске егзистенције? На ова питања историчари вековима покушавају да дају одговор. Глобализована перспектива капитализма – на којој су инсистирали Карл Маркс (*Karl Marx*), Вернер Зомбарт (*Werner Sombart*), Макс Вебер (*Max Weber*), Фредерик Лебарон (*Frédéric Lebaron*) и други – затим миграције, појава светских центара попут Париза, Лондона, Њујорка, Токија, Сингапура и Шангаја показали су да, поред привреде, феномен глобалне међуповезаности оставља трајни печат и на друге сфере

живота укључујући, несумњиво, и културу. Због тога, последњих неколико деценија тема историје света постаје изузетно актуелна.¹ Један од свакако важних узрочника јесте, како је приметио Ромен Леклер (*Romain Lecler*), феномен глобализације. Према Леклеровим прорачунима, број књига које су анализирале глобализацију нагло је порастао – током осамдесетих година 20. века готово да их није ни било, а 1990. године било је чак 500 књига посвећених овој теми. Број радова у којима је анализиран феномен глобализације расте са 1000 до 2000 на 1500 до 2005. године.² Угледна британска историчарка Лин Хант (*Lynn Hunt*) је у делу *Писање историје у глобалној ери* израчунала да је од 1992. до 2000. године дошло до наглог успона броја научних радова о глобализацији на енглеском језику, а зенит је наступио са периодом од 2000. до 2008. године када се сваке године објављивало око 2000 књига само на енглеском говорном подручју.³ И док су поједини аутори попут Џастина Розенберга (*Justin Rosenberg*) сматрали (већ 2005. године) да је глобализација производ духа времена последње деценије 20. века, стање глобализованости нас није напустило и поред великих политичких спорова и подела којима сведочимо последњих година (трговински сукоби САД и Кине, излазак Уједињеног Краљевства из Европске уније, увођење санкција Русији, затварања граница због глобалне пандемије и тако даље).⁴

Међутим, да ли су светска и глобална историја чедо времена „краја историје” или имају дубље корене? Који су велики правци унутар ове школе мишљења? Које су њене највеће дилеме? Циљ овог рада је да пружи преглед развоја жанра светске и глобалне историје приказујући најпре историјску перспективу, могуће претходнике и узоре, да би, потом, пажњу усредсредило на најактуелније теме и најважнија методолошка питања са којима се суочава писање ове изнова откривене историјске дисциплине.

Од универзалне до светске и глобалне историје – (р)еволуција стиларе историографске идеје

У прилог оцене да је реч о новој „старој” историографској дисциплини говори, поред осталог, и чињеница да се, по правилу, „очеви оснивачи” глобалне и светске

1 Stojanović, D. (2015) *Rađanje globalnog sveta. Vanevropski svet u savremenom dobu*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, str. 17–23.

2 Lecler, R. (2019) What Makes Globalization Really New? Sociological Views on Our Current Globalization, *Journal of Global History* 14(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 355–373.

3 Hunt, L. (2014) *Writing History in the Global Era*, New York – London: W. W. Norton & Company, pp. 20.

4 Rosenberg, J. (2005) Globalization Theory: A Post Mortem, *International Politics* 42, London: Palgrave Macmillan, pp. 2–74; Drayton, R., & Motadel, D. (2018) Discussion: The Futures of Global History, *Journal of Global History* 13(1), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–21. doi:10.1017/S1740022817000262

историје траже међу античким историчарима. У Европи и Сједињеним Државама посебно место заузимају Херодот (*Ἡρόδοτος*), Полибије (*Πολύβιος*) и Диодор са Сицилије (*Διόδωρος*) који су у представљању прошлости најчешће покушавали да поред својих држава посматрају и ширу слику описујући Медитеран као средишњи простор света у коме су се водиле кључне борбе између грчких полиса и Персије, те Рима и Картагине. На другом крају света, у Кини, историчар Сима Ђен (*Sima Qian*, око 145 – око 86. године пре н. е.) дао је врло особен поглед на прошлост у коме је Кина из времена династије Хан била средиште (познатог) света ка коме су гравитирали сви околни народи. Каснијим професионалним историчарима Херодот и Ђен су постали важни, не само због заједничког интересовања за живот и обичаје околних, али и далеких народа, већ и због вере да је управо њихова политичка заједница кључни чинилац светске историје.⁵

Током средњег века, подједнако су хришћански и муслимански мислиоци били става да свет почива на јединственом току историје заједничком за све народе света. И док су хришћанске универзалне историје најчешће прелазиле у форму хроника чији је временски распон био од оснивања света до времена писања текста, сложенију представу имали су арапски мислиоци, пре свега Ибн Халдун (*Ibn Khaldun*), Масуди (*al-Masudi*) и Рашид ад Дин (*Rashid al-Din*) који су писали не само о сопственом народу и вери, већ и о Францима, Словенима, персијским народима, ревитализујући стару идеју о успону и опадању држава кроз мисао о јединству и друштвеној кохезији (тзв. асабија).⁶

Ренесанса, реформација и просветитељство су на европском тлу изнедрили међусобно супротстављена схватања историје. Поред старих традиција хришћанских универзалних историја, Вико (*Giambattista Vico*), Волтер (*François-Marie Arouet – Voltaire*), Гибон (*Edward Gibbon*) и Хердер (*Johann Gottfried von Herder*) су међу првима покушавали да превазиђу оквире хришћанске историје отварајући нове универзалне хоризонте. Волтер је у *Есеју о обичајима и духу народа* из 1756. године посветио пуно пажње неевропским народима посебно Кинезима и муслиманима.⁷ Поред универзалноисторијске мисли немачких професора Августа Лудвига Шлецера (*August Ludwig von Schlözer*) и Јохана Кристофа Гатерера (*Johann Christoph Gatterer*), врло утицајан, посебно у XIX веку, био је говор Фридриха Шилера (*Friedrich Schiller*) *Шта и у ком циљу се истражува светска историја?*, из 1789. године.

5 Benjamin, C. (2014) 'But from this Time Forth History Becomes a Connected Whole': State expansion and the origins of universal history, *Journal of Global History*, 9(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 357–378. doi:10.1017/S1740022814000163

6 O'Brien, P. (2006) Historiographical Traditions and Modern Imperatives for the Restoration of Global History, *Journal of Global History* 1(1), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 3–39, doi:10.1017/S1740022806000027; Konrad, S. (2021) *Šta je globalna istorija?*, Beograd: Arhipelag, str. 18–25; Гајић, А. (2022) *Крси̑ и кру̑и*, Београд – Нови Сад: Институт за европске студије – Архив Војводине, стр. 1–50.

7 McNeill, W. H. (1995) The Changing Shape of World History, *History and Theory*, 34(2), New Jersey: Wiley, pp. 8–26. <https://doi.org/10.2307/2505432>.

Шилер је наводном дивљаштву неевропских народа супротстављао европски дух који је пре свега настао као последица националне и хришћанске културе. Препознајући врло рано епистемолошке проблеме светске историје, Шилер је истакао и да постоји несклад између тока света и тока светске историје, будући да се светска историја суочава са великим празнинама које људски ум настоји да савлада рационалном мишљу.⁸ У много чему, Шилерове концепције развио је нешто доцније филозоф Георг Вилхелм Фридрих Хегел (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*) у својој *Филозофији историје*.

Врло важан импулс светској историји дао је и концепт цивилизације. Хенри Томас Бакл (*Henry Thomas Buckle*), британски позитивистички историчар и аутор недовршене *Историје цивилизације*, свет је делио на европски, који је успео да савлада природу и неевропски, где је човек био потчињен силама природе.

Упоредо са процесом свога понаучења, модерна европска историографија се током 19. века стекла и важну друштвену функцију – првенствено у легитимизацији националних држава и империјалних пројеката. Структура волуминозне *Свејске историје (Weltgeschichte)* Леополда фон Ранкеа (*Leopold von Ranke*) указује на сличан приступ у коме је средишњу улогу имало континуирано кретање ка рађању и успону западних земаља са веома кратким описима арапских и османских освајања, као и контактима са домородачким заједницама америчког континента и државама Далеког истока. Сликвито сведочанство о доминантном положају Европе представља и чињеница да су крајем 19. века Ернест Лавис (*Ernest Lavisse*) и Алфред Рамбо (*Alfred Nicolas Rambaud*) у својој *Општој историји* ваневропском свету посветили свега једну десетину дела.⁹

Насупрот инсистирању да политика представља основни предмет историјске науке, неколицина европских историчара (пре свих Јакоб Буркхарт – *Jacob Burckhardt*, Карл Лампрехт – *Karl Lamprecht* и лорд Актон – *Lord Acton*) покушала је да на различите начине тумачи историју изван оквира националних држава. Поред познавања историје ренесансне Италије и позног Рима, Јакоб Буркхарт је историју разумевао као сложени однос државе, културе и религије, додајући – по узору на Полибија – и елементе среће и несреће, као и улогу истакнутих појединаца, „великих личности”.¹⁰ Енглески историчар лорд Актон, уредник *Кембричке модерне историје* и аутор дела о Америчком грађанском рату и рату у Мексику, сагледавао је прошлост кроз развој идеје слободе као кључне одреднице људске историје, истовремено проширујући хоризонте истраживања и на амерички континент.¹¹

8 Schiller, F. Was heißt und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte?, 1789, 26. 5. 2023. https://de.wikisource.org/wiki/Was_hei%C3%9Ft_und_zu_welchem_Ende_studiert_man_Universalgeschichte%3F

9 Ranke, L. (1881–1888) *Weltgeschichte. Band 1–9*, Leipzig: Dunker & Humblot.

10 Буркхарт, Ј. (1996) *Размајрања о свејској историји*, Београд: Српска књижевна задруга.

11 Murphy, T. (1984) Lord Acton and the Question of Moral Judgments in History: The Development of His Position, *The Catholic Historical Review* 70(2), Washington, D. C.: Catholic University of America Press, pp. 225–250. <http://www.jstor.org/stable/25021806>

На другој страни Атлантског океана, интересовање за светску историју је постепено расло. Још 1884. године Ендрју Вајт (*Andrew White*) је на оснивачком скупу Америчког историјског удружења изнео захтев да се историја пише на светском нивоу. Након Првог светског рата Херберт Џорџ Велс (*Herbert George Wells*) је писао да је светска историја „агрегат” националних историја. Као последица великих разарања и наслеђених сукоба, након Првог светског рата и теоретичари и историчари цивилизације (на првом месту Освалд Шпенглер – *Oswald Spengler*, Арнолд Тојнби – *Arnold Toynbee*, Питирим Сорокин – *Pitirim Sorokin*, Луис Мамфорд – *Lewis Mumford* и други) мање су Европу посматрали у светлу њене изузетности, а више кроз изазове са којима се суочавала и ризицима њеног могућег пропадања.¹² Посебно је Арнолд Тојнби инсистирао на разумевању историје света као скупа цивилизација које су у сталном додиру и које се суочавају са егзистенцијалним изазовима.¹³ Након Другог светског рата САД су, отварајући се према свету, инсистирале и на организовању међународних културних и научних установа. Одатле је и Унеско постао важан форум који је окупљао не само историчаре већ и посленика других хуманистичких дисциплина док је велику полемику изазвала волуминозна едиција *Историја човечанства: културни и научни развој* који је издавао Унеско. Француски историчар и један од зачетника француске школе *Анала* Лисјен Февр (*Lucien Favre*) захтевао да нова светска историја буде окренута миру и лишена инсистирања на политичким процесима. Поједини западни историчари сматрали су да је светска историја збир националних историја, а историчари из комунистичких земаља инсистирали су на надмоћности марксистичког схватања историје. Француска школа *Анала* предвођена најпре Февром, а потом и Фернаном Броделом (*Fernand Braudel*) поред историје менталитета и економије увела је и низ корисних концепата за будућу глобалну историју попут истраживања историје региона и међународних веза. Броделови радови, на првом месту *Медијеран и медијерански свет у доба Филипа II* и *Материјална цивилизација: економија и капитализам* били су пример историчарима који су историју почели да проучавају изван оквира доминантне политичке историографије. Америчка историографија након 1945. године почела је са више пажње да прати глобална кретања, а Лефтен Ставријанос (*Leften Stavrianos*), Вилијам Мекнил (*William H. McNeil*) и Луис Р. Готшалк (*Louis Reichenenthal Gottschalk*) покушавали су да реформишу курикулуме у америчким школама и да обнове истраживање историје цивилизација. Посебно су Ставријанос и Мекнил писали о међуповезаности цивилизација на евроазијском тлу.¹⁴ Нова генерација светских историчара и

12 O'Brien, P. (2006) Historiographical Traditions and Modern Imperatives for the Restoration of Global History, *Journal of Global History* 1(1), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 3–39. doi:10.1017/S1740022806000027

13 Lang, M. (2011) Globalization and Global History in Toynbee, *Journal of World History* 22(4), Cambridge: Cambridge University Press, 747–783; <http://www.jstor.org/stable/41508017>

14 Allardyce, G. (1990) *Toward World History: American Historians and the Coming of the*

теоретичара били су Маршал Хоџсон (*Marshall Hodgson*), Филип Куртен (*Philip D. Curtin*) и Сидни Минц (*Sidney Mintz*), који су се истраживачки бавили историјом Азије, Африке, Европе и Блиског истока. Поред теза Фернана Бродела о Медитерану, и дела Роберта Р. Палмера (*Robert Palmer*) *Доба демократских револуција* и *Историја модерног света* важна су због инаугурисања концепта атлантске цивилизације и идеје о заједничком политичком, економском и културном развоју земаља Северног Атлантика.¹⁵

Оснивање Асоцијације за светску историју 1982. године представљало је прекретну тачку у даљој професионализацији ове области историјских истраживања. Универзитет Хаваји и Асоцијација су 1990. године покренули и *Часопис за светску историју* (*Journal of World History*) који је постао изузетно утицајан у наредним годинама. Поред америчке школе светске историје у првим деценијама 21. века на Универзитету Кембриџ је од Групе за ваневропску историју настала Група за глобалну историју која је посебан импулс добила захваљујући радовима Кенета Померанца (*Kenneth Pomeranz*) о великом расцепу између Западне Европе и Источне Азије и Кристофера Бејлија (*Christopher Bayly*) о рађању модерног света.¹⁶ Светска и глобална историја нису ни током 20. и 21. века остале изоловане од утицаја из друштвене теорије. Марксисти и марксизмом инспирисани аутори попут Имануела Волерстина (*Immanuel Wallerstein*) и Андреа Гундера Франка (*Andre Gunder Frank*) инсистирали су на економским и технолошким чиниоцима који су обликовали свет кроз мреже међузависности са изразитим центром и периферним деловима.¹⁷ Поред друштвене и економске историје важан подстицај дала је и историја међународних односа, посебно проучавање империја, колонијализма и односа међу великим силама. Међу тим радовима посебно се истичу дела Вилијама Кејлора (*William Kaylor*) и Пола Кенедија (*Paul Kennedy*). Уз историју империја,

World History Course. *Journal of World History* 1(1), Honolulu: University of Hawai'i Press, pp. 23–76. <http://www.jstor.org/stable/20078456>

15 Palmer, R. R. (1964) *The Age of the Democratic Revolution: a Political History of Europe and America, 1760-1800*, Princeton, N.J.: Princeton University Press; Palmer, R. R. (1961) *A history of the Modern World*, New York: Alfred Knopf.

16 Drayton, R. and Motadel, D. (2018) Discussion: The Futures of Global History, *Journal of Global History* 13(1), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–21. doi:10.1017/S1740022817000262; Hare, J. L. and Wells, J. (2015) Promising the World: Surveys, Curricula, and the Challenge of Global History, *The History Teacher* 48(2), Long Beach, CA: Society for History Education, pp. 371–388. <http://www.jstor.org/stable/43264409>; Konrad, S. nav. delo, str. 25–36.

17 McNeill, W. H. (1995) The Changing Shape of World History, *History and Theory* 34(2), New Jersey: Wiley, pp. 8–26. <https://doi.org/10.2307/2505432>; Maier, C. S. (2000). Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era, *The American Historical Review* 105(3), Oxford: Oxford University Press, pp. 807–831. <https://doi.org/10.2307/2651811>; Antolović, M. i Janković, B. Globalna i svjetska historija, u: *Globalna i svjetska historija*, priredili Antolović, M. i Janković, B. (2022), Zagreb: FF press, pp. 89–110.

историографија 20. века почела је да проучава светске институције, мултинационалне корпорације и остале наднационалне творевине.¹⁸ Последњих деценија дошло је и до диференцијације између светске и глобалне историје. Наиме, светска историја почела је да далеко више пажње, уместо цивилизација и култура, посвећује феномену простора, биолошким и географским чиниоцима и екологији. Супротно томе, глобална историја се фокусира на друштвене, политичке, економске и културне структуре и процесе, посвећујући посебну пажњу и феномену глобализације.¹⁹

Слично Старој Грчкој и Риму, већина кинеских историчара старе ере је занемаривала прошлост, културу и обичаје околних народа. Са утицајем будизма и доласком племена из Централне Азије, која су угрозила постојање кинеске државе, почело је веће интересовање за шири „свет”.²⁰ Тек су промене које су наступиле у 19. веку – пре свега пораз у Опијумском рату и пораст утицаја Европљана и Американаца на простору Далеког истока – подстакле и кинеске историчаре да се окрену проучавању других делова света. Историчар Веи Јуен (*Wei Yuan*, 1795–1857) је 1843. године објавио *Илустрирани њракиаи о њоморским краљевствима* (*Haiguo tuzhi*) који је представљао детаљну анализу западних земаља. Ванг Тао (*Wang Tao*) је написао *Историју француско–њруској рања* (*Pufa zhanji*), а Канг Јоувеј (*Kang Youwei*) је био стручњак за Пољску, Русију и Меиђи Јапан. Под снажним налетом кинеског републиканизма и новог националног покрета, Хуанг Ђе (*Huang Jie*) и Љанг Ђичао (*Liang Qichao*) су писали о томе да историја треба да служи разумевању карактеристика кинеске нације. Међутим, светска историја није нестала као дисциплина будући да је Леј Хајцунг (*Lei Haizong*) критиковао Херберта Џорџа Велса због запостављања неевропских земаља и народа. Након завршетка сукоба у Кини 1949. године, Џоу Гученг (*Zhou Gucheng*) је написао *Оњшњу историју светиа* у којој је одбацио не само европоцентризам, већ и идеју да је историја света збир свих националних историја. Служећи се компаративним методама, Гученг је покушао и да објасни због чега меркантилистичке идеје нису успеле у Кини, али јесу у западним земљама. Аутохтони кинески историчари који су познавали енглески и руски језик одиграли су изузетно важну улогу у афирмацији светске историје и проучавању Африке, Блиског истока и Латинске Америке. Лин Џичун (*Lin Zhichun*) је посебно радио са руским историчарима, организујући наставу светске историје по узору на совјетске моделе марксистичке историографије. Отклон од Совјета и постепено отварање Кине ка Западу довело је до нових

18 Akira, I. (2013) *Global and Transnational History: The Past, Present, and Future*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 1–69.

19 Mazlish, B. (1998) Comparing Global History to World History, *The Journal of Interdisciplinary History* 28(3), Cambridge, MA: MIT Press, pp. 385–395; <http://www.jstor.org/stable/205420>; Konrad, S. нав. дело, стр. 57–80; Antolović, M. i Janković, B. нав. дело, стр. 89–110.

20 Ge, Z. (2020) The Evolution of a World Consciousness in Traditional Chinese Historiography, *Global Intellectual History* 7 (2), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 1–19.

преокрета у кинеским студијама светске историје. Први доктор наука из области светске историје након одласка Мао Цедунга (*Mao Zedong*) био је Ђен Ченгдан (*Qian Chengdan*) који је показивао резерву према томе да се светска историја може разумети искључиво кроз класну борбу као јединог чиниоца прогреса. Овакво критичко мишљење према главним идејама марксизма, међутим, није била општа карактеристика кинеске историографије. У Кини су током осамдесетих година основана и два часописа – *Светска историја (Shijie Lishi)* и *Развоји у истраживањима светске историје (Shijie Shi Yanjiu Dongtai)*. Луо Жунгћу (*Luo Rongqu*), професор на Пекиншком универзитету је посетио Велику Британију и САД у времену владавине Денг Сјаопинга (*Deng Xiaoping*) и нарочито је инсистирао на теорији модернизације и упоредном посматрању Европе и Источне Азије. Ма Кејао (*Ma Keyao*), кинески историчар средњег века, био је 1994. године уредник *Цивилизацијске историје света (Shijie wenmingshi)*, у којој је посебан нагласак био дат на компаративној историји.²¹

Светско, а глобално – тојоси новој историографској йравца

Шта је свет светској историји? На који начин би требало приступити периодизацији историје света? Хришћанско схватање света у великој мери је допринело да се рашири концепт *translatio imperii* о четири велика царства која ће на крају довести до Судњег дана. Такво хришћанско разумевање света и трагање за Четвртим царством на земљи било је најпре напуштено у Италији и Француској, а потом и у осталим земљама. Уместо хришћанског схватања прошлости многи историчари друштвене историје су се, посебно под утицајем економске мисли и захваљујући капиталним делима Адама Смита (*Adam Smith*), Томаса Малтуса (*Thomas Malthus*) и Карла Маркса, окренули ка демографским и економским чиниоцима европског успона и интензивног премрежавања света. Према томе, у бројним историјским радовима 1500. година се узима за почетак светске историје, док се индустријска револуција и сви процеси током 18. века узимају за прелазак у нову етапу, која подразумева истинску интеграцију под доминацијом земаља Северног Атлантика. Оваква подела била је на трагу дубоко европоцентричних традиција које су се ослањале на поделу историје на Стари, Средњи и Нови век, насталу током ренесансе, а која је за средиште света узимала управо Европу и то њен западни део. Тежње за издвајањем нове епохе која почиње крајем 15. и почетком 16. века само

21 Wang, Q. E. (2020) World History on a Par with Chinese History? China's Search for World Power in Three Stages, *Global Intellectual History* 7 (2), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 1–22; Ge, Z. (2020) The Evolution of a World Consciousness in Traditional Chinese Historiography, *Global Intellectual History* 7 (2), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 1–19; Wang, Q. E. (2020) Worldviews in Twentieth-Century Chinese Historiography, *Global Intellectual History*, Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 201–206; Croizier, R. (1990) World History in the People's Republic of China, *Journal of World History* 1(2), Honolulu: University of Hawai'i Press, pp. 151–169. <http://www.jstor.org/stable/20078464>.

је добила нови облик у светској историји инсистирањем на материјалним чиниоцима експанзије европских држава (посебно географским открићима, стварањем глобалне трговине, колонизацијом и другим). Од 18. века уочљиви су велики секуларни трендови (индустријализација, демографска експлозија и миграције, појава националне државе и јачање грађанства) који се појављују на глобалном нивоу, али у различито време и са различитим резултатима. Управо та асиметричност посебно је важна као један од показатеља сложености међусобног прожимања различитих делова света који постају интензивнији са новим индустријским, демографским, економским и политичким транснационалним оквиром. На трагу овог мишљења је и Имануел Волерстин, који је капитализам узео као творбену снагу светског система, односно светске историје, стварајући зоне центра, периферије и полупериферије. Још један аутор који је писао о природи светског система, Андре Гундер Франк је сматрао да и у прекапиталистичкој епохи постоје зоне економске и културне размене од Нила до Егејског мора и Персијског залива које су биле важна тачка у повезивању Старог света. Вешто комбинујући старе идеје *translatio imperii* и Ранкеов концепт светске историје, Вилијам Мекнил је у књизи *Усџон Зајџага* инсистирао на томе да је Блиски исток миленијумима био средиште светске историје, пре свега због посредничке улоге између Европе и Кине, али да је ту улогу изгубио због открића Америке. За разлику од ових приступа који су инсистирали на великим географским открићима и истицали особеност „дугог” 19. века у светскоисторијском развоју, поједини аутори су одбацивали овакве хронолошке оквири. На првом месту немачки филозоф Карл Јасперс (*Karl Jaspers*) је увео појам „осовинског доба” (*Achsenzeit*) са намером да обухвати читав низ паралелних и комплементарних промена на духовном нивоу на простору Евроазије током првог миленијума пре Христа. Одбацујући Веберову концепцију процеса рационализације и ослањајући се на Јасперсову идеју аксијалног доба, Маршал Хоџсон је инсистирао на аграрној и техничкој епохи светске историје. Аграрно доба у коме су доминирала урбана друштва аграрне привредне базе, Хоџсон је поделио на преаксијално (3000–800. пре н. е.), аксијално (800–200 пре н. е.) и постаксијално доба (од 200. пре н. е. до 1800. н. е.). Насупрот аграрном стоји техничко доба које започиње 1800. године и према Хоџсону траје до данас.²²

22 Green, W. A. (1992) Periodization in European and World History, *Journal of World History* 3(1), Honolulu: University of Hawai'i Press, pp. 13–53, <http://www.jstor.org/stable/20078511>; Остерхамел, Ј. (2016) У потрази за XIX столењем, *Лейпциг Мајице српске* год. 192, књ. 497, св. 3, Нови Сад: Матица српска, стр. 286–307; Јанковић, В. (2020) Globalne veze i usporedbe u praksi: sinteze moderne i suvremene povijesti C. A. Baylyja, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 52 (1), Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 75–93, <https://hrcak.srce.hr/255145>; Frank, A. G. (1991) A Plea for World System History, *Journal of World History* 2(1), Honolulu: University of Hawai'i Press, pp. 1–28. <http://www.jstor.org/stable/20078482>; Bayly, C. A. (2004) *The Birth of the Modern World 1780-1914. Global Connections and Comparisons*, Oxford: Blackwell, pp. 86–199.

а) Ново материјалистичко схватање историје?

Да је поље светске и глобалне историје постало изузетно плодно за различите историографске правце најбоље сведочи оцена Патрика О'Брајена (*Patrick O'Brien*) према коме компаративни приступ може да се покаже изузетно плодним у проучавању тема попут омладине, брака, исхране, парламента, здравља, војске, ропства, верског фундаментализма и револуција. Поред поређења различитих искустава, глобална историја посебно инсистира на везама и интеракцијама најразличитијих врста.²³

За економску историју светска перспектива се показала као изузетно плодотворан оквир рада. Коришћење ресурса у пољопривреди, на морима и у рударству, увођење златног стандарда за најважније валуте света, анализа глобалних ланаца производње, индустријска револуција која је утицала и на измену потрошње и производње, биле су теме којима су се историчари глобалне историје деценијама враћали.²⁴ Искуство Уједињеног Краљевства послужило је Кенету Померанцу да развије теорију о великој дивергенцији, односно о европском економском чуду захваљујући коме су европске, а потом и земље Северне Америке, успеле да преузму примат у глобалној привреди од Кине и Индије. Маршал Хоџсон био је мишљења да је низ чинилаца утицао на јачање европске улоге у свету, на првом месту иновације у пољопривреди и производњи, пораст надница и раст радништва и урбанизација.²⁵

23 O'Brien, P. (2006) *Historiographical Traditions and Modern Imperatives for the Restoration of Global History*, *Journal of Global History* 1(1), Cambridge: Cambridge University Press, 3–39, doi:10.1017/S1740022806000027

24 Balachandran, G. (2008) *Power and Markets in Global Finance: The Gold Standard, 1890–1926*, *Journal of Global History* 3(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 313–335, doi:10.1017/S174002280800274X; Boon, M. (2017) *Business Enterprise and Globalization: Towards a Transnational Business History*, *The Business History Review* 91(3), Cambridge MA: The President and Fellows of Harvard College, pp. 511–535. <https://www.jstor.org/stable/26795367>; Becker, S., Bosma, U., Schneider, M., and Vanhoute, E. (2021) *Commodity Frontiers and Global Histories: The Tasks Ahead*, *Journal of Global History* 16(3), Cambridge: Cambridge University Press, 466–469. doi:10.1017/S1740022820000431; Evans, C. and Saunders, O. (2015) *A World of Copper: Globalizing the Industrial Revolution, 1830–70*, *Journal of Global History* 10(1), pp. 3–26. doi:10.1017/S1740022814000345; Coclanis, P. A. (1993) *Distant Thunder: The Creation of a World Market in Rice and the Transformations It Wrought*, *The American Historical Review* 98(4), Oxford: Oxford University Press, pp. 1050–1078. <https://doi.org/10.2307/2166598>

25 O'Brien, P. (2022) *Was the British Industrial Revolution a Conjuncture in Global Economic History?*, *Journal of Global History* 17(1), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 128–150. doi:10.1017/S1740022821000127; Lucassen, L. (2016) *Working Together: New Directions in Global Labour History*, *Journal of Global History* 11(1), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 66–87. doi:10.1017/S1740022815000352; Manning, P. (2002) *Asia and Europe in the World Economy: Introduction*, *The American Historical Review* 107 (2), Oxford: Oxford University Press, pp. 419–424; Goldstone, J. (2021) *Dating the Great Divergence*, *Journal of Global History* 16(2), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 266–285. doi:10.1017/S1740022820000406;

Ропство, плантажно привређивање и принудне миграције и увођење принципа мобилности рада имају значајну улогу у студијама светске и глобалне историје.²⁶ Поред старе полемике поводом књиге *Време на крстју: економија америчкој црначкој ројсџива* (*Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery*) Роберта Фогела (*Robert Fogel*) и Стенлија Енгермана (*Stenley Engerman*), велику пажњу изазвала је и књига *Кайџијализам и ројсџиво* Ерика Вилијамса (*Eric Williams*) која је довела до размене мишљења са Гунаром Мирдалом (*Gunnar Myrdal*). Компаративни приступ нарочито је био присутан у студијама Карла Деглера (*Carl Degler*) и Џорџа Фредериксона (*George Frederickson*) о белој супремацији у Сједињеним Државама и Јужној Африци, Питера Колшина (*Peter Kolchin*) о америчком ропству и руском кметству, Шерер Дејвс Боуман (*Shearer Davis Bowman*) о пруским јункерима и америчким робовласницима и Јуџина Ђеновезеа (*Eugene Genovese*) и Мајкла Крејтона (*Michael Craton*) о устанцима робова.²⁷ Прелазак са присилног рада који је био присутан на Атлантику и у Индо-Пацифику временом је био замењен са уговорним радом и великим миграцијама радне снаге које су постале предмет интересовања историчара.²⁸

Мреже путева, кретања информација, људи, роба и капитала добили су значајну пажњу у историји света, посебно имајући у виду карактер миграторних таласа током 19. века који су ишли из правца Европе ка Јужној и Северној Америци и Аустралији, а у мањој мери и према унутрашњости Азије.²⁹ Ефекти миграција нису били само демографски, већ и економски и еколошки, што се може видети посебно у студијама које проучавају урбанизацију, дефорестацију, загађење природне средине и прекомерну експлоатацију природних ресурса.³⁰

Bin Wong, R. (2002) The Search for European Differences and Domination in the Early Modern World: A View from Asia, *The American Historical Review* 107 (2), Oxford: Oxford University Press, pp. 447–469, <https://doi.org/10.1086/ahr/107.2.447>; Pomeranz, K. (2002) Political Economy and Ecology on the Eve of Industrialization: Europe, China, and the Global Conjuncture, *The American Historical Review* 107 (2), Oxford: Oxford University Press, pp. 425–446, <https://doi.org/10.1086/ahr/107.2.425>

26 Adelman, J. (2015) Mimesis and Rivalry: European Empires and Global Regimes, *Journal of Global History* 10(1), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 77–98. doi:10.1017/S1740022814000291

27 Davis, D. B. (2000) Looking at Slavery from Broader Perspectives, *The American Historical Review* 105(2), Oxford: Oxford University Press, pp. 452–466. <https://doi.org/10.2307/1571460>

28 Ewald, J. J. (2000) Crossers of the Sea: Slaves, Freedmen, and other Migrants in the Northwestern Indian Ocean, c. 1750-1914, *The American Historical Review* 105(1), Oxford: Oxford University Press, pp. 69–91. <https://doi.org/10.2307/2652435>

29 Wenzlhuemer, R. (2016) The Ship, the Media, and the World: Conceptualizing Connections in Global History, *Journal of Global History* 11(2), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 163–186, doi:10.1017/S1740022816000048

30 Gozzini, G. (2006) The Global System of International Migrations, 1900 and 2000: A Comparative Approach, *Journal of Global History* 1(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 321–341. doi:10.1017/S1740022806003020; Saito, O. (2009) Forest History and the Great Diver-

Глобална историја подразумевала је и увођење нових географских оквира за проучавање интеракција и утицаја. Под снажним утицајем француског историчара Фернана Бродела на значају су добили морски региони и, посебно, океани као простори међусобног сусретања и утицаја. Посебно популаран у истраживањима постао је регион Атлантског океана, због историје колонизације, ропства, трговине (најпре шећером, чоколадом и трансфером племенитих метала), политичких револуција и растућег глобалног утицаја САД-а.³¹ Пацифичка регија је са поновним успоном земаља Далеког истока постала предмет већег интересовања, што је довело и до проучавања заједничких особености попут лова на китове, нуклеарних тестирања, улоге јапанског капитала, отимања људи зарад рада на бродовима и других тема³² Супротно океанским регијама и Евроазији као великој копненој целини, други континенти и мање регије попут Латинске Америке, унутрашњости Африке и Централне Азије мање су биле у фокусу истраживача³³ Такође су и болести као што су куга, колера, маларија, ебола и ХИВ/АИДС-а посматране као један од кључних чинилаца светске и глобалне историје, пре свега због ефекта који су имали као први чинилац планетарне повезаности. Напослетку, пандемија вируса ковид-19 нагласила је важност глобалног приступа у проучавању историје болести.³⁴

gence: China, Japan, and the West Compared, *Journal of Global History* 4(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 379-404, doi:10.1017/S1740022809990131; Banko, L. Nowak, K. and Gatrell, P. (2022) What is Refugee History, Now?, *Journal of Global History* 17(1), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–19, doi:10.1017/S1740022821000243; Connelly, M. (2006) To Inherit the Earth. Imagining World Population, From the Yellow Peril to the Population Bomb, *Journal of Global History* 1(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 299–319. doi:10.1017/S1740022806003019

31 Bailyn, B. (2005) *Atlantic History: Concepts and Contours*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1–57; Adelman, J. (2008) An Age of Imperial Revolutions, *The American Historical Review* 113(2), Oxford: Oxford University Press, pp. 319–340. <http://www.jstor.org/stable/30222842>

32 Scott, R. J. (2000) Small-Scale Dynamics of Large-Scale Processes, *The American Historical Review* 105(2), Oxford: Oxford University Press, pp. 472–479, <https://doi.org/10.2307/1571462>; Games, A. (2006) Atlantic History: Definitions, Challenges, and Opportunities, *The American Historical Review* 111 (3), Oxford: Oxford University Press, pp. 741–757, <https://doi.org/10.1086/ahr.111.3.741>; Matsuda, M. K. (2006) The Pacific, *The American Historical Review* 111(3), Oxford: Oxford University Press, pp. 758–780. <https://doi.org/10.1086/ahr.111.3.758>

33 Brown, M. (2015) The global history of Latin America, *Journal of Global History* 10(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 365–386. doi:10.1017/S1740022815000182; Stern, S. J. (1988) Feudalism, Capitalism and the World-System in the Perspective of Latin America and the Caribbean, *The American Historical Review* 93(4), Oxford: Oxford University Press, pp. 829–872. <https://doi.org/10.2307/1863526>

34 Birn, A. (2020) Perspectivizing Pandemics: (how) do Epidemic Histories Criss-cross Contexts?, *Journal of Global History* 15(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 336–349, doi:10.1017/S1740022820000327; Frankema, E. and Tworek, H. (2020) Pandemics that Changed

б) Покушаји разумевања духовности из глобалне перспективе

У студијама светске историје посебна пажња посвећена је трансферу идеја, картографији, менталним сликама света, универзализацији времена, штампаним медијима, компаративним анализама успона религијских покрета (посебно веха-бизма, мормонизма и других јеванђеоских хришћанских деноминација широм света, хиндуизма и будизма), рецепцијама идеја и њиховим адаптацијама (нарочито национализма и марксизма), прилагођавању језика и усвајању страних речи и концепата, слици другог, поретку моћи са хоризонталним (територијалним) и вертикалним (хијерархијским) основама.³⁵ Регионални приступи размене идеја посебно су се развили у оквирима концепта Атлантске револуције Роберта Р. Палмера који је посматрао међусобне утицаје политичких идеја од Енглеске, Сједињених Држава до Француске и Хаитија. Поред атлантског региона, у средишту пажње били су и покушаји реформи у Кини, Османском царству и Русији по угледу на западне земље током 18, 19. и 20. века.³⁶ Историчарима средњег века који су анализирали културни трансфер нарочито важна је била рецепција античких грчких филозофа у хришћанској и исламској цивилизацији. Ово друго посебно имајућу у виду да су арапски мислиоци не само конзервирани античке списе (посебно

the World: Historical Reflections on COVID-19, *Journal of Global History* 15(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 333–335, doi:10.1017/S1740022820000339

35 Yearwood, P. (2014) Continents and Consequences: The History of a Concept, *Journal of Global History* 9(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 329–356, doi:10.1017/S1740022814000151; Ogle, V. (2013) Whose Time Is It? The Pluralization of Time and the Global Condition, 1870s—1940s, *The American Historical Review* 118(5), Oxford: Oxford University Press, pp. 1376–1402, <http://www.jstor.org/stable/23784581>; Ostehamel, J. (2022) *Preobražaj sveta. Globalna istorija 19. veka*, Novi Sad: Akademska knjiga; Конрад, С. (2016) Просветитељство у глобалној историји: историографска критика, *Лейпцигска Матица српска* год. 192, књ. 498. св. 5, Нови Сад: Матица српска, стр. 590–626; Duedahl, P. (2020) Changing the Concept of Race: On UNESCO and Cultural Internationalism, *Global Intellectual History* 7 (4), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 1–21; Hazama E. (2019) The Making of a Globalised Hindu: The Unknown Genealogy of Gandhi's Concept of Brahmacharya, *Global Intellectual History* 6 (5), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 712–731; Campagnola, F. and Man, L. (2016) Paradigms of Change in Modernising Asia, *Global Intellectual History* 1 (3), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 213–215. У науци посебно место заузео је и Бенедикт Андерсон (*Benedict Anderson*) не само са својом идејом о нацији и национализму, већ и смештањем овог феномена у шири контекст размене и адаптације идеја. Видети: Anderson, B. (2005) *The Age of Globalization. Anarchists and the Anticolonial Imagination*, New York – London: Verso; Anderson, B. (1998) *The Spectre of Comparisons Nationalism, Southeast Asia, and the World*, New York – London: Verso; Anderson, B. (1983) *Imagined Communities*, New York – London: Verso. Поред Андерсона о важности национализма у глобалним оквирима писали су и Кристофер Бејли, али и Ерик Хобсбаум (*Eric Hobsbawm*) који је више водио рачуна о општој европској историји. Упоредити: Bayly, C. A. (2004) нав. дело, стр. 199–284; Hobsbawm, E. (1993) *Nacije i nacionalizam. Program, mit i stvarnost*, Novi Liber: Zagreb, str. 111–208.

36 Ostehamel, J. (2022) нав. дело.

Аристотела – *Ἀριστοτέλης*), већ су захваљујући трговцима и мисионарима успели да шире знања од афричког града Тимбуктуа у Малију до Индије. Историчари глобалне интелектуалне историје упућују и на посебан истраживачки проблем који се односи на слојеве знања и хоризонте очекивања учесника историјских догађаја. Најсликовитији пример за, испоставиће се, погрешну употребу знања и неостварена очекивања јесте вера Кристофера Колумба (*Christopher Columbus*) да је, уместо новог континента, открио поморски пут за Индију. У истраживању слика света, будући истраживачи, како сугеришу глобални историчари, морају да се непрестано суочавају не само са стереотипима, већ и погрешним знањима о различитим деловима света.³⁷

Јапански историчар идеја Хаџиме Накамура (*Hajime Nakamura*) инсистирао је на концепту покретљивости идеја ослањајући се на идеје филозофа Артура Лавцоја (*Arthur Lovejoy*). Семјуел Мојн (*Samuel Moyn*) и Ендрју Сартори (*Andrew Sartori*) су са групом аутора 2013. године објавили зборник радова *Глобална интелектуална историја* у коме се на више места инсистирало на глобалном карактеру кретања идеја и успостављању нове, антиевропоцентричне перспективе. У међувремену су и оријентализам и субалтерне студије развили критички однос према европоцентризму и некритичком прихватању европских идеја и пракси од стране неевропских народа.³⁸ Идеје новог таласа глобалне интелектуалне историје критиковао је историчар и један од утемељивача кембричке школе интелектуалне историје Џон Покок (*John Pocock*), који је на трагу Квентина Скинера (*Quentin Skinner*) истицао да глобални историчари морају водити рачуна о комплексности идеја, фактору језика (пре свега „преводљивости” – *translatability*), те о цивилизацијским и културним разликама.³⁹

37 Mulsow, M. (2017) A reference theory of globalized ideas, *Global Intellectual History* 2 (1), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 67–87.

38 Moyn, S. and Sartori, A. Approaches to Global Intellectual History, in: *Global Intellectual History*, eds. Moyn, S. and Sartori, A. (2013), New York: Columbia University Press, pp. 3–33.

39 Herbjørnsrud, D. (2019) Beyond Decolonizing: Global Intellectual History and Reconstruction of a Comparative Method, *Global Intellectual History* 6 (5), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 1–27; Conklin, A. L. (2021) Phrenology as Global Science, as Race Science, *Global Intellectual History* 6 (2), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 105–114; Lidwell-Durnin, J. (2021) Global Histories of Science: Practice, Belief, and Materials, *Global Intellectual History* 6 (2), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 135–141; Pocock, J. G. A. (2019) On the Unglobality of Contexts: Cambridge Methods and the History of Political Thought, *Global Intellectual History* 4 (1), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 1–14; Више о Пококовој биографији видети: Haakonssen, K. and Whatmore, R. (2017) Global Possibilities in Intellectual History: a Note on Practice, *Global Intellectual History* 2(1), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 18–29. И познати италијански историчар Карло Гинзбург (*Carlo Ginzburg*) инсистирао је на фактору језика кроз концепт етнофилологије. Видети: Ginzburg, C. (2017) Ethnophilology: Two Case Studies, *Global Intellectual History* 2(1), pp. 3–17, DOI: 10.1080/23801883.2017.1332880; Mulsow, M. (2017) New Perspectives on Global Intellectual History, *Global Intellectual History* 2 (1), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 1–2.

Историчари глобалне историје последњих деценија веома активно се баве проучавањем историје сексуалности и осталим сродним феноменима. Своје теоријско утемељење истраживачи су пре свега пронашли у теоријама француског филозофа Мишела Фукоа (*Michel Foucault*), који је и на остале области светске и глобалне историје утицао, како књигом *Историја сексуалности*, тако и идејама о дисциплиновању, надзирању и кажњавању као одликама модерног друштва и међусобном повезаношћу моћи и знања.⁴⁰

*Од империје до субалтерних (попчињених) –
нови/стари оквири историографских праваца*

Још од великих географских открића, европски аутори неговали су слику сопствене посебности која се најпре заснивала на припадности хришћанској религији и лојалности према монархијама *ancien regime*-а. Са јачањем националних држава и кроз епоху колонијализма идеје о европској изузетности добиле су нарочито на значају, што се види и кроз раније верзије светских историја које су имале изузетно западноцентрично виђење прошлости. Раноновековни описи тропских култура богатих ресурсима, убрзо су почели да се допуњују и тезама о примитивним народима, неједнаким расама и потреби да се неевропски народи цивилизују.⁴¹ Критичка саморефлексија о улози европских народа постајала је све присутнија и у историографији. Примера ради, Вилијам Мекнил је 1998. године изнео низ замерки на своју награђивану књигу *Усон Зајага* из 1963. године. На првом месту, Мекнил је ревидирао оцену о изузетној улози Европе, посматрајући динамичан успон Кине од 1000. до 1500. године. Супротно кинеском искуству које се није (иако је поседовало све предуслове) окренуло ка експанзији, Европа је успела да оствари светску доминацију која је – посебно захваљујући индустријској револуцији, демографском расту и железници – остварила глобално важну улогу од

40 Gibson, M. (2011) Global Perspectives on the Birth of the Prison, *The American Historical Review* 116(4), Oxford: Oxford University Press, pp. 1040–1063. <http://www.jstor.org/stable/23307878>; Meyerowitz, J. (2009) Transnational Sex and U. S. History, *The American Historical Review* 114(5), Oxford: Oxford University Press, pp. 1273–1286. <http://www.jstor.org/stable/23303426>; Epprecht, M. (2009) Sexuality, Africa, History, *The American Historical Review* 114(5), Oxford: Oxford University Press, pp. 1258–1272. <http://www.jstor.org/stable/23303425>; Canaday, M. (2009) Thinking Sex in the Transnational Turn: An Introduction, *The American Historical Review* 114(5), Oxford: Oxford University Press, pp. 1250–1257, <http://www.jstor.org/stable/23303424>; Wiesner-Hanks, M. (2011) Crossing Borders in Transnational Gender History, *Journal of Global History* 6(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 357–379. doi:10.1017/S1740022811000374; Paton, D. (2022) Gender History, Global History, and Atlantic Slavery: On Racial Capitalism and Social Reproduction, *The American Historical Review* 127 (2), Oxford: Oxford University Press, pp. 726–754, <https://doi.org/10.1093/ahr/rhac156>.

41 Curtin, P. D. (1990) The Environment beyond Europe and the European Theory of Empire, *Journal of World History* 1(2), Honolulu: University of Hawai'i Press, pp. 131–150. <http://www.jstor.org/stable/20078463>.

1770. до 1870. године, након чега је уследио пад и неуспех одржавања примата после светских ратова.⁴²

Посебну групу у студијама светске и глобалне историје представљају историчари који су део субалтерног покрета. Наиме, овај интелектуални покрет развио се у кругу студената индијског историчара Ранаџита Гухе (*Ranajit Guha*, 1923–2023) на Универзитету у Сасексу. Група интелектуалаца је идеје Антонија Грамшија (*Antonio Gramsci*) о друштвеној потчињености почела да примењује у проучавању сељаштва у колонијалној Индији, да би тај приступ проширила и на остале друштвене групе које су трпеле колонијалну репресију.⁴³ Посебно важно дело у субалтерним студијама било је *Правило својине за Бенјал* индијског историчара Ранаџита Гухе, које је утицало на проучавање глобалних ланаца експлоатације. Критичари су истицали да Гуха није успео да направи разлику између капиталистичког универзализма и колонијалног партикуларизма. Важан допринос критичком односу према колонијалном наслеђу Запада и светској историји дао је и Едвард Саид (*Edward Said*) са теоријом о оријентализму и перпетуирању западних стереотипа у односу на друге делове света. Ови ставови имали су изузетан утицај на субалтерни покрет који је посебну популарност стекао у Индији међу мислиоцима као што су Дипеш Чакрабарти (*Dipesh Chakrabarty*), Гијан Пракаш (*Gyan Prakash*), Гајатри Спивак (*Gayatri Spivak*) и Парта Чатерџи (*Partha Chatterjee*).⁴⁴ Субалтерни критичари светске историје замерали су западним научницима њихов изразити евроцентризам, а сопственим елитама некритичко усвајање образаца преузетих од некадашњих колонијалних господара. Премда изузетно критични према преузимању идеја из некадашњих метропола (од национализма до марксизма), присталице субалтерне мисли су се користиле идејама европских мислилаца попут Антонија Грамшија и Мишела Фукоа, што је пре свега уочљиво у разрађивању идеја културне хегемоније и односа између знања и моћи.⁴⁵ У Азији, Африци и Јужној Америци интересовање за историју робовласништва, примитивне акумулације капитала и расних односа подстакли су солидарност у оквиру историографија тзв. Глобалног југа.⁴⁶

Поред међународних веза, модерности, стратегија адаптације и резистенције према усвајању пракси из западних колонијалних сила, и империја постаје важананалитички оквир за студије глобалне и светске историје. Посебно место

42 McNeill, W. H. (1998) World History and the Rise and Fall of the West, *Journal of World History* 9(2), Honolulu: University of Hawai'i Press, pp. 215–236, <http://www.jstor.org/stable/20078729>

43 Kešejan, R. (2016) *Leva hemisfera. Kartografija novih kritičkih mišljenja*, Beograd: FMK; Igers, G. G. (2014) *Istorijska nauka u 20. veku*, Beograd: Arhipelag, str. 121–125, 127–135.

44 Sachsenmaier, D. (2006) Global history and critiques of western perspectives, *Comparative Education* 42 (3) (2006), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 451–470.

45 Prakash, G. (1994) Subaltern Studies as Postcolonial Criticism, *The American Historical Review* 99(5), Oxford: Oxford University Press, pp. 1475–1490, <https://doi.org/10.2307/2168385>

46 Cooper, F. (1994) Conflict and Connection: Rethinking Colonial African History, *The American Historical Review* 99(5), Oxford: Oxford University Press, pp. 1516–1545, <https://doi.org/10.2307/2168387>; Konrad, S. нав. дело, стр. 184–206.

за Питера Турчина (*Peter Turchin*) имала су номадска и аграрна царства у ранијим епохама која су стварала мрежу интеракције и испреплетених утицаја привреде, миграција и других пратећих појава.⁴⁷ Како је писао немачки историчар Ханс Хајнрих Нолте (*Hans-Heinrich Nolte*), постоји разлика између империја првог и другог реда које су се диференцирале према томе да ли имају затворену или отворену привреду подложну страним утицајима. Немачки политиколог Херфрид Минклер (*Herfried Münkler*) сматра да империје, упркос томе што немају јасне границе, теже одржању поретка. За глобалну историју важну улогу играју и тежње ових суперструктура за ширењем што неретко, посредством рата или друштвене кризе доводи и до пренапрезања и распада. Нема сумње и да је мека моћ један од кључних чинилаца будући да су империје у културама народа којима су владали остављали, а и даље остављају, важне слојеве материјалне и духовне баштине.⁴⁸

Супротно земљама периферије и полупериферије капиталистичког система, у Сједињеним Државама полемике о светској историји биле су другачијег карактера. Како су у програмском тексту *Светска историја у глобалном добу* истакли Мајкл Гејер (*Michael Geyer*) и Чарлс Брајт (*Charles Bright*), светска историја суочила се са проблемом сопствене легитимације пре свега због изразитих евроцентричних приступа и доминације концепта империје у привреди, култури и међународним односима. Оцене Гејера и Брајта о немогућности Запада да интегрише и униформише свет под својом контролом и позиви за разумевање историје света „кроз врпцу испреплетених историја”, пратили су и предлози да се свет посматра кроз мрежу испреплетених светских региона.⁴⁹ У том погледу, поједини историчари наглашавају и припадност Сједињених Држава атлантском и пацифичком региону који имају нарочито важну улогу у глобалним кретањима.⁵⁰ Поједини историчари инсистирали су на томе да је светска историја резултат глобализације, успона капитализма и американизације која је допринела ширењу потрошачког друштва захваљујући „империји отворених врата” (*open door empire*).⁵¹ Настављајући да негује посебан историографски правац који је настао на традицијама идеја

47 Turchin, P. (2009) A Theory for Formation of Large Empires, *Journal of Global History* 4(2), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 191–217. Doi:10.1017/S174002280900312X.

48 Минклер, Х. (2016) Империја и империјализам, *Зборник Матице српске за друшћивене науке*, бр. 155/156, Нови Сад: Матица српска, стр. 363–378.

49 Geyer, M. and Bright, C. (1995) World History in a Global Age, *The American Historical Review* 100(4), Oxford: Oxford University Press, pp. 1034–1060. <https://doi.org/10.2307/2168200>.

50 Tyrrell I. (1991) American Exceptionalism in an Age of International History, *The American Historical Review* 96(4), Oxford: Oxford University Press, pp. 1031–1055. <https://doi.org/10.2307/2164993>; McGerr, M. (1991) The Price of the New Transnational History, *The American Historical Review* 96(4), Oxford: Oxford University Press, pp. 1056–1067. <https://doi.org/10.2307/2164994>.

51 Kramer, P. A. (2011) Power and Connection: Imperial Histories of the United States in the World, *The American Historical Review* 116(5), Oxford: Oxford University Press, pp. 1348–1391, <http://www.jstor.org/stable/23309640>.

америчке изузетности (*American exceptionalism*), академска заједница је, посебно са продубљивањем односа Кине и САД, почела интензивније да развија азијске студије, а нарочито институције за проучавање Кине и Јапана.⁵²

Као могућа решења између империјалног и субалтерног пола, европоцентризма и радикалног одбацивања историје улоге Европе, поједини аутори, посебно Доминик Заксенмајер (*Dominic Sachsenmaier*), инсистирали су на заједничким особеностима, премрежености, али и на концепту Хомија Бабе (*Homi Bhabha*) о постојању различитих хибридних форми које су настале захваљујући непосредним контактима европских и неевропских народа.⁵³ Друга врста могућег решења се ослања на теорије светских система које инсистирају на проучавању хијерархија моћи и расподели светског богатства.⁵⁴ Насупрот теорији модернизације и телеологији рационализације, Шмуел Ајзенштат (*Shmuel Eisenstadt*) је инсистирао на вишеструким модерностима, то јест на идеји да су постојали различити глобални путеви у модерност у зависности од земље. Овај приступ може бити користан поготово у новим временима када се поред западноевропских појављују и други међународни чиниоци, пре свега на Далеком истоку.⁵⁵

Закључак

Светска и глобална историја, иако узоре могу да траже и у далекој прошлости, јесу историографске дисциплине које су пуну професионалну афирмацију стекле тек од друге половине 20. и почетком 21. века са појавом неколико часописа и радом појединих историчара, пре свега из Сједињених Држава, Уједињеног Краљевства, али и НР Кине. Последњих деценија ове дисциплине нарочито су се показале иновативне у проучавању најразличитијих феномена на глобалном нивоу остварујући изузетну спремност за усвајање идеја из области друштвене теорије и других сродних дисциплина. Инсистирање на заједничким особинама на глобалном нивоу посебно је уочљиво у проучавању историје демографије, миграција, међународних саобраћајних мрежа, економије, ропства, здравства, али и културног и идејног трансфера. Превазилажење оквира националних држава и трагање за друштвеним феноменима који су заједнички за различите делове света показали су се као изузетно плодотворни у развоју компаративне, испреплетене историје (*Verflechtungsgeschichte / Histoire croisée*), али и локалне историје којој

52 LaFeber, W. (1995) The World and the United States, *The American Historical Review* 100(4), Oxford: Oxford University Press, pp. 1015–1033, <https://doi.org/10.2307/2168199>.

53 Sachsenmaier, D. (2007) World History as Ecumenical History? *Journal of World History* 18(4), Honolulu: University of Hawai'i Press, pp. 465–489. <http://www.jstor.org/stable/20079449>.

54 Bhabra, G. K. (2011) Historical Sociology, Modernity, and Postcolonial Critique, *The American Historical Review* 116(3), Oxford: Oxford University Press, pp. 653–662. <http://www.jstor.org/stable/23308219>.

55 Eisenstadt, S. N. (2000) Multiple Modernities, *Daedalus* 129(1), Cambridge, MA: The MIT Press, American Academy of Arts & Sciences, pp. 1–29. <http://www.jstor.org/stable/20027613>.

је недостајала најшира истраживачка перспектива. Такво деловање отворило је и неминовно питање ограничења, поготово у погледу могућности, обима и природе светске/глобалне историје. Досадашње историје у највећој мери су инсистирале на великој улози земаља Западне Европе и Северне Америке у глобалној интеграцији, а проблематизовање таквог посебног положаја тзв. Запада посебно је ојачало са новим друштвеним и политичким променама које су подстакле отварање перспективе према простору Кине и Јапана, а, за сада, у мањој мери и Индије. Чини се да ће у наредних неколико деценија управо проширивање перспективе на тзв. незападни свет бити једно од нарочито плодотворних поља истраживања. Даље, природа процеса глобализације која је неминовно повезана са економским и политичким поретком моћи у великој мери ће обликовати будуће радове и значајну историју овог феномена. И поред велике присутности тема од планетарног значаја, глобална и светска историја остаће и даље само једно од истраживачких поља, које највероватније неће постати доминантна парадигма пре свега због изузетно разнородних теоријских утицаја, али и географске удаљености која ће неминовно деловати на различито схватање историје у многим националним државама света.

ЛИТЕРАТУРА:

- Adelman, J. (2008), An Age of Imperial Revolutions, *The American Historical Review* 113(2), Oxford: Oxford University Press, pp. 319–340, <http://www.jstor.org/stable/30222842>
- Adelman, J. (2015) Mimesis and Rivalry: European Empires and Global Regimes, *Journal of Global History* 10(1), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 77–98. doi:10.1017/S1740022814000291
- Akira, I. (2013) *Global and Transnational History: The Past, Present, and Future*, New York: Palgrave Macmillan.
- Allardyce, G. (1990) Toward World History: American Historians and the Coming of the World History Course. *Journal of World History* 1(1), Honolulu: University of Hawai'i Press, pp. 23–76. <http://www.jstor.org/stable/20078456>
- Anderson, B. (1983) *Imagined Communities*, New York – London: Verso.
- Anderson, B. (1998) *The Spectre of Comparisons Nationalism, Southeast Asia, and the World*, New York – London: Verso.
- Anderson, B. (2005) *The Age of Globalization. Anarchists and the Anticolonial Imagination*, New York – London: Verso.
- Antolović, M. i Janković, B. Globalna i svjetska historija, u: *Globalna i svjetska historija*, priredili Antolović, M. i Janković, B. (2022), Zagreb: FF press.
- Bailyn, B. (2005) *Atlantic History: Concepts and Contours*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

- Balachandran, G. (2008) Power and Markets in Global Finance: The Gold Standard, 1890–1926, *Journal of Global History* 3(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 313–335. doi:10.1017/S174002280800274X.
- Banko, L., Nowak, K. and Gatrell, P. (2022) What is Refugee History, Now?, *Journal of Global History* 17(1), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–19. doi:10.1017/S1740022821000243.
- Bayly, C. A. (2004) *The Birth of the Modern World 1780-1914. Global Connections and Comparisons*, Oxford: Blackwell.
- Beckert, S., Bosma, U., Schneider, M. and Vanhaute, E. (2021) Commodity Frontiers and Global Histories: The Tasks Ahead, *Journal of Global History* 16(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 466–469. doi:10.1017/S1740022820000431.
- Benjamin, C. (2014) ‘But from This Time Forth History Becomes a Connected Whole’: State Expansion and the Origins of Universal History, *Journal of Global History* 9(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 357–378, doi:10.1017/S1740022814000163.
- Bhambra, G. K. (2011) Historical Sociology, Modernity, and Postcolonial Critique, *The American Historical Review* 116(3), Oxford: Oxford University Press, pp. 653–662. <http://www.jstor.org/stable/23308219>.
- Bin Wong, R. (2002) The Search for European Differences and Domination in the Early Modern World: A View from Asia, *The American Historical Review* 107 (2), Oxford: Oxford University Press, pp. 447–469, <https://doi.org/10.1086/ahr/107.2.447>.
- Birn, A. (2020) Perspectivizing Pandemics: (How) do Epidemic Histories Criss-cross Contexts?, *Journal of Global History* 15(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 336–349. doi:10.1017/S1740022820000327.
- Boon, M. (2017) Business Enterprise and Globalization: Towards a Transnational Business History, *The Business History Review* 91(3), Cambridge MA: The President and Fellows of Harvard College, pp. 511–535. <https://www.jstor.org/stable/26795367>.
- Brown, M. (2015) The Global History of Latin America, *Journal of Global History* 10(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 365–386. doi:10.1017/S1740022815000182.
- Campagnola, F. and Man, L. (2016) Paradigms of Change in Modernising Asia, *Global Intellectual History* 1 (3), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 213–215.
- Canaday, M. (2009) Thinking Sex in the Transnational Turn: An Introduction, *The American Historical Review* 114(5), Oxford: Oxford University Press, pp. 1250–1257. <http://www.jstor.org/stable/23303424>.
- Coclanis, P. A. (1993) Distant Thunder: The Creation of a World Market in Rice and the Transformations It Wrought, *The American Historical Review* 98(4), Oxford: Oxford University Press, pp. 1050–1078. <https://doi.org/10.2307/2166598>.
- Conklin, A. L. (2021) Phrenology as Global Science, as Race Science, *Global Intellectual History* 6 (2), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 105–114.
- Connelly, M. (2006) To Inherit the Earth. Imagining World Population, from the Yellow Peril to the Population Bomb, *Journal of Global History* 1(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 299–319. doi:10.1017/S1740022806003019.

- Cooper, F. (1994) Conflict and Connection: Rethinking Colonial African History, *The American Historical Review* 99(5), Oxford: Oxford University Press, pp. 1516–1545. <https://doi.org/10.2307/2168387>.
- Croizier, R. (1990) World History in the People's Republic of China, *Journal of World History* 1(2), Honolulu: University of Hawai'i Press, pp. 151–169. <http://www.jstor.org/stable/20078464>.
- Curtin, P. D. (1990) The Environment beyond Europe and the European Theory of Empire, *Journal of World History* 1(2), Honolulu: University of Hawai'i Press, pp. 131–150. <http://www.jstor.org/stable/20078463>
- Davis, D. B. (2000) Looking at Slavery from Broader Perspectives, *The American Historical Review* 105(2), Oxford: Oxford University Press, pp. 452–466. <https://doi.org/10.2307/1571460>.
- Drayton, R., & Motadel, D. (2018) Discussion: The Futures of Global History, *Journal of Global History* 13(1), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–21. doi:10.1017/S1740022817000262.
- Duedahl, P. (2020) Changing the Concept of Race: On UNESCO and Cultural Internationalism, *Global Intellectual History* 7 (4), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 1–21.
- Eisenstadt, S. N. (2000) Multiple Modernities, *Daedalus* 129(1), Cambridge, MA: The MIT Press, American Academy of Arts & Sciences, pp. 1–29. <http://www.jstor.org/stable/20027613>.
- Epprecht, M. (2009) Sexuality, Africa, History, *The American Historical Review* 114(5), Oxford: Oxford University Press, pp. 1258–1272. <http://www.jstor.org/stable/23303425>.
- Evans, C. and Saunders, O. (2015) A World of Copper: Globalizing the Industrial Revolution, 1830–70, *Journal of Global History* 10(1), pp. 3–26. doi:10.1017/S1740022814000345.
- Ewald, J. J. (2000) Crossers of the Sea: Slaves, Freedmen, and other Migrants in the Northwestern Indian Ocean, pp. 1750–1914, *The American Historical Review* 105(1), Oxford: Oxford University Press, pp. 69–91, <https://doi.org/10.2307/2652435>.
- Frank, A. G. (1991) A Plea for World System History, *Journal of World History* 2(1), Honolulu: University of Hawai'i Press, pp. 1–28; <http://www.jstor.org/stable/20078482>
- Frankema, E. and Tworek, H. (2020) Pandemics that Changed the World: Historical Reflections on COVID-19, *Journal of Global History* 15(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 333–335. doi:10.1017/S1740022820000339.
- Games, A. (2006) Atlantic History: Definitions, Challenges, and Opportunities, *The American Historical Review* 111 (3), Oxford: Oxford University Press, pp. 741–757, <https://doi.org/10.1086/ahr.111.3.741>.
- Ge, Z. (2020) The Evolution of a World Consciousness in Traditional Chinese Historiography, *Global Intellectual History* 7 (2), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 1–19.
- Geyer, M. and Bright, C. (1995) World History in a Global Age, *The American Historical Review* 100(4), Oxford: Oxford University Press, pp. 1034–1060, <https://doi.org/10.2307/2168200>.

- Gibson, M. (2011) Global Perspectives on the Birth of the Prison, *The American Historical Review* 116(4), Oxford: Oxford University Press, pp. 1040–1063, <http://www.jstor.org/stable/23307878>.
- Ginzburg, C. (2017) Ethnophilology: Two Case Studies, *Global Intellectual History* 2(1), pp. 3–17, DOI: 10.1080/23801883.2017.1332880.
- Goldstone, J. (2021) Dating the Great Divergence, *Journal of Global History* 16(2), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 266–285, doi:10.1017/S1740022820000406.
- Gozzini, G. (2006) The Global System of International Migrations, 1900 and 2000: A Comparative Approach, *Journal of Global History* 1(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 321–341, doi:10.1017/S1740022806003020.
- Green, W. A. (1992) Periodization in European and World History, *Journal of World History* 3(1), Honolulu: University of Hawai'i Press, pp. 13–53. <http://www.jstor.org/stable/20078511>.
- Haakonssen, K. and Whatmore, R. (2017) Global Possibilities in Intellectual History: a Note on Practice, *Global Intellectual History* 2(1), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 18–29.
- Hare, J. L. and Wells, J. (2015) Promising the World: Surveys, Curricula, and the Challenge of Global History, *The History Teacher* 48(2), Long Beach, CA: Society for History Education, pp. 371–388, <http://www.jstor.org/stable/43264409>.
- Hazama, E. (2019) The Making of a Globalised Hindu: The Unknown Genealogy of Gandhi's Concept of Brahmacharya, *Global Intellectual History* 6 (5), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 712–731.
- Herbjørnsrud, D. (2019) Beyond Decolonizing: Global Intellectual History and Reconstruction of a Comparative Method, *Global Intellectual History* 6 (5), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 1–27.
- Hobsbawm, E. (1993) *Nacije i nacionalizam. Program, mit i stvarnost*, Novi Liber: Zagreb.
- Hunt, L. (2014) *Writing History in the Global Era*, New York – London: W. W. Norton & Company.
- Igers, G. G. (2014) *Istorijska nauka u 20. veku*, Beograd: Arhipelag.
- Janković, B. (2020) Globalne veze i usporedbe u praksi: sinteze moderne i suvremene povijesti C. A. Baylyja, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 52 (1), Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 75–93, <https://hrcak.srce.hr/255145>.
- Kešejan, R. (2016) *Leva hemisfera. Kartografija novih kritičkih mišljenja*, Beograd: FMK.
- Konrad, S. (2021) *Šta je globalna istorija?*, Beograd: Arhipelag.
- Kramer, P. A. (2011) Power and Connection: Imperial Histories of the United States in the World, *The American Historical Review* 116(5), Oxford: Oxford University Press, pp. 1348–1391. <http://www.jstor.org/stable/23309640>.
- LaFeber, W. (1995) The World and the United States, *The American Historical Review* 100(4), Oxford: Oxford University Press, pp. 1015–1033, <https://doi.org/10.2307/2168199>.

- Lang, M. (2011) Globalization and Global History in Toynbee, *Journal of World History* 22(4), Cambridge: Cambridge University Press, 747–783, <http://www.jstor.org/stable/41508017>.
- Lecler, R. (2019) What Makes Globalization Really New? Sociological Views on Our Current Globalization, *Journal of Global History* 14(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 355–373.
- Lidwell-Durnin, J. (2021) Global histories of science: practice, belief, and materials, *Global Intellectual History* 6 (2), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 135–141.
- Lucassen, L. (2016) Working together: New directions in global labour history, *Journal of Global History* 11(1), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 66–87. doi:10.1017/S1740022815000352.
- Maier, C. S. (2000) Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era, *The American Historical Review* 105(3), Oxford: Oxford University Press, pp. 807–831, <https://doi.org/10.2307/2651811>.
- Manning, P. (2002) Asia and Europe in the World Economy: Introduction, *The American Historical Review* 107 (2), Oxford: Oxford University Press, pp. 419–424.
- Matsuda, M. K. (2006). The Pacific, *The American Historical Review* 111(3), Oxford: Oxford University Press, pp. 758–780, <https://doi.org/10.1086/ahr.111.3.758>
- Mazlish, B. (1998) Comparing Global History to World History, *The Journal of Interdisciplinary History* 28(3), Cambridge, MA: MIT Press, pp. 385–395, <http://www.jstor.org/stable/205420>
- McGerr, M. (1991) The Price of the New Transnational History, *The American Historical Review* 96(4), Oxford: Oxford University Press, pp. 1056–1067, <https://doi.org/10.2307/2164994>.
- McNeill, W. H. (1995) The Changing Shape of World History, *History and Theory* 34(2), New Jersey: Wiley, pp. 8–26. <https://doi.org/10.2307/2505432>.
- McNeill, W. H. (1998) World History and the Rise and Fall of the West, *Journal of World History* 9(2), Honolulu: University of Hawai'i Press, pp. 215–236, <http://www.jstor.org/stable/20078729>.
- Meyerowitz, J. (2009) Transnational Sex and U.S. History, *The American Historical Review* 114(5), Oxford: Oxford University Press, pp. 1273–1286, <http://www.jstor.org/stable/23303426>.
- Moyn, S. and Sartori, A. Approaches to Global Intellectual History, in: *Global Intellectual History*, eds. Moyn, S. and Sartori, A. (2013), New York: Columbia University Press, pp. 3–33.
- Mulsow, M. (2017) New Perspectives on Global Intellectual History, *Global Intellectual History* 2 (1), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 1–2.
- Mulsow, M. (2017) A Reference Theory of Globalized Ideas, *Global Intellectual History* 2 (1), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 67–87.
- Murphy, T. (1984) Lord Acton and the Question of Moral Judgments in History: The Deve-

- lopment of His Position, *The Catholic Historical Review* 70(2), Washington, D.C.: Catholic University of America Press, pp. 225–250. <http://www.jstor.org/stable/25021806>.
- O'Brien, P. (2006) Historiographical Traditions and Modern Imperatives for the Restoration of Global History, *Journal of Global History* 1(1), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 3–39. doi:10.1017/S1740022806000027.
- O'Brien, P. (2022) Was the British Industrial Revolution a Conjuncture in Global Economic History?, *Journal of Global History* 17(1), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 128–150. doi:10.1017/S1740022821000127.
- Ogle, V. (2013) Whose Time Is It? The Pluralization of Time and the Global Condition, 1870s—1940s, *The American Historical Review* 118(5), Oxford: Oxford University Press, pp. 1376–1402. <http://www.jstor.org/stable/23784581>.
- Ostehamel, J. (2022) *Preobražaj sveta. Globalna istorija 19. veka*, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Palmer, R. R. (1961) *A History of the Modern World*, New York: Alfred Knopf.
- Palmer, R. R. (1964) *The Age of the Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760–1800*, Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Paton, D. (2022) Gender History, Global History, and Atlantic Slavery: On Racial Capitalism and Social Reproduction, *The American Historical Review* 127 (2), Oxford: Oxford University Press, pp. 726–754, <https://doi.org/10.1093/ahr/rhac156>.
- Pocock, J. G. A. (2019) On the Unglobality of Contexts: Cambridge Methods and the History of Political Thought, *Global Intellectual History* 4 (1), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 1–14.
- Pomeranz, K. (2002) Political Economy and Ecology on the Eve of Industrialization: Europe, China, and the Global Conjuncture, *The American Historical Review* 107 (2), Oxford: Oxford University Press, pp. 425–446, <https://doi.org/10.1086/ahr/107.2.425>.
- Prakash, G. (1994) Subaltern Studies as Postcolonial Criticism, *The American Historical Review* 99(5), Oxford: Oxford University Press, pp. 1475–1490. <https://doi.org/10.2307/2168385>.
- Ranke, L. (1881–1888) *Weltgeschichte, Band 1-9*, Leipzig: Dunker & Humblot.
- Rosenberg, J. (2005) Globalization Theory: A Post Mortem, *International Politics* 42, London: Palgrave Macmillan, pp. 2–74.
- Sachsenmaier, D. (2006) Global History and Critiques of Western Perspectives, *Comparative Education* 42 (3) (2006), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 451–470.
- Sachsenmaier, D. (2007) World History as Ecumenical History?, *Journal of World History* 18(4), Honolulu: University of Hawai'i Press, pp. 465–489, <http://www.jstor.org/stable/20079449>.
- Saito, O. (2009) Forest History and the Great Divergence: China, Japan, and the West compared, *Journal of Global History* 4(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 379–404, doi:10.1017/S1740022809990131.
- Schiller, F. Was heißt und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte?, 1789, 26.5.2023. https://de.wikisource.org/wiki/Was_hei%C3%9Ft_und_zu_welchem_Ende_studiert_man_Universalgeschichte%3F.

- Scott, R. J. (2000) Small-Scale Dynamics of Large-Scale Processes, *The American Historical Review* 105(2), Oxford: Oxford University Press, pp. 472–479, <https://doi.org/10.2307/1571462>.
- Stern, S. J. (1988) Feudalism, Capitalism, and the World-System in the Perspective of Latin America and the Caribbean, *The American Historical Review* 93(4), Oxford: Oxford University Press, pp. 829–872, <https://doi.org/10.2307/1863526>.
- Stojanović, D. (2015) *Radanje globalnog sveta. Vanevropski svet u savremenom dobu*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Turchin, P. (2009) A Theory for Formation of Large Empires, *Journal of Global History* 4(2), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 191–217, doi:10.1017/S174002280900312X.
- Tyrrell I. (1991) American Exceptionalism in an Age of International History, *The American Historical Review* 96(4), Oxford: Oxford University Press, pp. 1031–1055. <https://doi.org/10.2307/2164993>.
- Wang, Q. E. (2020) World History on a Par With Chinese History? China's Search for World Power in Three Stages, *Global Intellectual History* 7 (2), Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 1–22.
- Wang, Q. E. (2020). Worldviews in Twentieth-Century Chinese Historiography, *Global Intellectual History*, Oxfordshire: Taylor & Francis, pp. 201–206.
- Wenzlhuemer, R. (2016) The Ship, the Media, and the World: Conceptualizing Connections in Global History, *Journal of Global History* 11(2), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 163–186, doi:10.1017/S1740022816000048
- Wiesner-Hanks, M. (2011) Crossing Borders in Transnational Gender History, *Journal of Global History* 6(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 357–379. doi:10.1017/S1740022811000374.
- Yearwood, P. (2014) Continents and Consequences: The History of a Concept, *Journal of Global History* 9(3), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 329–356. doi:10.1017/S1740022814000151.
- Буркхарт, Ј. (1996) *Размајрања о свейској историји*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Гајић, А. (2022) *Крси и круи*, Београд – Нови Сад: Институт за европске студије – Архив Војводине.
- Конрад, С. (2016) Просветитељство у глобалној историји: историографска критика, *Лейпциг Мајице српске год. 192*, књ. 498. св. 5, Нови Сад: Матица српска, стр. 590–626.
- Минклер, Х. (2016) Империја и империјализам, *Зборник Мајице српске за друштвене науке бр. 155/156*, Нови Сад: Матица српска, стр. 363–378.
- Остерхамел, Ј. (2016) У потрази за XIX столећем, *Лейпциг Мајице српске год. 192*, књ. 497, св. 3, Нови Сад: Матица српска, стр. 286–307.

Petar S. Ćurčić

Institute of European Studies, Belgrade

WORLD AND GLOBAL HISTORY

Abstract: In recent decades, the world and global history have become very current topics in the community of historians, especially with the process of globalization and intensive international scientific cooperation. Serious reflections on the effects of the old Western-centric understanding of human history, reorganizations of university curricula and interest of the scientific research centres in related topics, as well as the launch of several prominent journals in the field of global and world history in the United States, the United Kingdom and the People's Republic of China, gave impetus to new disciplines. The aim of this paper is to present: a) an overview of the development of world and global history (starting with models in ancient Greek and Chinese historiography and on to the XXI century, and concluding with new aspirations in the community of global historians); b) the basic and most represented directions in the last few years (especially considering the presence of economic topics, on the one hand, and attempts to constitute global intellectual history, on the other); c) some open polemics about the role of empires in the world history (especially within the framework of American historiography) and the function of subaltern studies in shaping history, which will overcome the legacy of Eurocentrism.

Key words: *history, world, globality, globalization, empires, subalternity*

Вукашин Марић

Универзитет у Новом Саду, Филозофски Факултет – Одсек за историју, Нови Сад

DOI 10.5937/kultura2380053M

УДК 930.1

327

Прегледни рад

Датум пријема: 15. 08. 2023.

Датум прихватања: 19. 10. 2023.

ОД ПРИСЛУШКИВАЊА ЧИНОВНИКА ДО ИСТРАЖИВАЊА МЕЂУНАРОДНОГ ДРУШТВА

РАЗВОЈНИ ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА

Сажетак: У раду се анализира историјски развој дисциплине историје међународних односа од њеног настанка у деветнаестом веку до данас. Даје се преглед различитих приступа и тема које су током последња два века уобличавале њено креирање. Рад је примарно усмерен на истраживање развоја историје међународних односа у њеној америчкој и западноевропској варијанти. У првом делу се у контексту настанка професионалне историографије истражују порекло и делатности дипломатске историје, у времену када је она била уско фокусирана на проучавање политичких и дипломатских односа међу државама и заузимала најистакнутије место у политичком и интелектуалном дискурсу. Појом се, у светлу услона друштвене и економске историје, кроз различите дебате, представља њена трансформација у ширу међународну историју, са јојачаним сензибилитетом према друштвеним, економским и идеолошким факторима. Након тога се истражују утицаји нових теоријских приступа и тематских интереса који су, као последица културног заокрепа, имали важан утицај на праксу и изглед међународне историје.

Кључне речи: историја међународних односа, међународна историја, дипломатска историја, историографија

Приводећи крају своју опсежну анализу борбе великих сила за превласт на европском континенту у периоду између Пролећа народа и Великог рата, један од водећих британских историчара двадесетог века А. Џ. П. Тејлор (A. J. P. Taylor) се у библиографском есеју осврнуо на потешкоће са којима се аутор сусреће при писању дипломатске историје. Не прихвативши критику једног од његових колега да се дипломатска историја могла свести на то „шта је

један чиновник рекао другом чиновнику”, Тејлор је ипак указао на важност ширења погледа историчара ван уског фокуса на дипломатске списе.¹ Изаћи из дипломатских архива, окренути се дубинским друштвеним и економским кретањима, истражити психологију владара, становишта политичких партија или расположење јавног мњења, све то биле су коцкице неопходне за слагање мозаика названог међународна историја. На трагу британског историчара били су и други истраживачи. Са друге стране Ламанша, филозоф Ремон Арон (*Raymond Aron*), расправљајући о теорији међународних односа, наглашавао је важност социолошке анализе, истраживања детерминанти и константи које уобличавају вођење спољне политике, како материјалних и физичких, тако и оних друштвених и моралних.² Његови сународници, историчари Пјер Ренувен (*Pierre Renouvin*) и Жан Батист Дирозел (*Jean-Baptiste Duroselle*) тврдили су да пука дипломатска историја није довољна за целовито објашњење међународних односа у прошлости. Како би се они у потпуности разумели било је неопходно открити *дубинске снаге* (*les forces profondes*) историје. Тек осветљавањем географских услова и демографских кретања, економских и финансијских интереса, колективних карактеристика народа и нација, укратко покретачких сила историје, могло би се приступити ваљаном испитивању историје међународних односа. У таквој историји велики државници и наизглед суверени креатори политике били би спуштени са пиједестала, а њихово деловање постало јасно ограничено структурним тенденцијама прошлости.³

Сличних примедби није недостајало у деценијама након Другог светског рата, када се традиционална историја дипломатије нашла под оштрим ударима критичара који су захтевали корените методолошке и концептуалне промене. Под притиском ширих кретања која су захватила историјску науку после 1945. године, али и специфичних изазова који су постављени пред њу, стара дипломатска историја морала се суочити са ограничењима која су била дубоко уткана у срж историје као професионалне дисциплине још од њеног постанка у деветнаестом веку.

Антиномије дипломатске историје

Наиме, настанак савремене историјске науке био је неодвојиво повезан са успоном идеологије национализма у Европи. Писање историје у времену конституисања европских нација носило је печат специфичног идеолошког и културног миљеа

1 Taylor, A. J. P. (1954) *The Struggle for Mastery in Europe*, Oxford: Clarendon Press, pp. 574–575.

2 Арон, Р. (2001[1962]) *Мир и рат међу нацијама: са необјављеним указом аутора*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

3 Renouvin, P. and Duroselle, J-B. (1967) *Introduction to the History of International Relations*, New York; Washington; London: Frederick A. Praeger, p. v–vi. За више детаља о Ренувен–Дирозеловој школи: Попов, Ч. (1999) *О историји и историчарима*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, стр. 73–127. Попов је успешно применио теоријско-методолошке поставке ове школе у својој историји међународне политике између два светска рата: Попов, Ч. (2015) *Ог Версаја до Данцига*, Београд: Завод за уџбенике, поготово стр. 3–113.

епохе. Паралелно са процесом национализације историје текла је диригована професионализација историјске науке, коју је заузврат пратио покушај објективизације и рационализације историјског сазнања. Ове три тенденције непрестано су међусобно оснаживале једна другу.⁴ Након што је рађањем професионалне историјске науке у Немачкој успостављен образац који су пратили историчари у другим државама, тај модел се ускоро проширио европским континентом, а потом и са друге стране Атлантика.⁵ Приликом стварања национално омеђених телеолошких визија прошлости историчари су изградили карактеристичан облик писања историје којим је преовладала наративна историја, са тематским фокусом на испитивање вештине државништва и вођења спољне политике.

Разлози распрострањености такве историографије током деветнаестог века своје корене имали су не само у описаном општем политичком и друштвеном хабитусу унутар којег је настала професионална историјска наука, већ и у методолошким и епистемолошким претпоставкама који су је обликовали. У намери да говоре о прошлости само „каква је некада била” (*wie es eigentlich gewesen*), историчари су на трагу незаобилазног диктума Леополда Ранкеа (*Leopold Ranke*) покушали да изграде науку на здравим методолошким темељима.⁶ У средишту тог напора налазило се критичко испитивање примарних извора (*Quellenkritik*), чија стандардизација је током деветнаестог века Ранкеу обезбедила звање оца историјске науке. Допуну формализоване процедуре утврђивања чињеница, углавном истраживањем у државним и дипломатским архивима, чинила је одабрана филозофија историје. У случају ранкеовског космоса кључно место заузимала је држава као средишња етичка институција, уз наглашену улогу међународних послова и потчињавање унутрашње политике спољној.⁷ Резултат таквих полазишта, у комбинацији са духом времена који је био усмерен снажним националним набојем, била је продукција наглашено политичке историје. Чак и тамо где суштина ранкеовске мисли није продрла дубље у основне токове историјске науке, попут Сједињених Америчких Држава, где је историзам немачког историчара потиснут и

4 Berger, S., Donovan, M. and Passmore, K. Apologias for the nation-state in Western Europe since 1800, in: *Writing National Histories: Western Europe since 1800*, eds. Berger, S., Donovan, M. and Passmore, K. (1999), London: Routledge, p. 4–9.

5 Мада је међународна професионализација и институционализација историографије у основи пратила сличан колосек, то није онемогућило дивергентне правце развоја на основу специфичних националних, политичких, социјалних и економских околности у различитим државама. За више детаља о националним специфичностима овог процеса: Lingelbach, G. The Institutionalization and Professionalization of History in Europe and the United States, in: *The Oxford History of Historical Writing, Volume 4: 1800-1945*, eds. Macintyre, S., Maiguashca, J. and Pók, A. (2011), Oxford: Oxford University Press, p. 78–96.

6 Ranke, L. V. Preface to the First Edition of *Histories of the Latin and Germanic Peoples*, in: *The Theory and Practice of History: Leopold von Ranke*, ed. Iggers, G. G. (2011), New York: Routledge.

7 Iggers, G. G. Introduction, in: *The Theory and Practice of History: Leopold von Ranke*, ed. Iggers, G. G. (2011), New York: Routledge.

његова критика извора сведена на емпиристички идиом, учинци нису били значајно другачији.⁸ Накалемљене на позитивистичку филозофију, Ранкове основне методолошке поставке свеједно су наставиле да служе као темељ историје уско оријентисане према домену политике. Када су припадници такозване „пруске школе” довели у питање идеју о непристрасности историчара, мада и даље привржени важности критичког испитивања извора, њихово решење проблема објективности свело се на продубљивање улоге државе као отеловљења моралних сила у свету.⁹ Готово неизбежно, комбинација филозофских и методолошких претпоставки, прожета свеprisутним политичким и идеолошким околностима, учинила је неминовним за историчаре да тежиште у својим тумачењима стављају на „односе између влада, политичке и стратешке интересе држава, питања и безбедности граница, моћи и престижа у свету, затим поступке носилаца дипломатске акције, токове дипломатских преговора и појаве које их прате, нарочито улогу личности у њима”.¹⁰ Чињеница да је придев „ранкеовски”, у свом оригиналном историографском значењу, имао функцију наглашавања исцрпног истраживачког рада у дипломатским архивама јасно сажима основни смер кретања историјске науке у овом периоду.¹¹ Укратко, бити историчар у деветнаестом веку, а не бити дипломатски историчар, било је безмало немогуће.¹²

Упркос томе што је проучавање политичких и дипломатских односа међу државама заузимало средишње место у настанку и развоју модерне историографије, преовлађујуће до те мере да се таква анализа прошлости „могла једноставно називати ’историјом’ без икаквих придевских ограничења”, историјска наука никада није била у потпуности монолитна.¹³ Из сене водеће парадигме непрестано су извиривали критички гласови који су нудили другачије визије историје, претендујући притом, како су тврдили, на целовитија објашњења прошле стварности.¹⁴ На прелому векова теме, концепти и методе из економске и друштвене

8 О рецепцији Ранкеа у Сједињеним Државама и његовом утицају на америчку историографију: Novick, P. (1988) *That Noble Dream: The Objectivity Question and the American Historical Profession*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 26–31; Iggers, G. G. (1962) *The Image of Ranke in American and German Historical Thought*, *History and Theory*, Vol. 2, No. 1, pp. 19–27, 38–40.

9 Iggers, G. G. (1983) *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Middletown: Wesleyan University Press, pp. 90–123.

10 Попов, Ч. (1999) *О историји и историчарима*, стр. 29.

11 Watt, D. C., Adams, S., Bullen, R., Brauer, K. and Iriye, A. What is Diplomatic History?, in: *What is History Today...?*, ed. Gardiner, J. (1988), London: The MacMillan Press, p. 139.

12 Парафразирано према: Watt, D. C. (1977) Some Aspects of A. J. P. Taylor’s Work as Diplomatic Historian, *The Journal of Modern History*, Vol. 49, No. 1, p. 22.

13 Finney, P. Introduction: What is International History?, in: *Palgrave Advances in International History*, ed. Finney, P. (2005), Houndmills: Palgrave Macmillan, p. 1.

14 Контрверза у Немачкој коју је изазвало дело Карла Лампрехта (*Karl Lamprecht*), америчке дебате око „нове историје” или француска полемика о односу социологије и историје

историје постепено су се наметали. Немалим делом ово је била последица модернизацијских токова који су захватили државе које су доживљавале широку индустријализацију и неодговорених питања које су ови процеси остављали за собом. Политички подстицаји такође су играли улогу у расправама, па су економска и друштвена историја често повезиване са социјалним либералима, социјалдемократима и социјалистима, а у одбрану политичке историје устајали су махом конзервативнији припадници дисциплине. Наравно, то није водило апсолутном одбацивању иновација. Уколико су одређени сегменти могли обогатити доминантну историографску традицију и уклопити се у причу о државама, династијама и ратовима они су били прихватани. Проблем је, међутим, наступао на епистемолошком нивоу, када је постало јасно да се многи концепти из друштвене или економске историје нису могли једноставно убацити у постојеће историјске приповести. Упоредо се продубила и критика извора. Не само да стари филолошки приступ није био прикладан за испитивање података из економске и друштвене сфере живота, већ је и употреба нових врста извора захтевала нове методолошке и теоријске стратегије.¹⁵

Сва ова комешања драматично су утицала на структуру историјске науке. Разноликост историјских перспектива које су кружиле подстакла је секционализацију историографије и одлучније повлачење граница међу њима. У том процесу истраживање међудржавних односа, као и саме вештине државништва, концентрисало се у карактеристичну област познату под именом дипломатска историја. Чинило се да је сужавање маневарског простора само наизглед погодило традиционално доминантну врсту историографије, пошто је дипломатска историја током читавог Доба катастрофа (1914–1945) суверено чувала најистакнутије место у политичком и интелектуалном дискурсу.¹⁶ Њена важност чак је и порасла у времену након Првог светског рата, када је проблем ратне кривице постао једно од водећих питања међуратне политике. Историчари међународних односа, једни ношени патриотским осећањима, други под будним оком државних органа, руководили су сакупљањем и објављивањем званичних збирки докумената и чинили неизоставан део ове полемике.¹⁷ Континуирана релевантност дипломатске историје огледала се и у њеној блискости политичким центрима моћи. Тако је група британских историчара, подржана од стране секретара за иностране послове

најистакнутији су од сукоба који су доводили у питање преовлађујуће историографске погледе: Брајзах, Е. (2009) *Историографија: ситари век, средњи век, ново доба*, Београд: Clío, стр. 370–381, 419–425.

15 Raphael, L. 'Experiments in Modernization': Social and Economic History in Europe and the United States, 1880–1940, *The Oxford History of Historical Writing, Volume 4: 1800-1945*, eds. Macintyre, S., Maiguashca, J. and Pók, A. (2011), Oxford: Oxford University Press, pp. 98–101, 108–109.

16 Finney, P. нав. дело, стр. 6.

17 Wilson, K. (ed.) (1996) *Forging the Collective Memory: Government and International Historians Through Two World Wars*, New York – Oxford: Berghahn Books.

Артура Балфура (*Arthur Balfour*), 1920. године основала Краљевски институт за међународне послове, данас познатији као Четам Хаус (*Chatham House*), који је требало да чврсто веже политичку корисност истраживања прошлости и садашњости међудржавних односа са академским угледом који је носио научни рад.¹⁸ Све то произвело је генерације студената историје које су у међуратном периоду улазиле у професију са убеђењем да се њен кључ налази у дипломатским препискама.¹⁹ Међутим, упркос друштвеном статусу и јавном кредибилитету који је поседовала дипломатска историја, њен научни ауторитет полако се крунио током прве половине двадесетог века. Демократизација друштва и улазак маса у политику неповратно су утицали на историографију. Народ, далеко од монолитног идеала каквим је до тада често представљан, сада је требало уклопити у дипломатску историју, традиционално окренуту испитивањима елита и реконструкцији процеса доношења одлука далеко од домашаја јавности.

Неке историографске дилеме готово дословно су пратиле линије ширег политичког сукоба. Разлике у концепцијама вођења међународних односа између присталица „старе” и „нове дипломатије” током Првог светског рата, где је линија сукоба била повучена око питања тајности креирања и спровођења ратних циљева, изолованости процеса одлучивања од било какве демократске контроле и обмањивања јавности апстрактним националним интересима, нашле су своје паралеле у критикама дипломатске историје.²⁰ На друге расправе политичке околности имале су посреднији утицај и оне су најчешће биле усмераване из промена у самој науци. Поготово су све развијеније гране економске и друштвене историје подривале монопол уско политичког тумачења историје, мада су неке од тема којима се оне бавиле, попут питања порекла и функције империјализма, носиле и снажне политичке конотације.²¹ У сенци Великог рата почела је да слаби и хегемонија снажних националистичких интерпретација. Током међуратног периода у Великој Британији настале су прве катедре за међународну историју. Оснивач једне од катедри, која се налазила на Лондонској школи економије (*London School of Economics*), истакао је намеру да она послужи као средство за развијање идеалистичке и интернационалистичке интерпретације прошлости, насупротив доминантним националним наративима.²² Друга катедра је била смештена управо на

18 Otte, T. G. (2020) *The Inner Circle: What is Diplomatic History? (And Why We Should Study it)*, *History*, Vol. 105, No. 364, pp. 10–11; Williams, P. (2003) *A Commonwealth of Knowledge: Empire, Intellectuals and the Chatham House Project, 1919–1939*, *International Relations*, Vol. 17, No. 1, 38–42. Едвард Халет Кар (*Edward Hallett Carr*), Роберт Вилијам Ситон-Вотсон (*Robert William Seton-Watson*) и Арнолд Тојнби (*Arnold Toynbee*) били су неки од историчара укључених у овај пројекат.

19 Marwick, A. (1989) *The Nature of History (3rd ed.)*, London: Macmillan, p. 94.

20 Mayer, A. J. (1964) *Wilson vs. Lenin: Political Origins of the New Diplomacy, 1917-1918*, Cleveland – New York: Meridian Books.

21 Поготово у радничком и социјалистичком покрету.

22 Finney, P. нав. дело, стр. 6.

Четам Хаусу, осликавајући комплексност турбулентног процеса који је дипломатска историја доживљавала у годинама након Првог светског рата. Постало је јасно да, упркос томе што је историја дипломатије била реномирана и утицајна, она није била заштићена од политичких и интелектуалних трендова који су захтевали промене. Под кормилом либералних историчара, заинтересованих за след догађаја који је довео до избијања рата у Европи, дипломатска историја је полако започела своју дугу трансформацију.²³ До суштинских промена, међутим, дошло је тек у периоду након Другог светског рата.

Трансформације у врџилоу друштва и културе

Послератне околности имале су одлучујући утицај на метаморфозу традиционалне дипломатске историје (*diplomatic history*) у међународну историју (*international history*). „Мање изолован догађај, а више процес који је трајао”, стварање интернационалне историје представљало је процес реконцептуализације начина на који су се у прошлости анализирали међународни односи.²⁴ Дужину тог чина и његове границе тешко је јасно одредити. Он је сигурно започео током међуратног периода и наставио се у првим деценијама друге половине двадесетог века. Порекло тог процеса сезало је и дубље у прошлост, као што смо видели оно је било повезано са развојним токовима професионалне историографије од средине деветнаестог века. Његова срж је пак далеко јаснија. Она се огледала у ширењу сфере истраживања дотадашње дипломатске историје и већој отворености за приступе и идеје који у њој по правилу нису имали велику улогу. Мада су међуратни односи остали у центру интересовања, дипломатија је из перспективе међународне историје стављена на исту грану са економијом, идеологијом, стратегијом и пропагандом, а утицај унутрашњих политичких прилика у држави на вођење спољне политике постао је незаобилазан фактор. Снажан притисак различитих критика из претходног периода коначно је кулминирао у прихватању идеје да усредсређеност на догађаје, елите и формалну моћ, огрнута у рухо наративне реконструкције, има непремостива интелектуална и идеолошка ограничења.²⁵ Примедбе и предлози које су износили Тејлор, Ренувен и Дирозел, али и многи други историчари, за циљ су имале превазилажење ових тешкоћа. Успон друштвене и структуралне историје одиграо је огромну улогу у овом процесу.²⁶ У времену институционализације друштвене и економске историје, када је марксизам имао до тада незабележен утицај на друштвене науке, а међународни односи се кристалисали као посебна дисциплина, стари проблеми више нису могли бити гурани

23 Watt, D. C., Adams, S., Bullen, R., Brauer, K. and Iriye, A. нав. дело, стр. 136.

24 Finney, P. нав. дело, стр. 2.

25 Исто, стр. 6.

26 Gienow-Hecht, J. C. E. On the Diversity of Knowledge and the Community of Thought: Culture and International History, in: *Culture and International History*, eds. Gienow-Hecht, J. C. E. and Schumacher, F. (2003), New York – Oxford: Berghahn Books, p. 9.

под тепих. Уколико се свему томе придода сложеност и вишеслојност међународних односа у свету током педесетих и шездесетих година двадесетог века, чије дилеме су савременике често остављале без одговора, јасно је да императива за реформисање дипломатске историје није мањкало.

Наравно, процес формирања међународне историје имао је своје националне специфичности. Мада су истраживачи тематски били усмерени према надилажењу националних оквира, терет прошлости или карактеристичне интелектуалне традиције различитих држава могле су у значајној мери одредити дисциплинарни развој. Тако је у Француској историографија у послератном периоду била под снажним утицајем покрета *Анала*. Чак ни дубоки корени француске школе историје међународних односа, која се под руководством Албера Сорела (*Albert Sorel*) током деветнаестог века чврсто ушускала у догму, нису јој помогли да остане имуна на анализе. Усмеравана под Ренувеном и Дирозелом, иновирана историја међународних односа носила је снажан печат *нове историје* (*une histoire nouvelle*), како ју је називао Фернан Бродел (*Fernand Braudel*). У кључном теоријском делу двојца, *Увод у историју међународних односа* (*Introduction à l'histoire des relations internationales*), Ренувен је у првом делу испитивао покретачке механизме историје и начине на које оне формирају основе међународне политике, док је Дирозел у другом анализирао узајамни утицај државника и дубинских сила на процес доношења одлука, градећи тиме теорију историје међународних односа под очигледним утицајем броделовске тростепене структуре историје.²⁷ У Немачкој се интернационална историја развијала у сенци пропасти нацизма, што је дебатама дало посебан дигнитет у јавности. Борба се водила ради разграђивања доминантне верзије немачке историје, концентрисане око идеје да је спољна политика имала одлучујућу улогу у развоју пруске и немачке државе, а у чијој генези су током претходног века учествовале генерације историчара од Леополда Ранкеа, до Фридриха Мајнекеа (*Friedrich Meinecke*) и Герхарда Ритера (*Gerhard Ritter*).²⁸ Током контроверзе поводом дела Фрица Фишера (*Fritz Fischer*), а још више у потоњој делатности Ханса Улриха Велера (*Hans-Ulrich Wehler*) и Билефелдске школе, идеја о првенству спољне политике (*Primat der Außenpolitik*) у немачкој историји губила је на кредитетету и постепено ју је заменила концепција о првенству унутрашње политике (*Primat der Innenpolitik*).²⁹ Последица ових расправа за међународну историју

27 Soutou, G.-H. Die französische Schule der Geschichte internationaler Beziehungen, in: *Internationale Geschichte: Themen – Ergebnisse – Aussichten*, eds. Loth, W. and Osterhammel, J. (2000), München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, pp. 32–40; Renouvin, P. and Duroselle, J.-B. нав. дело; Washington – London: Frederick A. Praeger; Берк, П. (2011) *Француска историјска револуција: Школа Анала 1929-1989*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

28 Simms, B. (2003) The Return of the Primacy of Foreign Policy, *German History*, Vol. 21, No. 3, pp. 275–276.

29 Fischer, F. (1967) *Germany's Aims in the First World War*, New York: W. W. Norton & Company; Fischer, F. (1969) *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914*, New York: W. W. Norton &

била је коначно одбацивање становишта да су национална држава и њена борба за моћ и независност покретачке силе историје.³⁰ Оно се додатно искристалисало и у дискусијама поводом Тејлорове књиге о пореклу Другог светског рата, у којој је британски историчар умногоме порицао важност утицаја економских и идеолошких фактора на спољну политику Трећег рајха, чинилаца које су историчари у послератном периоду почели да посматрају као неизоставне.³¹ Интересовање Тејлора за ову тему представљало је и одјек усмерења многих његових сународника, пошто је интересовање за порекло светских ратова наставило да копка историчаре у Великој Британији. Такозване студије катастрофа (*disaster studies*), заједно са законом из 1967. године, којим је педесетогодишња забрана приступа документима скраћена за две деценије, дале су снажан подстицај напретку дисциплине у овој држави.³²

Развој међународне историје у САД током хладноратовског периода имао је посебан значај за историографију. Било да је називана дипломатска историја, историја иностраних односа (*history of foreign relations*) или међународна историја, ова грана историјске науке имала је важно место у расправама које су обликовале дисциплину. Утицај америчких историчара на кретања у интернационалној историји немогуће је разумети уколико се пренебрегне чињеница да су бројни историчари широм планете после Другог светског рата постали изузетно заинтересовани за испитивање улоге Сједињених Држава у свету.³³ Заузевши положај водеће светске суперсиле, САД су се удобно сместиле у средиште истраживања историје међународних односа, одакле се нису помакле све до данас. Градећи на радовима прве генерације научника специјализованих за истраживање спољне политике, формираних у периоду тобожње изолације током две међуратне деценије,

Company; Wehler, H.-U. (1970) *Bismarck's Imperialism 1862-1890, Past & Present*, Vol. 48, No. 1, 119–155; Wehler, H.-U. (1985) *The German Empire, 1871-1918*, Oxford – New York: Berg.

30 Schroeder, P. W. Does the History of International Politics Go Anywhere?, in *International Politics and German History: The Past Informs the Present*, eds. Wetzel, D. and Hamerow, T. S. (1997), Westport; London: Praeger, p. 17. Треба приметити да је идеја о првенству спољне политике у Немачкој историји доживела извесну ренесансу крајем двадесетог века, премда полазећи са нешто другачијих становишта: Simms, B. нав. дело, стр. 280–290.

31 Taylor, A. J. P. (1964) *The Origins of the Second World War*, New York: Penguin Books; Mason, T. W. (1964) Some Origins of the Second World War, *Past & Present*, Vol. 29, No. 1, p. 67–87; Goda, N. J. W. (2001) A. J. P. Taylor, Adolf Hitler, and the Origins of the Second World War, *The International History Review*, Vol. 23, No. 1, pp. 97–124.

32 Burk, K. Britische Traditionen internationaler Geschichtsschreibung, in in: *Internationale Geschichte: Themen – Ergebnisse – Aussichten*, eds. Loth, W. and Osterhammel, J. (2000), München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, p. 47. Двојица историчара који су у послератним годинама били на челу катедре за међународну историју на Лондонској школи економије бавили су се овом темом: Medlicott, W. N. (1963) *The coming of war in 1939*, London: Routledge and Kegan Paul; Joll, J. (1984) *The Origins of the First World War*, London – New York: Longman.

33 McKercher, B. (1991) Reaching for the Brass Ring: The Recent Historiography of Interwar American Foreign Relations, *Diplomatic History*, Vol. 15, No. 4, p. 566.

амерички историчари су се са обновљеним напорима и занимањем након 1945. посветили овој теми.³⁴ Након што је током првих година доминирала перспектива *реалистѝа*, који су – под велом *консензус-историје* (*consensus history*) – фокусирали на питања националне безбедности и интереса, баланса моћи и велике стратегије (*grand strategy*),³⁵ ова интерпретативна парадигма је током шездесетих уздрмана од стране *ревизионистѝа* уверених да се мотор америчке спољне политике налазио у унутрашњој економској и политичкој динамици. У деценији америчке ескалације рата у Вијетнаму, на таласу *нове левице* (*New Left*), ово је истовремено била реакција на савремена политичка дешавања, теоријску окошталост приступа реалиста, те њихову традиционалну блискост креаторима политике. На челу са Вилијамом Еплменом Вилијамсом (*William Appleman Williams*), најутицајнијом фигуром покрета, *ревизионистѝи* су своје напоре усмерили ка реконцептуализацији историје америчке спољне политике. Мада им је, као несумњиво хетерогеној групи историчара, нагласак често био на различитим детерминишућим факторима, нит која је пролазила кроз радове целе школе била је идеја о специфичној структури америчког капитализма која је одређивала спољну политику Сједињених Држава.³⁶ Сукоб две групе ескалирао је до краја када су се расправе дотакле узрока Хладног рата. Била је то тема од непосредне политичке важности и тврдње *ревизионистѝа* да одговорност за избијање Хладног рата сноси америчка држава нису само преокретале дотадашње историографско становиште, које је кривицу сваљивало на „тоталитаристички” Совјетски Савез, већ су доводили у питање морални ауторитет САД у свету.³⁷ Мада *ревизионистѝи* нису успели да успоставе монопол над тумачењима, током расправа је постало јасно да анализе и методе консензус-историје у светлу ригорознијих интерпретација више нису одрживе.

34 За основне натукнице о међуратним историчарима и две струје око које су се груписали, „националистичкој” око Семјуела Флега Бемиса (*Samuel Flagg Bemis*) и „прогресивистичкој” на трагу писања Чарлса Бирда (*Charles Beard*): LaFaber, W. (1995) *The World and the United States*, *The American History Review*, Vol. 100, No. 4, 1021–1024; Paterson, T. G. and Hogan, M. J. and Patterson, T. G. Introduction, in: *Explaining the History of American Foreign Relations (Second Edition)*, eds. Patterson, T. G. and Hogan, M. J. (2004), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–2.

35 Међу дела водећих реалиста спадају: Kennan, G. F. (1951) *American Diplomacy, 1900-1950*, Chicago – London: The University of Chicago Press; Morgenthau, H. J. (1948) *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*, New York: Alfred A. Knopf.

36 Williams, W. A. (1959) *The Tragedy of American Diplomacy*, Cleveland and New York: World Publishing Co; LaFeber, W. (1963) *The New Empire: An Interpretation of American Expansion, 1860–1898*, Ithaca, N. Y.: Cornell University Press; Gardner, L. C. (1964) *Economic Aspects of New Deal Diplomacy*, Madison: University of Wisconsin Press; Levin Jr., N. G. (1968) *Woodrow Wilson and World Politics: America's Response to War and Revolution*, New York: Oxford University Press.

37 Ревизионистичке интерпретације узрока Хладног рата: Alperovitz, G. (1965) *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam*, New York: Simon and Schuster; LaFeber, W. (1967) *America, Russia, and the Cold War, 1945–1966*, New York: John Wiley and Sons; Kolko, G. (1968) *The Politics of War: The World and United States Foreign Policy, 1943–1945*, New York: Random House.

Ово је било потврђено рађењем постревизионистичког и корпоративистичког приступа током седамдесетих година двадесетог века.³⁸ Традиционална дипломатска историја је у Америци постала прошлост дисциплине.³⁹

Описане националне специфичности ипак показују да се може говорити о процесу стварања међународне историје који је превазилазио националне границе. Слични методолошки, тематски и теоријски проблеми мучили су историчаре у СР Немачкој, Француској, Америци, те многим другим државама и у свакој од њих напредак у односу на предратно писање историје био је више него видљив. То, међутим, није спречавало самокритичке прекоре којима су историчари међународних односа постали склони. Тако је један од водећих америчких стручњака, Чарлс Мајер (*Charles Maier*), у чланку из 1980. године констатовао да се историја међународних односа „не може, нажалост, убројати у пионирска поља дисциплине током 1970-их”. Она је постала „пасторче” међу академским круговима и образованом публиком, није могла да се носи са „методолошким узбуђењима” које је нудила друштвена историја, заостајала је у нивоу теоријске софистицираности, „ранкеовска егзегеза и даље је чинила основу заната”.⁴⁰ Мајер се није зауставио само на критици, па је, после оштрих речи на првим странама, добар део његовог есеја био посвећен развојним потенцијалима које је историја међународних односа показала током претходног периода, а од којих су неки, као што су његови критичари брзо и указали, већ давали резултате.⁴¹ Међутим, ова рефлексја, којом је започела вишедеценијска паника поводом стања историје иностраних односа у Сједињеним Државама, била је пре свега симптом ширег осећаја анк-

38 Водећи постревизиониста био је Џон Луис Гедис (*John Lewis Gaddis*): Gaddis, J. W. (1972) *The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947*, New York: Columbia University Press. Такође: Herring, G. C. (1973) *Aid To Russia, 1941–1946: Strategy, Diplomacy, The Origins Of The Cold War*, New York and London: Columbia University Press; Yergin, D. (1977) *Shattered Peace: The Origins of the Cold War and the National Security State*, Boston: Houghton Mifflin Company. Корпоративистички приступ укључује: Hogan, M. J. (1977) *Informal Entente: The Private Structure Of Co-Operation In Anglo-American Economic Diplomacy, 1918–1928*, Columbia: University of Missouri Press; Leffler, M. P. (1979) *The Elusive Quest: America's Pursuit of European Stability and French Security, 1919–1933*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

39 Novick, P. нав. дело, стр. 445–454; Bradley, M. P. The Charlie Maier Scare and the Historiography of American Foreign Relations, 1959–1980, in: *America in the World: The Historiography of American Foreign Relations since 1941 (Second Edition)*, eds. Costigliola, F. and Hogan, M. J. (2014), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 11–15; Hunt, M. H. (1992) The Long Crisis in U.S. Diplomatic History: Coming to Closure, *Diplomatic History*, Vol. 16, No. 1, pp. 117–122.

40 Maier, C. S. Marking Time: The Historiography of International Relations, in: *The Past Before Us: Contemporary Historical Writing in the United States*, ed. Kammen, M. (1980), Ithaca, NY: Cornell University Press, pp. 355–357.

41 Hunt, M. H., Iriye, A., LaFaber, W. F., Leffler, M. P., Schulzinger, R. D. and Hoff-Wilson, J. (1981) Responses to Charles S. Maier, “Marking Time: The Historiography of International Relations”, *Diplomatic History*, Vol. 5, No. 4, pp. 353–382.

сиозностикоји је потресао дисциплину, услед, како се чинило, све веће маргинализације међународне историје. Мајеров ламент о непостојању дисциплинарног пандана лика Е. П. Томпсона (*E. P. Thompson*) и његовог дела *The Making of the English Working Class* персонификовао је егзистенцијалну кризу која је захватила историју међународних односа.⁴² Чак и ако она није била у потпуности оправдана, у светлу све разноврсније продукције унутар интернационалне историје,⁴³ то није умањивало нелагоду историчара који су око себе видели фрагментацију историјске науке, све већу популарност друштвене и излазак политичке историје из моде. У наративном смислу, за њих је то била прича о „путовању од центра на периферију наше професије”.⁴⁴ Како би зауставили своје „марширање у месту” (*marking time*), како га је окарактерисао Мајер,⁴⁵ историчари међународних односа све чешће су се окретали унутрашњој ретроспективи дисциплине у покушају да је боље позиционирају у историографији. „Дуга криза самопоуздања” непрестано их је терала темељној и сврсисходној саморефлексији.⁴⁶

Док се међународна историја борила са страхом од тапкања у месту, изазови су настављали да се нижу. Успон културне историје донео је нови скуп питања на која је требало одговорити. Амерички историчари били су иноватори на овом пољу, вероватно због веће порозности дисциплинарних границе хуманистике у Сједињеним Државама, али ни њихове европске колеге нису далеко заостајале.⁴⁷ Први допринос културног заокрета међународној историји била је чињеница да су филозофски изазови постмодернизма и постструктурализма имали снажан одјек у дисциплини чији се примарни задатак посматрао као проналажење објективне приповести о прошлости на основу истраживачког рада са документима. Одговор на њих често је био „амбивалентан, ако не непријатељски”, артикулишући притом идеју о одбрани традиционалне историјске методологије, засноване на емпиријски изведеној истини и изграђене на темељу провереног доказног материјала.⁴⁸ Такве онтолошке претпоставке о међународној историји, често поткрепљене апотеозом архивских докумената, ипак су доведене у питање идејом о дубоким

42 Maier, C. S. нав. дело, стр. 361; Thompson, E. P. (1966) *The Making of the English Working Class*, New York: Vintage Books.

43 Вреди истаћи вероватно најважније дело међународне историје током осамдесетих година двадесетог века, које је притом преведено на српски језик: Kenedi, P. (1999) *Uspón i pad velikih sila: Ekonomska promena i ratovanje od 1500. do 2000. godine*, Podgorica – Beograd: CID – JP Službeni list SRJ.

44 Reynolds, D. (2006) International History, the Cultural Turn and the Diplomatic Twitch, *Cultural and Social History*, Vol. 3, No. 1, p. 76.

45 У оригиналном значењу *marking time* може значити и чекање да се нешто деси, у овом случају ради се о очигледној игри речима.

46 Hunt, M. H. нав. дело, стр. 115.

47 Reynolds, D. нав. дело, стр. 78.

48 Finney, P. (2001) Still 'marking time'? Text, discourse and truth in international history, *Review of International Studies*, Vol. 27, No. 3, p. 291, 294–296.

идеолошким конотацијама које сваки текст носи у себи, те ограничењима које је сам процес историографске продукције наметао покушају објективног сазнања. Ове сумње захватиле су целокупну историјску науку, али су посебно уздрмале интернационалну историју у којој је епистемолошки реализам био посебно утицајан.⁴⁹ У практичном смислу оне нису довеле до бескрајног релативизма, што је био страх многих, већ су помогле у ширењу хоризонта и продубљивању комплексности историјских објашњења, од чега нису биле изузете ни најважније историографске расправе.⁵⁰ Коришћење анализе дискурса омогућило је размишљање о превазилажењу дихотомија које су обликовале поље у претходним деценијама. Дилеме око првенства унутрашње наспротив првенству спољне политике у Немачкој или сукоби *реалиста* и *ревизиониста* у Америци сада су се могли посматрати кроз призму образаца конструкције историјских приповести. Како је постајало све јасније да су они формиран на трагу „хијерархије узрочности” која је одређивала целокупну структуру објашњења прошле стварности, расла је свест о историји као нелинеарном и чак центрифугалном процесу у којем је мултикаузалност замењивала једнообразно тумачење.⁵¹

Управо тога се тицао други велики допринос културног заокрета међународној историји. Дошло је до значајног ширења опсега истраживања, са посебним нагласком на културолошкој анализи прошлости. Циљ није била замена политичких или економских фактора културним, већ њихова међусобна надопуна. Поред ужих историографских разлога, важан подстицај за ово дао је изненадни крај Хладног рата, који је подсетио савременике да култура и идеје играју огромну улогу у најважнијим међународним догађајима.⁵² Истраживања културне дипломатије добила су на значају, сежући од критика културног империјализма до испитивања културног трансфера између држава и друштава.⁵³ Проблем расе у међународној

49 Исто, стр. 298–308.

50 Finney, P. (1997) *International History, Theory and the Origins of the Second World War, Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, Vol. 1, No. 3, pp. 357–379; Mombauer, A. (2013) *The Fischer Controversy, Documents and the ‘Truth’ About the Origins of the First World War, Journal of Contemporary History*, Vol. 48, No. 2, pp. 290–314.

51 Goedde, P. (2017) *Power, Culture, and the Rise of Transnational History in the United States, The International History Review*, Vol. 40, No. 3, p. 594.

52 Reynolds, D. нав. дело, стр. 78–86; Goedde, P. нав. дело, стр. 594–596; Jackson, P. (2008) *Pierre Bourdieu, the Cultural Turn and the practice of international history, Review of International Studies*, Vol. 34, No. 1, p. 156–159; Manela, E. (2020) *International Society as a Historical Subject, Diplomatic History*, Vol. 44, No. 2, p. 194–197.

53 Gienow-Hecht, J. C. E. *Cultural Transfer*, in: *Explaining the History of American Foreign Relations (Second Edition)*, eds. Patterson, T. G. and Hogan, M. J. (2004), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 257–278; Kuisel, R. F. (1993) *Seducing the French: The Dilemma of Americanization*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press; Wagnleitner, R. (1994) *Coca-Colonization and the Cold War: The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War*, Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press.

историји је добио велику пажњу, пошто је постало јасно да је она као категорија брисала многе фиктивне разлике између унутрашњих и спољнополитичких питања.⁵⁴ Тема рода започела је да игра улогу у анализи међународне политике, прво кроз биографије жена које су се налазиле на важним државним положајима, да би анализа потом била проширена на међународну историју женског покрета, те, важније, на начине на које су конструкције родних слика у друштву играле улогу у спољној политици.⁵⁵ Сlike су стекле значај у међународној историји и кроз примену концепта алтеритета (*alterity*), то јест другости. Оне су се могле користити на различите начине у међународној историји, од испитивања њихове функције у процесу националне самоидентификације, до истраживања начина на који су расни стереотипи играли улогу у арени међународних односа.⁵⁶ Та арена је такође значајно проширена, не само у географском обиму, који данас прожима читаву земаљску куглу, већ и начином испитивања до тада пренебрегнутих држава. Оне више нису посматране као лутке у рукама великих сила, него као аутономни учесници светске политике који су својим деловањем утицали на међународне процесе једнако као што су и они утицали на њих.⁵⁷

Током последње три деценије међународна историја доживела је још једну важну промену. Направљен је снажан искорак ка напуштању методолошког национализма, то јест „склоности ка натурализацији националне државе и њених граница у друштвеној или историјској анализи”, која је прожимала дисциплину од њеног настанка.⁵⁸ Огледајући се у позивима на интернационализацију међународне историје, он се заснивао на теоријским увидима који су одбацивали примат нације као доминантне аналитичке категорије у прошлости, те импера-

54 Horne, G. *Race to Insight: The United States and the World, White Supremacy and Foreign Affairs*, in: *Explaining the History of American Foreign Relations (Second Edition)*, eds. Patterson, T. G. and Hogan, M. J. (2004), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 323–335; Dudziak, M. L. (2000) *Cold War Civil Rights: Race and the Image of American Democracy*, Princeton: Princeton University Press, Borstalman, T. (2001) *The Cold War and the Color Line: American Race Relations in the Global Arena*, Cambridge: Harvard University Press, 2001.

55 Hoganson, K. What's Gender Got to Do with It? Gender History as Foreign Relations History, in: *Explaining the History of American Foreign Relations (Second Edition)*, eds. Patterson, T. G. and Hogan, M. J. (2004), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 304–322; Rupp, L. J. (1997) *Worlds of Women: The Making of an International Women's Movement*, Princeton: Princeton University Press, Costigliola, F. (1997) 'Unceasing Pressure for Penetration': Gender, Pathology, and Emotion in George Kennan's Formation of the Cold War, *Journal of American History*, Vol. 83, No. 4, pp. 1309–1339; Dean, R. D. (2001) *Imperial Brotherhood: Gender and the Making of Cold War Foreign Policy*, Amherst: University of Massachusetts Press.

56 Dower, J. W. (1986) *War Without Mercy: Race and Power in the Pacific War*, New York: Pantheon Books.

57 Vestad, O. A. (2008) *Globalni Hladni rat: Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*, Beograd: Arhipelag; Gleijeses, P. (2002) *Conflicting Missions: Havana, Washington, and Africa, 1959–1976*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.

58 Manela, E. нав. дело, стр. 184.

тивима писања историје у сенци убрзане глобализације која се чинила као основна карактеристика постхладноратовског света. Док је први фактор био резултат делатности историчара културолошког усмерења који су својим радом утицали на деконструисање идеје о монолитној националној култури,⁵⁹ други је био последица „новог светског поретка који је карактерисао успон нових актера као што су глобално цивилно друштво, мултинационалне корпорације, мултилатералне агенције и безброј невладиних организација”, чије постојање је доводило у питање значај територијалности у свету.⁶⁰ Ове трансформације нису имале утицај само на развој међународне историје, већ су утицале и на појаву глобалне историје, те се ускоро поставило питање на који начин су се ти историографски жанрови разликовали. Како је приметио један од водећих представника међународне историје, који је деценијама заговарао већу интернационализацију дисциплине – мада је међународна историја донекле превазишла национални контекст, она је ипак остала примарно везана за државе. Са друге стране, глобална историја фокусира се на феномене попут економске глобализације, проблеме животне средине или људска права, који су својим деловањем превазилазили националне границе. Они су могли бити проучавани и у склопу међународне историје, што је транснационални приступ омогућио, али глобална историја проучавала их је у другачијем контексту, постављајући притом другачија питања.⁶¹ Други историчар је у скорањој амбициозној агенди предложио начин на који би ове две гране историографије додатно учврстиле своје различите, али притом комплементарне пројекте. Он је описао међународну историју као дисциплину првенствено заинтересовану за односе међу државама и друштвима, док се глобална историја бавила „силама које су обликовале промене везе и интеракције између различитих делова света”, те процесима који делују на глобализованом простору и у којима државе нису централни учесници.⁶² У том случају би процеси глобализације били тема глобалне историје, док би, са друге стране, тема међународне историје била историја интернационализације или „одговори разноликог скупа историјских актера, како државних тако и недржавних, на процесе глобализације”.⁶³ Тако дефинисана међународна историја бавила би се међународним друштвом (*international society*). Ова тема би укључивала међудржавне односе, али и међународне организације, мултинационалне корпорације, невладине организације, транснационалне религијске групе, мреже истраживача, научника и експерата, инкорпорирајући тиме

59 Goedde, P. нав. дело, стр. 594.

60 Engel, D. Quo Vadis Diplomatic History? Reflections on the Past and Present of Writing the History of International Relations, in: *Internationale Geschichte in Theorie und Praxis / International History in Theory and Practice*, eds. Haider-Wilson, B., Godsey, W. D. and Mueller, W. (2017), Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, p. 220.

61 Iriye, A. (2013) *Global and Transnational History: The Past, Present, and Future*, Houndmills: Palgrave Macmillan, p. 9–17.

62 Manela, E. нав. дело, стр. 189–190.

63 Исто, стр. 190.

у поље међународне историје разнолике увиде који су током последњих година добили на замаху.⁶⁴ Међународно друштво би имало своју политичку, економску, интелектуалну, правну, културну и друштвену историју, стављајући тако у окриље свог пројекта разноврсне историографске новитете који су током последњих деценија представљали оно најбоље што је међународна историја могла да понуди.⁶⁵

Савремене њеријетиије

Метафора о међународној историји као дисциплини заснованој на прислушкивању чиновника данас делује неприкладно барем онолико колико би савремени приступи, који су завладали пољем у периоду након Другог светског рата, деловали већини деветнаестовековних историчара дипломатије. Узевши у обзир разноврсност приступа и повећану склоност ка теоријском самоиспитивању, карактеризација дисциплине као „најсушније и најстерилније од свих подисторија” не могу се више применити на шаролико поље истраживања окупљено под кишобраном међународне историје.⁶⁶ Захватајући све шири терен, а притом не заборављајући своју основну оријентацију, савремена пракса дисциплине одавно је превазишла уска интересовања дипломатске историје. Не би било безразложно тврдити да у свом данашњем облику она не би била препознатљива многим доајенима историјске науке. У њој нема више уског фокуса на дипломатске папире, маргинализације ширих политичких, друштвених и економских снага, те снажног националистичког духа који је уобличава.⁶⁷ Истраживања међународне историје данас укључују теме попут идеја, идеологија, рода, веровања, језика, сећања, вредности и перцепција. Архивски рад остаје основа без које се не може, али он без изузетака укључује истраживање у различитим државама, приликом чега се херменеутичка изнијансираност изузетно цени. Приступи из сродних области у друштвеним и хуманистичким наукама користе са у већој мери него икада раније.

Све ово не значи да постоји јасан консензус око тренутног стања и будућности међународне историје. Бројна питања и даље стоје отворена. По много чему

64 Исто, стр. 185–186.

65 Дела попут: Tuz, A. (2019) *Potop: Veliki rat i prekrajanje svetskog poretka, 1916-1931*, Clio: Beograd; Manela, E. (2007) *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, New York: Oxford University Press; Moyn, S. (2010) *The Last Utopia: Human Rights in History*, Cambridge: Harvard University Press; Nils, G. (2003) *Mandarin of the Future: Modernization Theory in Cold War America*, Baltimore: Johns Hopkins University Press; Rosenberg, E. S. (2004) *Financial Missionaries to the World: The Politics and Culture of Dollar Diplomacy, 1900–1930*, Durham: Duke University Press; Kennedy, P. (2006) *The Parliament of Man: The Past, Present, and Future of the United Nations*, New York: Random House; Pedersen, S. (2015) *The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire*, Oxford: Oxford University Press; Chomsky, A. (2008) *Linked Labor Histories: New England, Colombia, and the Making of a Global Working Class*, Durham: Duke University Press.

66 Marwick, A. нав. дело, стр. 94.

67 Finney, P. (2001) Still ‘marking time’? Text, discourse and truth in international history, *Review of International Studies*, Vol. 27, No. 3, p. 297.

савремена међународна историја наставља да се заснива на епистемолошком реализму и емпиристичкој методологији. Иновативни приступи и идеје увек привлаче велику пажњу и изазивају гласне расправе, али њихов утицај на главнину историографске продукције мањи је него што се чини. Проблем интегрисања домета културног заокрета у синтезе историје међународних односа остаје неразрешен, упркос скорашњим покушајима у том смеру.⁶⁸ Некадашње наде да алатке које се примењују у културној историји поседују потенцијал да међународну историју трансформишу у истински критичку дисциплину све више делују неубедљиво. Уместо тога оне се чешће користе као допуна културним садржајима прошлости „каква је некада заиста била”.⁶⁹ Док су традиционалније оријентисани историчари задовољни таквим стањем, други и даље покушавају да гурају културалистички приступ у смеру првобитних надања.⁷⁰ Опасност у томе, како је примећено, може се скривати у претварању „културе у експланаторну *deus ex machina*”.⁷¹ Историчари попут Дејвида Рејнолдса (*David Reynolds*) упозоравају да се проблем узрочности при оваквим објашњењима лако сметне са ума и да једно од основних истраживачких усмерења међународне историје, питање рата и мира између држава, на тај начин лако може остати скрајнуто.⁷² Ово нису дилеме људи који пружају отпор увидима из културне историје, већ оних који се двоуме на који начин се они уклапају у сазнања из области попут политике, међународних односа или политичке економије. У светлу ојачавања државе и појачаног интересовања за питања међународне безбедности у двадесет првом веку, који су несумњиво утицали на обнову коју је међународна историја доживела током протекле две деценије, то су легитимне недоумице.⁷³ Чак је и једна од пионирки нове културне историје, Лин Хант (*Lynn Hunt*), у сенци терористичких напада 2001. године у САД истакла да се „питања (о историји) мењају како нас актуелни догађаји приморавају да преиспитамо своју прошлост”, те да је сасвим могућа „нека врста оживљавања или преобликовања дипломатске историје”.⁷⁴ Док се њена претпоставка о оживљавању испунила, немалим делом енергијом коју је дисциплина задобила прихватањем тековина културног заокрета, борба око преобликовања међународне историје и даље траје.

68 Iriye, A. and Goedde, P. (2022) *International History: A Cultural Approach*, London: Bloomsbury Academic.

69 Finney, P. Introduction: What is International History?, in: Palgrave Advances in International History, ed. Finney, P. (2005), Houndmills: Palgrave Macmillan, pp. 19–20.

70 Један од таквих покушаја: Finney, P. (2018) Narratives and Bodies: Culture beyond the Cultural Turn, *The International History Review*, Vol. 40, No. 3, pp. 609–630.

71 Reynolds, D. нав. дело, стр. 87.

72 Исто, стр. 88–90.

73 Engel, D. нав. дело, стр. 209.

74 Hunt, Lynn. Where have all the theories gone?, 1. March 2002, 6. June 2023, <https://www.historians.org/research-and-publications/perspectives-on-history/march-2002/where-have-all-the-theories-gone>

У будућности нас несумњиво чекају нове промене. Неке од њих потицаће из дилема, ограничења и мањкавости којих не недостаје у данашњој историографији. Друге промене своје ће порекло имати у политичкој сфери живота. Као и до сада, међународна историја ће у значајној мери бити обликована супарништвом између нација и њиховим надметањем за премоћ у свету.⁷⁵ Ако је амерички Рат против терора утицао на размишљања у међународној историји, нестабилна међународна ситуација, нови политички, економски и војни савези, ратови и реконфигурација снага на глобалном нивоу, који потресају свет, неће остати без одјека у историографији. Даље кретање ове дисциплине тешко је предвидети. Њени развојни токови током претходна два века по много чему садржани су у реченици Бертолта Брехта (*Bertolt Brecht*) која поручује да је кривудава линија најближи пут између две тачке са препрекама. Непознаница, или чак одсуство, јасног идеала замагљује покушаје прецизнијих нагађања. Једна ствар ипак остаје јасна. Ако међународна историја има светлу будућност, она се налази у строгој дисциплинарној саморефлексији.

ЛИТЕРАТУРА:

- Арон, Р. (2001[1962]) *Мир и рат међу нацијама: са необјављеним приказом аутора*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића
- Берк, П. (2011) *Француска историјска револуција: Школа Анала 1929-1989*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Брајзах, Е. (2009) *Историографија: стари век, средњи век, ново доба*, Београд: Слио.
- Попов, Ч. (1999) *О историји и историчарима*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића
- Попов, Ч. (2015) *Ог Версаја до Данијеа*, Београд: Завод за уџбенике.
- Alperovitz, G. (1965) *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam*, New York: Simon and Schuster.
- Berger, S., Donovan, M. and Passmore, K. Apologias for the nation-state in Western Europe since 1800, in: *Writing National Histories: Western Europe since 1800*, eds. Berger, S., Donovan, M. and Passmore, K. (1999), London: Routledge, pp. 3–14.
- Borstalman, T. (2001) *The Cold War and the Color Line: American Race Relations in the Global Arena*, Cambridge: Harvard University Press.
- Bradley, M. P. The Charlie Maier Scare and the Historiography of American Foreign Relations, 1959–1980, in: *America in the World: The Historiography of American Foreign Relations since 1941 (Second Edition)*, eds. Costigliola, F. and Hoga, M. J. (2014), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 9–29.
- Burk, K. Britische Traditionen internationaler Geschichtsschreibung, in: *Internationale*
- ⁷⁵ Iriye, A. and Goedde, P. нав. дело, стр. 1.

- Geschichte: Themen – Ergebnisse – Aussichten*, eds. Loth, W. and Osterhammel, J. (2000), München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, pp. 45–60.
- Chomsky, A. (2008) *Linked Labor Histories: New England, Colombia, and the Making of a Global Working Class*, Durham: Duke University Press.
- Costigliola, F. (1997) 'Unceasing Pressure for Penetration': Gender, Pathology, and Emotion in George Kennan's Formation of the Cold War, *Journal of American History*, Vol. 83, No. 4, pp. 1309–1339.
- Dean, R. D. (2001) *Imperial Brotherhood: Gender and the Making of Cold War Foreign Policy*, Amherst: University of Massachusetts Press.
- Dower, J. W. (1986) *War Without Mercy: Race and Power in the Pacific War*, New York: Pantheon Books.
- Dudziak, M. L. (2000) *Cold War Civil Rights: Race and the Image of American Democracy*, Princeton: Princeton University Press.
- Engel, D. Quo Vadis Diplomatic History? Reflections on the Past and Present of Writing the History of International Relations, in: *Internationale Geschichte in Theorie und Praxis / International History in Theory and Practice*, eds. Haider-Wilson, B., Godsey, W. D. and Mueller, W. (2017), Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, pp. 209–228.
- Finney, P. (1997) International History, Theory and the Origins of the Second World War, *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, Vol. 1, No. 3, pp. 357–379.
- Finney, P. (2001) Still 'marking time'? Text, discourse and truth in international history, *Review of International Studies*, Vol. 27, No. 3, pp. 291–308.
- Finney, P. Introduction: What is International History?, in: *Palgrave Advances in International History*, ed. Finney, P. (2005), Houndmills: Palgrave Macmillan, pp. 1–35.
- Finney, P. (2018) Narratives and Bodies: Culture beyond the Cultural Turn, *The International History Review*, Vol. 40, No. 3, pp. 609–630.
- Fischer, F. (1967) *Germany's Aims in the First World War*, New York: W. W. Norton & Company.
- Fischer, F. (1969) *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914*, New York: W. W. Norton & Company.
- Gaddis, J. W. (1972) *The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947*, New York: Columbia University Press.
- Gardner, L. C. (1964) *Economic Aspects of New Deal Diplomacy*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Gienow-Hecht, J. C. E. On the Diversity of Knowledge and the Community of Thought: Culture and International History, in: *Culture and International History*, eds. Gienow-Hecht, J. C. E. and Schumacher, F. (2003), New York – Oxford: Berghahn Books, pp. 3–27.
- Gienow-Hecht, J. C. E. Cultural Transfer, in: *Explaining the History of American Foreign Relations (Second Edition)*, eds. Patterson, T. G. and Hogan, M. J. (2004), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 257–278.

- Gleijeses, P. (2002) *Conflicting Missions: Havana, Washington, and Africa, 1959–1976*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Goda, N. J. W. (2001) A. J. P. Taylor, Adolf Hitler, and the Origins of the Second World War, *The International History Review*, Vol. 23, No. 1, pp. 97–124.
- Goedde, P. (2017) Power, Culture, and the Rise of Transnational History in the United States, *The International History Review*, Vol. 40, No. 3, pp. 592–608.
- Herring, G. C. (1973) *Aid To Russia, 1941-1946: Strategy, Diplomacy, The Origins Of The Cold War*, New York and London: Columbia University Press.
- Hogan, M. J. (1977) *Informal Entente: The Private Structure Of Co-Operation In Anglo-American Economic Diplomacy, 1918–1928*, Columbia, University of Missouri Press.
- Hogan, M. J. and Patterson, T. G. Introduction, in: *Explaining the History of American Foreign Relations (Second Edition)*, eds. Patterson, T. G. and Hogan, M. J. (2004), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–9.
- Hoganson, K. What's Gender Got to Do with It? Gender History as Foreign Relations History, in: *Explaining the History of American Foreign Relations (Second Edition)*, eds. Patterson, T. G. and Hogan, M. J. (2004), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 304–322.
- Horne, G. Race to Insight: The United States and the World, White Supremacy and Foreign Affairs, in: *Explaining the History of American Foreign Relations (Second Edition)*, eds. Patterson, T. G. and Hogan, M. J. (2004), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 323–335.
- Hunt, Lynn. *Where have all the theories gone?*, 1. March 2002, 6. June 2023, <https://www.historians.org/research-and-publications/perspectives-on-history/march-2002/where-have-all-the-theories-gone>
- Hunt, M. H., Iriye, A., LaFaber, W. F., Leffler, M. P., Schulzinger, R. D. and Hoff-Wilson, J. (1981) Responses to Charles S. Maier, “Marking Time: The Historiography of International Relations”, *Diplomatic History*, Vol. 5, No. 4, pp. 353–382.
- Hunt, M. H. (1992) The Long Crisis in U. S. Diplomatic History: Coming to Closure, *Diplomatic History*, Vol. 16, No. 1, pp. 115–140.
- Iggers, G. G. (1962) The Image of Ranke in American and German Historical Thought, *History and Theory*, Vol. 2, No. 1, pp. 17–40.
- Iggers, G. G. (1983) *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Middletown: Wesleyan University Press.
- Iriye, A. (2013) *Global and Transnational History: The Past, Present, and Future*, Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Iriye, A. and Goedde, P. (2022) *International History: A Cultural Approach*, London: Bloomsbury Academic.
- Jackson, P. (2008) Pierre Bourdieu, the “Cultural Turn” and the practice of international history, *Review of International Studies*, Vol. 34, No. 1, pp. 155–181.
- Joll, J. (1984) *The Origins of the First World War*, London; New York: Longman.

- Kenedi, P. (1999) *Uspon i pad velikih sila: Ekonomska promena i ratovanje od 1500. do 2000. godine*, Podgorica – Beograd: CID – JP Službeni list SRJ.
- Kennan, G. F. (1951) *American Diplomacy, 1900-1950*, Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Kennedy, P. (2006) *The Parliament of Man: The Past, Present, and Future of the United Nations*, New York: Random House.
- Kolko, G. (1968) *The Politics of War: The World and United States Foreign Policy, 1943-1945*, New York: Random House.
- Kuisel, R. F. (1993) *Seducing the French: The Dilemma of Americanization*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- LaFaber, W. (1963) *The New Empire: An Interpretation of American Expansion, 1860-1898*, Ithaca, N. Y.: Cornell University Press.
- LaFaber, W. (1967) *America, Russia, and the Cold War, 1945-1966*, New York: John Wiley and Sons.
- LaFaber, W. (1995) The World and the United States, *The American History Review*, Vol. 100, No. 4, pp. 1015-1033.
- Leffler, M. P. (1979) *The Elusive Quest: America's Pursuit of European Stability and French Security, 1919-1933*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Levin Jr., N. G. (1968) *Woodrow Wilson and World Politics: America's Response to War and Revolution*, New York: Oxford University Press.
- Manela, E. (2007) *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, New York: Oxford University Press.
- Manela, E. (2020) International Society as a Historical Subject, *Diplomatic History*, Vol. 44, No. 2, pp. 184-209.
- Maier, C. S. Marking Time: The Historiography of International Relations, in: *The Past Before Us: Contemporary Historical Writing in the United States*, ed. Kammen, M. (1980), Ithaca, NY: Cornell University Press, pp. 355-388.
- Marwick, A. (1989) *The Nature of History (3rd ed.)*, London: Macmillan.
- Mason, T. W. (1964) Some Origins of the Second World War, *Past & Present*, Vol. 29, No. 1, pp. 67-87.
- Mayer, A. J. (1964) *Wilson vs. Lenin: Political Origins of the New Diplomacy, 1917-1918*, Cleveland; New York: Meridian Books.
- McKercher, B. (1991) Reaching for the Brass Ring: The Recent Historiography of Interwar American Foreign Relations, *Diplomatic History*, Vol. 15, No. 4, pp. 565-598.
- Medlicott, W. N. (1963) *The coming of war in 1939*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Mombauer, A. (2013) The Fischer Controversy, Documents and the 'Truth' About the Origins of the First World War, *Journal of Contemporary History*, Vol. 48, No. 2, pp. 290-314.
- Morgenthau, H. J. (1948) *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*, New York: Alfred A. Knopf.

- Moyn, S. (2010) *The Last Utopia: Human Rights in History*, Cambridge: Harvard University Press
- Nils, G. (2003) *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Novick, P. (1988) *That Noble Dream: The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Otte, T. G. (2020) The Inner Circle: What is Diplomatic History? (And Why We Should Study it), *History*, Vol. 105, No. 364, pp. 5–27.
- Pedersen, S. (2015) *The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire*, Oxford: Oxford University Press.
- Ranke, L. V. Preface to the First Edition of Histories of the Latin and Germanic Peoples, in: *The Theory and Practice of History: Leopold von Ranke*, ed. Iggers, G. G. (2011), New York: Routledge.
- Renouvin, P. and Duroselle, J-B. (1967[1964]) *Introduction to the History of International Relations*, New York – Washington – London: Frederick A. Praeger.
- Reynolds, D. (2006) International History, the Cultural Turn and the Diplomatic Twitch, *Cultural and Social History*, Vol. 3, No. 1, pp. 75–91.
- Rosenberg, E. S. (2004) *Financial Missionaries to the World: The Politics and Culture of Dollar Diplomacy, 1900–1930*, Durham: Duke University Press.
- Rupp, L. J. (1997) *Worlds of Women: The Making of an International Women's Movement*, Princeton: Princeton University Press.
- Schroeder, P. W. Does the History of International Politics Go Anywhere?, in *International Politics and German History: The Past Informs the Present*, eds. Wetzel, D. and Hamerow, T. S. (1997), Westport – London: Praeger, pp. 15–36.
- Simms, B. (2003) The Return of the Primacy of Foreign Policy, *German History*, Vol. 21, No. 3, pp. 275–291.
- Soutou, G-H. Die französische Schule der Geschichte internationaler Beziehungen, in: *Internationale Geschichte: Themen – Ergebnisse – Aussichten*, eds. Loth, W. and Osterhammel, J. (2000), München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, pp. 31–44.
- Taylor, A. J. P. (1954) *The Struggle for Mastery in Europe*, Oxford: Clarendon Press.
- Taylor, A. J. P. (1964[1961]) *The Origins of the Second World War*, New York: Penguin Books.
- Thompson, E. P. (1966) *The Making of the English Working Class*, New York: Vintage Books.
- Tuz, A. (2019) *Potop: Veliki rat i prekrajanje svetskog poretka, 1916-1931*, Clio: Beograd.
- Vestad, O. A. (2008) *Globalni Hladni rat: Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*, Beograd: Arhipelag.
- Watt, D. C. (1977) Some Aspects of A. J. P. Taylor's Work as Diplomatic Historian, *The Journal of Modern History*, Vol. 49, No. 1, pp. 19–33.
- Watt, D. C., Adams, S., Bullen, R., Brauer, K. and Iriye, A. What is Diplomatic History?, in: *What is History Today...?*, ed. Gardiner, J. (1988), London: The MacMillan Press, pp. 131–142.

- Wagnleitner, R. (1994) *Coca-Colonization and the Cold War: The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War*, Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press.
- Wehler, H-U. (1970) Bismarck's Imperialism 1862-1890, *Past & Present*, Vol. 48, No. 1, pp. 119–155.
- Wehler, H-U. (1985) *The German Empire, 1871-1918*, Oxford; New York: Berg.
- Williams, W. A. (1959) *The Tragedy of American Diplomacy*, Cleveland and New York: World Publishing Co.
- Williams, P. (2003) A Commonwealth of Knowledge: Empire, Intellectuals and the Chatham House Project, 1919–1939, *International Relations*, Vol. 17, No. 1, pp. 35–58.
- Wilson, K. (ed.) (1996) *Forging the Collective Memory: Government and International Historians Through Two World Wars*, New York – Oxford: Berghahn Books.
- Yergin, D. (1977) *Shattered Peace: The Origins of the Cold War and the National Security State*, Boston: Houghton Mifflin Company.

Vukašin Marić

University in Novi Sad, Faculty of Philosophy – History Department, Novi Sad

FROM EAVESDROPPING ON CLERKS TO RESEARCHING INTERNATIONAL SOCIETY

DEVELOPMENTS IN THE HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

Abstract: The paper analyses historical developments in the discipline of the history of international relations, from its origins in the nineteenth century until present day. It provides an overview of numerous approaches and topics that have driven its development over the previous two centuries. The article focuses on the evolution of the history of international relations in its American and Western European variations. In the first part, the origin and the activity of diplomatic history are examined in the context of the emergence of professional historiography. At that time, diplomatic history narrowly focused on studying the political and diplomatic relations between states and was the most prominent topic in political and intellectual discourse. Its significance further intensified following the First World War, when the topic of war guilt emerged as one of the major interwar political issues. In the second part, the study discusses the evolution of diplomatic history into a broader international history, emphasizing social, economic and ideological aspects. The shift happened as a result of the rising interest in social and economic history following World War II and manifested itself throughout specific discussions in various countries. It was also marked by increased uneasiness and self-criticism that historians of international affairs have

become prone to. Following that, the paper explores the impact of new theoretical approaches and thematic concerns, that emerged as a result of the cultural turn, on the practice and the shape of international history. It now includes not only interstate relations, but also a diverse set of actors such as international organizations, multinational corporations, non-governmental organizations and networks of researchers, scientists and experts, all of which have been studied through the lenses of ideas, ideology, gender, beliefs, language, memory, value and perceptions.

Key words: *History of international relations, international history, diplomatic history, history*

Михаел Антоловић

Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет, Сомбор

DOI 10.5937/kultura2380077A

УДК 930.85:930.2

930.1

Прегледни рад

Датум пријема: 15. 08. 2023.

Датум прихватања: 01. 10. 2023.

ИСТОРИЈА ИДЕЈА И ИНТЕЛЕКТУАЛНА ИСТОРИЈА – ИЗМЕЂУ МАРГИНАЛИЗАЦИЈЕ И ИНОВАТИВНОГ ТРАНСДИСЦИПЛИНАРНОГ ПОЉА

Сажетак: У раду се анализира настајанак историје идеја и интелектуалне историје, два уједињена правца у савременим хуманистичким наукама. Приказани су настајанак и развој ових дисциплина, њихове сличности и разлике, теоријско-методолошка обележја неколицине „школа” које су се јавиле током 20. века, њихови најуједињенији представници као и најзначајнији резултати. Почетком 21. века обновљено је интересовање за историју идеја и, посебно, за интелектуалну историју, које одликују предметна неодређеност, теоријско-методолошки еклецицизам и изражена трансдисциплинарност. Ове особине уједно представљају и највећу вредност историје идеја и интелектуалне историје, јер оне омогућавају им перспективе за трансдисциплинарну синтезу која посебно добија на значају у светлу све изразитије фрагментације научног знања.

Кључне речи: историја идеја, интелектуална историја, историографија, теорија, методологија

Историја идеја и интелектуална историја, два блиска а ипак различита историографска жанра, имају релативно дугу традицију. Упркос томе, оне чак ни у развијеним историјским културама не само што не заузимају средишње место већ представљају неку врсту пасторчади историјске дисциплине. Уочивши ову чињеницу, Леонард Кригер (*Leonard Krieger*) је још пре готово пола столећа оценио да интелектуални историчари представљају „кукавичје јаје у гнезду историчара”.¹ Наиме, реч је о усмерењу који се више или мање толерише, али

1 Krieger, L. The Autonomy of Intellectual History, in: *International Handbook of Historical Studies*, ed. by Iggers, G. G. and Parker, H. T. (1979), Westport, CT: Greenwood Press, pp. 109–125,

због специфичности приступа, недовољно одређеног предмета истраживања као и иманентне интердисциплинарности – будући да се налази на средокраћи између историје и других, историји више или мање блиских хуманистичких дисциплина – бива потиснуто на маргину историографије.

Овакав положај историје идеја и интелектуалне историје унеколико је зачуђујући имајући у виду ванредно динамичан развој историографије током 20. столећа. Наиме, захваљујући бројним иновативним правцима у историјском мишљењу традиционална концепција историографије као науке о појединачним догађајима из домена политике и дипломатских односа као и о „великим” личностима историјског живота замењена је новим парадигмама у виду свеобухватне друштвене и културне историје.² Ова својеврсна „историјска револуција”³ проширила је предмет историјског истраживања на бројна, раније у потпуности занемарена подручја прошле стварности, отворила се према теоријско-методолошким приступима и резултатима друштвених наука, умногоме је одбацила традиционалну усредсређеност историографије на националну државу у корист компаративних, транснационалних и глобалних приступа и у своје анализе је укључила и различите раније маргинализоване групе попут доњих друштвених слојева, жена, расних, етничких и других мањина. Током последњих деценија 20. века критички је преиспитана и великим делом одбачена и приповест о особитој улози Европе као средишту и покретачу светскоисторијског развоја. Међутим, упркос значају идеја, концепата, теорија и, уопште, друштвене мисли одређене епохе, бављење овим темама историографија најчешће и даље препушта другим хуманистичким и друштвеним наукама. Иако су нова културна историја и историја менталитета укључиле у своја истраживања и „слику света” у којој идеје и вредности имају кључну улогу, и даље пада у очи да истраживање интелектуалног живота појединаца, друштвених колективитета и читавих епоха представља крајње скрајнуту област у савременој историографији. Ову изразиту празнину, са више или мање успеха, покушавају да надоместе два историографска жанра: старија *историја идеја* и нешто млађа *интелектуална историја*. Упркос томе што, како је већ истакнуто, не представљају историографски мејнстрим, ова два усмерења су током последње две деценије постала све атрактивније поље истраживања, са све већим бројем историчара активних на овом подручју, новим специјализованим едицијама и стручним гласилима те, из године у годину, растућом литературом посвећеном историји идеја, односно, интелектуалној историји. Имајући у виду ову чињеницу, у овом

на овом месту стр. 109.

2 О развоју историографије у 20. веку видети: Igers, G. G. (2014) *Istorijska nauka u 20. veku. Kritički pregled u međunarodnom kontekstu*, prevod s nemačkog Mihael Antolović, Beograd: Arhipelag; Raphael, L. (2010) *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart*, München: C. H. Beck; Gross, M. (2001) *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb: Novi liber.

3 Видети: Burke, P. (2015) *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929–2014*, Stanford, CA: Stanford University Press.

раду ћемо покушати да укажемо на настанак историје идеја у 19. веку, односно, интелектуалне историје у 20. веку, да оцртамо најзначајније теоријске и методолошке помаке који су, упоредо са успоном друштвене и културе историје, обележили њихов развој током друге половине 20. столећа, да бисмо у закључном делу анализирали тренутно стање и перспективе ових историографских усмерења.

„Традиционална” историја идеја

Настанак модерне научне историографије током прве половине 19. века блиско је повезан са немачком идеалистичком филозофијом. Наиме, у својим предавањима из филозофије историје Хегел (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*) је настојао да осмисли целокупну прошлост човечанства са становишта развоја идеје слободе. У своје време ванредно утицајна, Хегелова филозофија историје извршила је непосредан утицај на главни ток немачке историографије која се, управо у годинама након његове смрти, конституисала у засебну научну дисциплину (*Geschichtswissenschaft*). Прихвативши схватање државе као подручја истинске слободе и умности, Леополд Ранке (*Leopold Ranke*) је у државама видео изразе „божјих мисли” које је, стога, схватао као средишње појаве историјског живота. Међутим, одбацивши ону врсту спекулативног приступа историји коју је неговао Хегел, Ранке је историјску науку засновао на чврстој емпиријској подлози, ограничивши њен предмет на домен политике и делатности великих историјских личности. Усредсређеност на политичку историју и односе међу државама постала је изразита одлика не само немачке већ и осталих националних историографија које су се, следећи Ранкеов модел, конституисале током друге половине 19. века.⁴

Својеврсну противтежу овом главном усмерењу деветнаестовековне историографије покушао је да пружи Јакоб Буркхарт (*Jacob Burckhardt*), својом културном историјом апострофирајући, поред државе, нарочити значај религије и културе те њихових сложених међусобних односа. Иако у своје време потпуно мимо главног тока историјског мишљења, Буркхарт је својим идејама постепено прокрчио пут за историјску науку која неће бити конципирана у складу са распрострањеним схватањем да је „историја прошла политика, а политика садашња историја”.⁵ Надовезујући се на традиције немачке идеалистичке филозофије, систематским проучавањем идеја – којима је приписивана покретачка улога у историји – бавиле су се у немачкој историографији на прелому столећа тзв. *духовна историја* (*Geistesgeschichte*), односно, *историја идеја* (*Ideengeschichte*)⁶ које су врхунац доживеле

4 Berger, S. with Conrad, C. (2015) *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*, London: Palgrave Macmillan.

5 Freeman, E. A. (1882) *Lectures to American Audiences*, Philadelphia: Porter & Coates, pp. 207–208.

6 О односу „духовне историје” и „историје идеја” у немачком културном кругу видети: Schulz, E. (1981) German ‘Geistesgeschichte’, American ‘Intellectual History’ and French ‘Histoire des mentalités’ since 1900. A Comparison, *History of European Ideas* Vol. 1, Oxford, UK: Pergamon Press Ltd, pp. 196–197.

у радовима Вилхелма Дилтаја (*Wilhelm Dilthey*, 1833–1911) и Фридриха Мајнекеа (*Friedrich Meinecke*, 1862–1954). Дилтај је сматрао да је Буркхартов приступ одвећ уопштен и да не омогућава истинско разумевање особених културних облика (као што је, на пример, ренесанса). Стога је он – проучавајући и сам идеје истакнутих мислилаца попут Хегела и Шлајермахера (*Friedrich Schleiermacher*) – теоријски утемељио историзам као особено сазнајнотеоријско становиште „духовних наука”.⁷ Под непосредним Дилтајевим утицајем корак даље отишао је Мајнеке – он је управо у деловању „генијалних појединаца” видео покретачку снагу историје. Одатле су његов кључни предмет истраживања чиниле управо идеје истакнутих мислилаца, тј. велики „духовни индивидуалитети” које је испитивао у својој идејноисторијској трилогији посвећеној односу космополитизма и националне државе, идеји државног разлога у нововековној историји и настанку историзма. Ипак, овај духовноисторијски, односно идејноисторијски приступ који су неговали Дилтај и Мајнеке није постао нити најутицајнији, а још мање општеприхваћени правац унутар немачке историографије којом је, све до друге половине 20. века, и даље доминирала политичка историја.⁸ Истовремено, у Италији је историју идеја доследно неговао Бенедето Кроче (*Benedetto Croce*, 1866–1952), филозоф хегелијанског усмерења и један од најистакнутијих историчара. У својим радовима посвећеним историји Италије и Европе у 19. веку, он је историју тумачио првенствено као постепено напредовање човечанства ка све већој слободи.⁹

Иако ван академског мејнстрима, историја идеја је, у исто време, доживела релативно снажан развој и у енглеској историографији. О популарности овог историографског правца сликовито сведоче речи које је, много доцније, изрекао Арналдо Момигљано (*Arnaldo Momigliano*) истакнувши да је двадесетих година 20. века „историја идеја била особеност по којој су енглески историчари били најпознатији”.¹⁰ При томе, Момигљано је имао на уму утицајна дела Леслија Стивена (*Leslie Stephen*, 1832–1904) *Историја енглеске мисли у 18. веку* (1881) те Џона Бјуррија (*John V. Bury*, 1861–1927) *Историја слободе мисли* (1913) и *Идеја најрејка* (1920). Током међуратног раздобља свакако главни представник идејноисторијског усмерења био је Херберт Батерфилд (*Herbert Butterfield*, 1900–1979). У своме класичном делу *Вишовско тумачење историје* (1931) он је – извршивши критичко преиспитивање енглеске историографије – показао да је она почивала на неутемељеној претпоставци о постепеном напредовању у правима и слободама које

7 Видети: Dilthey, W. (1980) *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, prevela Dušica Guteša, Beograd: BIGZ; Schmidt, G. Wilhelm Dilthey, in: *Deutsche Historiker*, hrsg. von Wehler, H. U. (1973), Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, pp. 540–558; Jaeger, F. und Rüsen, J. (1992) *Geschichte des Historismus. Eine Einführung*, München: C. H. Beck.

8 Антоловић, М. (2017) *Историографија и историјска интелектуална биографија Фридриха Мајнекеа*, Београд: Институт за европске студије, Албатрос плус.

9 Everett, N. Croce, Benedetto 1866–1952, in: *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, ed. by Boyd, K. (1999), Chicago, London: Fitzroy Dearborn Publishers pp. 264–267.

10 Momigliano, A. (1977) *Essays in Ancient and Modern Historiography*, Oxford: Basil Blackwell, 1.

је наводно водило све савршенијем политичком и друштвеном уређењу и које је сматрано суштинском одликом енглеске историје. Батерфилд је, такође, засновао и модерну историју науке – настојећи да посредством историје премости нарастајући јаз између хуманистичких и природнонаучних дисциплина, он је у делу *Порекло модерне науке 1300–1800*, написаном 1949. године, развој природних наука приказао са становишта историје идеја.¹¹ Осим Батерфилда, неки од најистакнутијих историчара идеја у Енглеској били су пореклом из континенталне Европе – реч је, у првом реду, о Арналду Момиљану (1908–1987), Исаији Берлину (*Isaiah Berlin*, 1909–1997) и Иштвану Хонту (*István Hont*, 1947–2013). Иако су остварили ванредан допринос истражујући античку и савремену историографију, односно, модерну политичку и економску мисао, најжешће критике упућивали су им историчари традиционалистичког усмерења – Луис Нејмијер (*Lewis Namier*, 1888–1960) и Џефри Елтон (*Geoffrey Elton*, 1921–1994) који су и сами били натурализовани Енглези пореклом из источне, односно, средње Европе.¹² Коначно, филозоф и археолог Робин Џ. Колингвуд (*Robin G. Collingwood*, 1889–1943), у својем постхумно објављеном делу *Идеја историје* (1946) пружио је најцеловитију идеалистичку филозофију историје у енглеском културном кругу. На трагу Дилтаја и других припадника неокантовске филозофске школе, Колингвуд је историју разумевао првенствено као мисаони чин, тј. као поновно оживљавање мисли из прошлости у уму историчара. Према томе, сва историја је, заправо, историја мисли, односно идеја.¹³ Међутим, од шездесетих година 20. века британску историографију (као и практично све велике европске историографије) обележио је снажан успон социјалне историје и истраживање оних друштвених група (сељаштво, радништво, жене) које су биле посве невидљиве у дотадашњим историјским приповестима. У таквим околностима, историја идеја – усмерена на друштвену елиту и производе „високе културе” – убрзано је губила на привлачности остајући подручје бављења неколицине историчара, истина, ерудитских знања. Уочавајући овај правац развоја, Исаија Берлин је средином шездесетих година оцењивао да је историја идеја „област за коју су енглески писци, генерално, мање заинтересовани од оних из других земаља”. Сматрајући да постоје изузеци од овог правила, Берлин је наглашавао да „историја енглеске мисли, чак и у деветнаестом веку, када је имала већи утицај од било које друге земље, тек треба да буде написана”.¹⁴

Имајући у виду поменуте чињенице, несумњиво је да се историја идеја најсистематичније развијала у САД, где је имала и најснажнију институционалну подршку и, што је још значајније, где се показала и најплоднијом. Кључну улогу у

11 Clark, J. F. M. *Intellectual History and the History of Science*, in: *A Companion to Intellectual History*, ed. by Whatmore, R. and Young, B. (2016), Oxford, UK: Wiley Blackwell, pp. 162–163.

12 Cuttica, C. *Intellectual History*, in: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, ed. by Wright, J. D. (2015), Vol. 12, p. 256.

13 Видети: српски превод: Колингвуд, Р. Џ. (2003) *Идеја историје*, са енглеског превели Ристо Тубић и Александар Гордић, Београд: Службени лист СЦГ.

14 Berlin, I. (2013) *The Power of Ideas*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, p. 243.

развоју ове дисциплине у Сједињеним Државама имао је филозоф Артур Лавџој (*Arthur O. Lovejoy*, 1873–1962), који је скоро три деценије (1910–1938) предавао на Универзитету „Донс Хопкинс“. Насупрот прогресивистичкој „новој историји“ коју је заговарао њен првак Џејмс Харви Робинсон (*James Harvey Robinson*), као и традиционалној историји филозофије, Лавџој је настојао да историју идеја учини самосвојном дисциплином. При томе је посебно важно имати у виду нарочити значај који је он приписивао идејама у историји, што је у пуној мери показао у свом класичном раду *Велики ланац бића* (1936). У овом делу, посвећеном устројству универзума, Лавџој је утврдио особени приступ историји идеја – тако што се „материјал организује на специфичан начин, доводи његове делове у нове односе, групише их и посматра са становиште посебне сврхе” – тако и нарочити предмет истраживања који је проналазио у тзв. „јединичним идејама” (*unit-ideas*) које чине основне елементе филозофских учења.¹⁵ Сматрајући да је приступ историје идеја аналоган приступу аналитичке хемије, његова замисао била је да истраживање историје идеја и, прецизније, утврђивање „јединичних идеја” прошири на целину хуманистичких и друштвених наука. На овим основама Лавџој је са филозофом Филипом Винером (*Philip P. Wiener*, 1905–1992) покренуо специјализовани часопис *Journal of the History of Ideas* (1940). Часопис је омогућавао дијалог стручњака из читавог низа хуманистичких дисциплина, те је интердисциплинарност представљала његову особену одлику по којој се могао мерити још једино са нешто старијим француским *Аналима*. Лавџој је сматрао да управо интердисциплинарност представља нужан предуслов за развој и часописа и читаве дисциплине, која је требала да се бави истраживањима утицаја модерних филозофских идеја, научних открића и теорија, као и европских духовних традиција на америчку књижевност, филозофију и уметност, и друштво у целини.¹⁶ Друга особеност часописа била је што су се међу његовим сарадницима нашли бројни научници – емигранти из нацистичке Немачке, укључујући, поред осталих, стручњака за ренесансу Паула Оскара Криштелера (*Paul Oskar Kristeller*), теолога Паула Тилиха (*Paul Tillich*), филозофе Ернста Касирера (*Ernst Cassirer*) и Карла Левита (*Karl Löwith*), политиколога Леа Штрауса (*Leo Strauss*), али и неколицину Мајнекеових ученика као што су Хајо Холборн (*Hajo Holborn*), Герхард Мазур (*Gerhard Masur*), Феликс Гилберт (*Felix Gilbert*) и Ханс Барон (*Hans Baron*), који су поседовали снажну склоност ка историји идеја и, уопште, европској културној историји. Посредством поменутих научника, дубоко укоревених у традицију немачких „духовних наука”, одвијао се трансфер знања и особених интелектуалних пракси и управо су они пружили нови подстицај развоју историје идеја на универзитетима у САД.¹⁷ Својеврсни

15 Lavdžoj, A. (2014) *Veliki lanac bića. Proučavanje istorije jedne ideje*, sa engleskog prevela Gorana Raičević, Novi Sad: Akademska knjiga, str. 11.

16 Lovejoy, A. O. (1940) Reflections on the History of Ideas, *Journal of the History of Ideas* Vol. 1, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, pp. 3–23.

17 О првој и другој генерацији историчара-избеглица из нацистичке Немачке видети: Lehmann, H. and Sheehan, J. J. eds. (1991) *An interrupted past: German-speaking refugee historians*

споменик овакве врсте историјске учености настале синтезом домаћих америчких и средњоевропских (немачких) интелектуалних традиција представља *Речник историје идеја* (1973) објављен у пет обимних томова под уредништвом Филипа Винера.¹⁸ *Речник* је представљао резултат напора читаве једне генерације историчара идеја. На трагу Лавцојевих схватања, *Речник* је био изразито интердисциплинаран и окупио је нека од најугледнијих имена хуманистичких дисциплина као што су историчар идеја Исаија Берлин, филозоф Џорџ Боуз (*George Boas*), филозоф науке Ернест Нејгел (*Ernest Nagel*), теоретичар књижевности Рене Велек (*René Wellek*), историчар уметности Ернст Гомбрич (*Ernst Gombrich*). Међутим, *Речник* је, уједно представљао и лабудову песму историје идеја која, услед своје традиционалне физиономије и усредсређености на заједничко духовно наслеђе западне цивилизације, није кореспондирала са постмодерним мишљењем које је од средине седамдесетих година доживело снажну рецепцију на америчким универзитетима. Из постмодерне перспективе, традиционална историја идеја представљала је још једну у низу „великих приповести” које су легитимисале хегемонију Европе и белог човека над остатком човечанства и коју је требало „деконструисати”. Нашавши се пред изазовима постмодерне теорије, историја идеја није нестала као дисциплина, али се од средине седамдесетих година свела на један споредни рукавац од главног тока не само америчке историографије већ и хуманистике у целини.

Интелектуална историја

Кованица „интелектуална историја” је америчког порекла – њу је почетком 20. века у америчку историографију увео Џејмс Харви Робинсон да би је убрзо прихватили тзв. прогресивистички историчари. Међутим, као прво дело у америчкој историографији које у пуном смислу припада пољу интелектуалне историје, Феликс Гилберт означио је студију Перија Милера (*Perry Miller*, 1905–1963) *Дух Нове Енглеске* (1939)¹⁹ објављену уочи Другог светског рата.²⁰ Узимајући људски дух као пресудни чинилац у историји, Милер је у стварању „духа Нове Енглеске” кључну улогу приписао протестантској религији и етици. За Милером је уследио читав низ интелектуалноисторијских радова посвећених особеностима америчког духа и, уопште, западног мишљења и традицији политичког либерализма (наспрот фашистичким и комунистичким режимима) чији су аутори били угледни историчари као што су Мерл Курти (*Merle Curti*), Хенри С. Комаџер (*Henry S.*

---

in the United States after 1933, Washington, D.C.: German Historical Institute; Cambridge: Cambridge University Press; Daum, A. W., Lehmann, H. and Sheehan, J. J. (2015) *The Second Generation: Émigrés from Nazi Germany as Historians*, New York, Oxford: Berghahn.

18 Wiener, P. P. (1973) *Dictionary of the History of Ideas*, Vol. 1-5. New York: Charles Scribner's Sons.

19 Miller, P. (1939) *The New England Mind: The Seventeenth Century*, New York, London: Macmillan.

20 Gilbert, F. *Intellectual History: Its Aims and Methods*, *Daedalus* Vol. 100, No. 1: Historical Studies Today, Cambridge, MA: MIT Press, p. 80.

Commager), Луис Харц (*Louis Hartz*) или Крејн Бринтон (*Crane Brinton*).²¹

У односу на историју идеја, интелектуална историја је млађа, сестринска дисциплина, и међу њима су границе порозне и недовољно јасне. У основи, можда је најтачније рећи да је разлика у приступу – у случају историје идеја он је традиционално упућен на изучавање одређене идеје или скупа идеја, неретко ван временског и просторног контекста, док интелектуална историја има далеко шири предмет проучавања обухватајући и схватања, идеје и „слике света” и доњих друштвених слојева, и више је упућена на друштвену теорију. У том смислу, Гилберт је сматрао да је циљ интелектуалне историје да проучава „кључне тачке историјског процеса” у којима „људска свест” повезује „дугорочне чиниоце” са „појединачним догађајима”.²² При томе, снажан допринос конституисању интелектуалне историје пружила је социологија знања – првенствено радови Лудвика Флека (*Ludwik Fleck*) о стилу мишљења и колективном научном мишљењу (*wissenschaftliche Denkkollektive*) и, нарочито, Карла Манхајма (*Karl Mannheim*, 1893–1947) о друштвеним условима производње, о идеолошком и утопијском мишљењу те о специфичностима интелектуалаца као друштвене групе.²³ Заједно са традицијом немачких „духовних наука” коју су баштинили историчари – емигранти из Трећег рајха, била су то два најзначајнија идејна утицаја који су након Другог светског рата извршили снажан утицај на домаће традиције америчке интелектуалне историје. У мноштву аутора који су остварили запажене резултате на подручју интелектуалне историје поминућемо само оне најутицајније – стручњака за епоху ренесансе Феликса Гилберта, историчаре модерне Немачке Леонарда Кригера (*Leonard Krieger*, 1918–1990), Фрица Штерна (*Fritz Stern*, 1926–2016), Џорџа Моса (*George L. Mosse*, 1918–1999) и Фрица К. Рингера (*Fritz K. Ringer*, 1934–2006), историчара историографије Георга Г. Игерса (*Georg G. Iggers*, 1926–2017), историчаре европске културе Питера Геја (*Peter Gay*, 1923–2015) и Карла Шорскеа (*Carl E. Schorske*, 1915–2015). Спајајући у својим личним биографијама два света – средњоевропски и амерички и усредсређени на европску и нарочито модерну немачку историју, не чуди да је готово свима, макар у подтексту, било својствено трагање за идејним извориштима „немачке катастрофе”, тј. нацизма и Холокауста. Истовремено, нека од дела ових историчара представљају у пуном смислу речи класична остварења не само интелектуалне историје већ и историографије друге половине 20. века уопште, попут Штернове *Политике културног очајања* (1961),²⁴ Игерсове *Немачке концепције исто-*

21 Упоредити: Schulin, E. нав. дело, стр. 203–204.

22 Gilbert, F. нав. дело, стр. 93–94.

23 anković, B. (2013) *Intelektualna historija. Dijalog s povodom* 6, Zagreb: Filozofski fakultet, 93; Raphael, L. нав. дело, стр. 157–158.

24 Stern, F. (1961) *The Politics of Cultural Despair: A Study in The Rise of The Germanic Ideology*, Berkeley: University of California Press.

рије (1968),²⁵ Гејеве *Вајмарске културе* (1968),²⁶ Рингерових *Немачких мандарина* (1969),²⁷ Мосове *Историје расизма у Европи* (1978)²⁸ или Шорскеове *Fin-de-siècle у Бечу* (1979).²⁹ При томе, њима је била својствена и једна врста синтезе између, у своје време конкурентских, приступа интелектуалне и социјалне историје, синтеза у којој је можда понајдаље отишао Геј, у виду „друштвене историје идеја”.

Интелектуална историја доживела је снажан развој у америчкој историографији након Другог светског рата, да би се од краја шездесетих и, нарочито, током седамдесетих година нашла у кризи подстакнутој првенствено промењеном политичком и друштвеном констелацијом која је омогућила избијање социјалне историје као главног тока и у америчкој историографији. Криза интелектуалне историје потрајала је све до средине осамдесетих година када је, пре свега захваљујући радовима Хејдена Вајта (*Hayden White*) и Доминика Ла Капре (*Dominick LaCapra*), наступила њена обнова у виду „нове интелектуалне историје”. Важан подстицај њеном уобличавању дала је постмодерна, тј. постструктуралистичка мисао, такозвана „француска теорија” која се у то време снажно укоревљивала у америчком интелектуалном животу. Прво је Хејден Вајт у својој књизи *Метаисторија: Историјска имплицација у Европи у 19. веку* (1973), приступио историографији као књижевној врсти, настојећи, сасвим у структуралистичком маниру, да утврди основне „стратегije објашњавања” и „начине њихове артикулације”. Дакле, историографија је за Вајта представљала првенствено поетички чин који је потребно процењивати помоћу естетских критеријума, а не са становишта научне објективности. Истовремено, од средине седамдесетих година наступила је све снажнија рецепција дела Мишела Фукоа (*Michel Foucault*) унутар академске заједнице у САД.³⁰ Његове идеје о обрасцима рационалног знања (*епистеме*) које претходе сваком појединачном сазнању, о суштинској условљености знања од моћи које ствара карактеристичан поредак знања (*архив*) у одређеном друштву те о поступку његовог описивања (*археологија знања*), као и наглашавање *дисконинуитетна* као једног од „основних елемената историјске анализе”, извршиле су нарочито снажан утицај на америчку интелектуалну историју.³¹ Са друге стране, Ла Каприно читање Жака

25 Iggers, G. G. (1968) *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Middletown, CT: Wesleyan University Press.

26 Gej, P. (1998) *Vajmarska kultura: autsajder kao insajder*, prevela sa engleskog Jasna Janićijević, Beograd: Geopoetika, Plato.

27 Ringer, F. K. (1969) *The Decline of the German Mandarins. The German Academic Community 1890–1933*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

28 Mos, Dž. L. (2005) *Istorija rasizma u Evropi*, s nemačkog prevela Maja Matić, Beograd: Službeni glasnik.

29 Šorske, K. (1998) *Fin-de-Siècle u Beču: politika i kultura*, preveo sa engleskog Raša Sekulović, Beograd: Geopoetika.

30 Megill, A. (1987) The reception of Foucault by Historians, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 48, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, pp. 117–141.

31 Фуко, М. (1998) *Археологија знања*, превод са француског Младен Козомара, Београд:

Дериде (*Jacques Derrida*) представљало је најдоследнији покушај примене његових појмовних категорија на историју. Полазећи од тога да језик обликује стварност, Ла Капра је – протежући појам текстуалности далеко изван његовог уобичајеног значења – предлагао „текстуализовање” историјског контекста, анализу сложеног међусобног односа текста и контекста и деконструкцију канонских текстова како би се разоткрила сложена мрежа значења, неупоредиво сложенија од поједностављеног разумевања појмова текстуалности и значења карактеристичног за модерну научну историографију.³²

Међутим, управо је апстрактност поменутих приступа и усредсређеност на језички аспект, однос аутора и текста, учинио интелектуалну историју почетком осамдесетих година прошлог века све маргиналнијом у односу на главне историографске токове. Ова околност навела је Роберта Дарнтона (*Robert Darnton*) – једног од водећих представника *нове културне историје* – да закључи да је интелектуалну историју обузела „малаксалост” и да делује „понижено”.³³ Својеврсно преиспитивање перспектива интелектуалне историје пружила је конференција одржана на Универзитету Корнел 1980. године и пратећи зборник радова *Модерна интелектуална историја* (1982) под уредништвом Стивена Каплана (*Steven Kaplan*) и Доминика Ла Капре.³⁴ Средишње питање тицало се физиономије интелектуалне историје и правца будућег развоја – Каплан и Ла Капра су као њене пожељне одлике истакли високу теоријску саморефлексиивност и прихватање приступа постструктуралистичке књижевне теорије. При томе, сазнајни релативизам и порицање могућности објективне историјске истине, коју је имплицирао овакав поступак, наишао је на одбијање већине историчара који су истицали да „деконструкционистичка историја” коју предлаже Ла Капра уопште и није историја. Управо на ову чињеницу указивао је Џон Тејс (*John Toews*) оцењујући да „утолико што је врста историје, интелектуална историја се не може у потпуности поистоветити са радикалном херменеутиком која сматра да не постоји ништа изван значења”.³⁵ Ограничена на уски круг Ла Каприних истомишљеника, постмодернистичка деконструкција извршила је крајње ограничених утицај на историографију да би, током последњих година, и сама постала предметом интелектуалноисторијских истраживања.

Плато. Уп. Savić, M. (1996) *Izazov marginalnog. Dometi kritike logocentrizma u sporu Moderna-Postmoderna*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, „Filip Višnjić”, str. 128–136.

32 LaCapra, D. (1980) Rethinking Intellectual History and Reading Texts, *History and Theory* Vol. 19, Middletown, CT: Wesleyan University, pp. 245–276; Blažević, Z. (2014) *Prevođenje povijesti. Teorijski obrati i suvremena historijska znanost*, Zagreb: Srednja Europa, str. 25–48.

33 Darnton, R. (1990) *The Kiss of Lamourette: Reflections in Cultural History*, New York: Norton, p. 191.

34 LaCapra, D. and Kaplan, S. L. (1982) *Modern European Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives*, Ithaca, NY: Cornell University Press.

35 Toews, J. (1987) Intellectual History after the Linguistic Turn, *The American Historical Review* Vol. 92, Oxford: Oxford University Press, p. 882.

Карактеристични британски облик интелектуалне историје уобличио се од краја шездесетих година и обележен је деловањем двеју, условно речено „школа”: кембричке школе историје политичке мисли и сасекске школе интелектуалне историје. Када је реч о првој, синоном за њу представљају имена њених најутицајнијих представника – Џона Поукока (*J. G. Pocock*, 1924), Квентина Скинера (*Quentin Skinner*, 1940) и Џона Дана (*John Dunn*, 1940). И поред разлика међу њима, свој тројници аутора заједничко је одбацавање традиционалне историје идеја и њене усредсређености на велика дела канонских политичких мислилаца и „вечних” истина које оне садрже. Критику историје идеја какву је заговарао Лавцој они су изнели у својим програмским текстовима објављеним током шездесетих година – Поукок у чланку „Историја политичке мисли: методолошко испитивање” (1962), Дан у чланку „Идентитет историје идеја” (1968) и Скинер у тексту „Значење и разумевање у историји идеја” (1969),³⁶ који се често сматра и оснивачким манифестом читаве школе. Одбацивши „митологије” својствене традиционалној историји идеја, они су одбацили и тумачење политичке мисли помоћу политичког, друштвеног или културног контекста у којем она настаје. Под утицајем позног Витгенштајна (*Ludwig Wittgenstein*) и Кунове (*Thomas Kuhn*) теорије научне парадигме, Дан, Поукок и Скинер су историју политичких идеја разумевали првенствено као историју дискурса и језичких игара – посматрајући текст као производ одређеног историјског контекста, они су тежиште интересовања усмеравали ка ауторовим намерама и њиховој језичкој артикулацији, сматрајући да је идеолошки садржај текста уочљив првенствено на нивоу језика. Одатле је средишњи значај придаван истраживању језичких пракси и, уопште, језичког контекста у коме су политичке идеје исказане. Стога је једну од суштинских одлика читаве школе представљало и одбацавање Лавцојевих „јединичних идеја” схваћених као „безвремене истине” које су садржане у тобоже универзално важећим учењима „великих мислилаца” и, насупрот томе, усредсређеност на језик, дискурс, речник, парадигме, као и намере аутора. Овај метод Дан је применио у истраживању политичке мисли Џона Лока (*John Locke*, 1969), Скинер у проучавању модерне политичке мисли, а Поукок у књизи *Макијавелистички ѡренуѡак* (1975).³⁷ Сва три дела представљају класике историје политичке мисли, упркос томе што им је критика пребацивала претерану усредсређеност на текст и језик, а одатле и занемаривање историјског контекста у којем су настале и деловале политичке теорије. као и њихову релевантност за савремена друштва. Последња околност доводи, међутим, у питање и читаву праксу кембричке школе, будући да је предмет интелектуалне историје свела на

36 Skinner, K. Značenje i razumevanje u istoriji ideja, u: *Tekst i kontekst. Ogleđi o istoriji sociologije*, prir. Mimica, A. (1999), Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 89–140.

37 Dunn, J. (1969) *The Political Thought of John Locke. An Historical Account of the Argument of the 'Two Treatises of Government'*, Cambridge: Cambridge University Press; Skinner, Q. (1978) *The Foundations of Modern Political Thought*, Vol. 1–2, Cambridge: Cambridge University Press; Pocock, J. G. A. (1975) *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton, NY: Princeton University Press.

„најпрашњавије антикварно интересовање” без везе са савременим политичким проблемима, осуђујући саму себе на безначајност, што умногоме доводи у питање њен будући опстанак.³⁸

На потпуно другачијим основама, у исто време се конституисала и „школа” интелектуалне историје на универзитету у Сасексу која је представљала неку врсту „аномалије” унутар британског академског система. Наиме, „одсуство дисциплинарног трибализма” омогућило од раних седамдесетих година да се у Сасексу успостави плодан интердисциплинарни дијалог, што је резултирало стварањем тзв. сасекске школе интелектуалне историје.³⁹ Њени водећи представници били су Џон В. Бароу (*J. W. Burrow*, 1935–2009), Доналд Винч (*Donald Winch*, 1935–2017) и још увек активни Стефан Колини (*Stefan Collini*, 1947). Ова „школа” чини се једним од најинспиративнијих приступа унутар савремене интелектуалне историје и њу одликује инсистирање на класичној учености, неповерење према постмодерној фиксацији на текст и порицању научне објективности као и критика апстрактног језика. Наиме, делећи Буркхартово схватање о историји као „сведочанству о томе шта једно доба сматра занимљивим у другом добу”, припадницима школе био је стран постструктуралистички приступ Вајта, Ла Капре и њихових следбеника, и Бароу се није либио да призна да су му њихови радови посве неразумљиви.⁴⁰ Друга заједничка одлика припадника ове „школе” је одбацивање тзв. виговског тумачења историје као телеолошког и, стога, посве неприкладног интелектуалној историји. Насупрот томе, они су истицали важност историјског контекста за разумевање настанка и развоја појединих идеја. У том смислу, Колини је наглашавао да „најбољи рад на подручју интелектуалне историје настоји да постави на одговарајуће место [...] друштвене снаге, институционалне оквире, политичке притиске” који су детерминисали појаву и ширење одређених идеја.⁴¹ Наполетку, уочљиво је и одбацивање јединствене и обавезујуће методологије и инсистирање на дијалошком приступу прошлости будући да је интелектуална историја, пре свега, једна врста „преговарања између нас и прошлости у облику *јрисушкивања* и, заправо, *јревођења*”. Дакле, реч је о реконструкцији идеја, њиховом разумевању и тумачењу у што ширем историјском контексту, уз инсистирање на нарочито високој саморефлективности и уз изражену свест о властитој историчности, посебно како би се идеје и, уопште, целина интелектуалног живота разумели унутар вредносног система епоха у којима су настали. Будући да су идеје артикулисане посредством језика своје епохе, задатак интелектуалног историчара

38 Whatmore, R. Quentin Skinner and the Relevance of Intellectual History, in: *A Companion to Intellectual History*, ed. by Whatmore, R. and Young, B. (2016), Oxford, UK: Wiley Blackwell, p. 103.

39 Cuttica, C. Intellectual History in the Modern University, in: *A Companion to Intellectual History*, ed. by Whatmore, R. and Young, B. (2016), Oxford, UK: Wiley Blackwell, p. 37.

40 Исто, стр. 40.

41 Collini, S. (1988) 'Discipline History' and 'Intellectual History'. Reflections on the Historiography of the Social Sciences in Britain and France, *Revue de Synthèse* Vol. 109, Leiden: Brill, p. 390.

је да их, поред осталог, „преведе”, тј. исказе савременом појмовном апаратуром. Управо на тај начин, истицао је Бароу, могуће је „приближити се интелектуалном животу прошлих епоха”.⁴² Поред несклоности теоријским апстракцијама и чврстим методолошким правилима, Бароу и његови следбеници инсистирали су и на одсуству строгог дисциплинарног уобличавања интелектуалне историје, видећи управо у томе њену особеност. По речима Колинија, за саму њену природу пожељно је да никада не изгради одвећ ограничавајући дисциплинарни „идентитет”.⁴³ Док се Бароу посебно бавио модерном науком и развојем историјске мисли (чему је посвећено и његово последње монументално дело *Историја историје*)⁴⁴, Винч је истраживао историју економске мисли, посебно класичне британске ауторе, док Колини тежиште својих интересовања усмерава ка историји интелектуалаца, историји књижевности и књижевне критике те улози универзитета у интелектуалном животу.

Нарочити облик интелектуалне историје развио се током седамдесетих година у СР Немачкој. У својој постојбини „духовна историја” и „историја идеја” су након Другог светског рата убрзано губиле на привлачности, да би од почетка шездесетих година доспеле на рђав глас. У таквим околностима историјом идеја истрајно се бавио Ернст Нолте (*Ernst Nolte*, 1923–2016), ученик Мартина Хајдегера (*Martin Heidegger*). У књизи *Фашизам у својој епохи* (1963) овај историчар конзервативних погледа пружио је ауторитативно тумачење настанка ове идеологије са идејно-историјског становишта. Међутим, Нолте је представљао усамљену појаву будући да је – у атмосфери свеобухватних друштвених промена и отпочињања суочавања са прошлошћу – у западнонемачкој историографији наступило радикално преиспитивање њене традиционалне матрице засноване на историзму и постепено реконцептуализовање историје као теоријски чврсто утемељене друштвене науке. Напори нове генерације историчара окупљених већином на новооснованом универзитету у Билефелду крунисани су стварањем тзв. Билефелдске школе социјалне историје. Ова западнонемачка варијанта друштвене историје – под именом Историјске социјалне науке – одликовала се, поред осталог, и изразито критичким вредновањем политичке историографије (па тако и историје идеја), не само због њеног једнодимензионалног приказа прошлости већ још више због својих идеолошких импликација – у првом реду, апологије државе и њене силе.⁴⁵ У околностима обележеним сменом парадигме, истраживање интелектуалаца као особене друштвене групе одвијало се унутар оквира социјалне историје о чему данас постоји

42 Cuttica, C. *Intellectual History in the Modern University*, pp. 42–43.

43 Collini, S. *The Identity of Intellectual History*, in: *A Companion to Intellectual History*, ed. by Whatmore, R. and Young, B. (2016), Oxford, UK: Wiley Blackwell, p. 17.

44 Burrow, J. (2010) *Povijest povijesti. Epovi, kronike, romansi i ispitivanja od Herodota i Tukidida do dvadesetog stoljeća*, Zagreb: Algoritam.

45 Антоловић, М. (2020) Друштвена историја на немачки начин – Ханс Улрих Велер и историјска социјална наука, *Токови историје* бр. 1, Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 221–242.

обимна литература.⁴⁶ Истовремено се, под снажним утицајем филозофских идеја Хајдегера, Карла Шмита (*Carl Schmitt*) и Ханса Георга Гадамера (*Hans-Georg Gadamer*), конституисао особени облик (западно)немачке интелектуалне историје у виду „историје појмова” (*Begriffsgeschichte*). Заједно са Оттом Брунером (*Otto Brunner*) и Вернером Концеом (*Werner Conze*) – првацима послератне структуралне историје – Рајнхарт Козелек (*Reinhart Koselleck*, 1923–2006) је осмислио велики пројекат истраживања социјалне историје појмова. Окупивши бројне сараднике, пројекат је резултирао волуминозном осмотомном енциклопедијом под називом *Основни историјски појмови. Историјски лексикон политичко-социјалног језика у Немачкој* (1972–1997), у којој је исцрпно обрађено више од стотину темељних појмова: од анархије и просветитељства преко демократије, комунизма, либерализма и револуције, до културе и цивилизације. Темељна одлика историје појмова представља усмереност на истраживање појмовног уобличавања стварности и на промену садржаја политичких појмова у зависности од измењених друштвених и економских услова. Према томе, историја појмова настоји да реконструише начине концептуализовања стварности при чему се појмови разумевају као показатељи историјске стварности, али, истовремено, и као чиниоци који обликују саму стварност те, према томе, „појам и стварност стоје у односу узајамне условљености”.⁴⁷ Козелековој „историји појмова” замерано је да је усмерена искључиво на текстове интелектуалне елите као и да занемарује „дискурзивни контекст”. Ипак, она плени ерудицијом и теоријском рефлексивношћу, и (заједно са монументалном едицијом) представља типично (западно)немачко остварење на подручју интелектуалне историје без пандана у другим историографијама. Наиме, упркос појединачним настојањима да се по узору на њу конституише англоамерички пандан у виду *conceptual history*, она су, практично, остала без одјека.⁴⁸

За разлику од Немачке, суверена превага „школе *Анала*” није остављала простор за развој интелектуалне историје у Француској. Иако је трећу генерацију „школе” великим делом обележило истраживање колективних „менталних представа”, историја менталитета (као и историја приватног живота), много је ближа културној историји и историјској антропологији будући да су сложене појаве елитне културе и њених мисаоних творевина остајале изван њених сазнајних интересовања. Изузетак су представљали историчари Франсоа Фире (*François Furet*), Марсел Гоше (*Marcel Gauchet*) и Пјер Росанвалон (*Pierre Rosanvallon*), који су се систематично бавили изучавањем историје политичких идеја. Међутим, иако се унутар француске историографије није конституисала интелектуална историја, то ипак не значи да она не постоји, али да се њоме не баве историчари већ после-

46 Morat, D. Intelektualci i intelektualna historija, u: *Intelektualna historija. Dijalog s povodom* 6, prir. Janković, B. (2013), Zagreb: Filozofski fakultet, str. 95–101.

47 Jordan, S. (2016) *Theorie und Methoden der Geschichtswissenschaft*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, p. 129.

48 Видети: Richter, M. (1995) *The History of Political and Social Concepts. A Critical Introduction*, New York, Oxford: Oxford University Press.

ници других дисциплина – у првом реду историчари и теоретичари књижевности, социолози и филозофи. Другу особеност француске интелектуалне историје представља усредсређеност на историју друштвених и хуманистичких наука и утицајних друштвених теорија. Тако је, примера ради, Пјер Бурдије (*Pierre Bourdieu*, 1930–2002) у делу *Homo Academicus* (1984) пружио исцрпну социолошкоисторијску анализу француске академске заједнице док је филозоф Франсоа Дос (*François Dosse*, 1950) објавио волуминозну *Историју структурализма* (1991/92). Ипак, с обзиром на нарочиту улогу коју су од времена Драјфусове афере интелектуалци заузимали у француској јавном животу, нарочито је распрострањена историја интелектуалаца и њихових (појединачних или колективних) интелектуалних биографија. Један од најистакнутијих представника овог жанра је Жан Франсоа Сиринели (*Jean-François Sirinelli*, 1949), чији приступ одликују упоредне биографије француских интелектуалаца.⁴⁹

Перспективе

Иако својевремено потиснуте на маргину историографије, историја идеја и интелектуална историја су током нешто више од последње две деценије изнова добиле на утицајности у академском пољу. Када је реч о првој, могу се чути мишљења да она у новом миленијуму доживљава свој велики повратак.⁵⁰ Међутим, чини се да је ова оцена претерана, иако је несумњиво да је историја идеја делимично реконцептуализована и данас се њоме професионално бави значајан број научника различитог дисциплинарног бекграунда. Својеврсну потврду овог суда представља и *Нови речник историје идеја*, објављен три деценије након првог издања (2005), под уредништвом Меријен Клајн Хоровиц (*Maryanne Cline Horowitz*).⁵¹ Међутим, као што је луцидно запазио Џотам Парсонс (*Jotham Parsons*), рад на речнику је окупио мноштво добрих научника, али међу њима нема оних најугледнијих, као што нема ни истакнутих јавних интелектуалаца. Ово посредно сведочи о статусу историје идеја као недовољно одређене историографске дисциплине, као и о (ограниченим) могућностима које она пружа за професионалну афирмацију.⁵² Истовремено, приметно је укључивање нових тема којих није било у оригиналном издању. Реч је, првенствено, о ваневропским културним и интелектуалним тра-

49 Lilti, A. Does Intellectual History Exist in France? The Chronicle of a Renaissance Foretold, in: *Rethinking Modern European Intellectual History*, ed. by McMahon, D. M. and Moyn, S. (2014), Oxford, New York: Oxford University Press, pp. 56–73; Pomeyrols, C. (2003) L'histoire intellectuelle en France, *Mens: Revue d'histoire intellectuelle de l'Amérique française* Vol. 4, No. 1, Ottawa: Centre de recherche en civilisation canadienne-française, pp. 159–176.

50 Tomašegović, N. (2019) Moderna europska intelektualna historija: teorijski problemi i suvremene tendencije, *Historijski zbornik* God. 72, br. 1, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, str. 191.

51 Horowitz, M. C. ed. (2005) *New Dictionary of the History of Ideas*. Vol. 1-6. New York: Charles Scribner's Sons.

52 Parsons, J. (2007) Defining the History of Ideas, *Journal of the History of Ideas* Vol. 68, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, p. 685.

дицијама, затим о глобалном приступу историји идеја, као и присуству одредница о савременим теоријама које су – попут структурализма, постструктурализма, постколонијалних и родних студија, критичке теорије расе – извршиле снажан утицај на савремену друштвену теорију и хуманистичке дисциплине. Међутим, упадљиви недостатак представља одсуство историјске дубине, будући да аутори одредница ретко сежу даље у прошлост од краја 19. столећа. Напошетку, чини се да није довољно јасна ни улога историје идеја као дисциплине међу хуманистичким дисциплинама данас, посебно имајући у виду савремени идеолошки контекст.⁵³

Упоредо са обновом историје идеја у САД, у Немачкој се етаблирала тзв. политичка историја идеја (*Politische Ideengeschichte*). Овај утицајан теоријско-методолошки приступ изворно је потекао из политичких наука и снажно се наслања на немачку традицију „духовних наука”. Према речима једног од његових најутичајнијих представника, политиколога и историчара политичке мисли Херфрида Минклера (*Herfried Münkler*, 1951), политичка историја идеја представља интердисциплинарно поље које, осим историје, филозофије те правних и политичких наука, истражује још и низ „културолошких” наука. Интердисциплинарност политичке историје идеја представља, према Минклеровом мишљењу, и њену највећу предност, али и највећу ману. Наиме, синтеза различитих теоријских и методолошких приступа омогућава да се политичка мисао једног аутора и његово дело анализирају из мноштва различитих перспектива, што чини да научни увид постаје комплекснији и изнијансиранији. Са друге стране, то има за последицу растућу нејасноћу у погледу самог предмета проучавања, тј. губи се разлика између онога што је код једног аутора суштинско и онога што је ефемерно.⁵⁴ У сваком случају, политичке науке представљају дисциплинарну окосницу политичке историје идеја, и она у себи сједињује приступе херменеутике, анализе дискурса и текстуалне анализе са историјским, политичко-културним, компаративним и другим приступима. Оваква методолошка „интеграција” усмерена је ка томе да се политичка историја идеја критички позиционира између захтева за универзалним важењем политичке мисли на једној, и њене утемељености у конкретном просторном и временском контексту, на другој страни.⁵⁵ О обнављању интересовања за историју идеја унутар немачких „духовних наука” сведочи и покретање специјализованог гласила *Zeitschrift für Ideengeschichte* (2007) које поседује изразити интердисциплинарни карактер. У том смислу, он следи примере старијих угледних часописа посвећених историји идеја као што су амерички *Journal of the History of Ideas*, европски *History of European Ideas* (покренут 1980) или португалски *Revi-*

53 Исто, стр. 698.

54 Münkler, H. *Politische Ideengeschichte und moderne politische Theorie: ein einführender Überblick*, in: *Studienbuch Politikwissenschaft*, hrsg. von Schmidt, M. G., Wolf F. und Wurster, S. (2013), Wiesbaden: Springer VS, pp. 21–49.

55 Salzborn, S. (2018) *Handbuch Politische Ideengeschichte: Zugängen, Methoden, Strömungen*, Stuttgart: J. B. Metzler Verlag.

sta de História das Ideias (покренут 1982), који су сви на прелому столећа реконцептуализовани како би пратили савремена интелектуална струјања. Напоследку, треба рећи и да историја идеја ужива посебан статус у хуманистици скандинавских земаља. Иако је тек мали део литературе посвећене историји идеја доступан у преводу на светске језике, чини се да по своме квалитету историја идеја у Шведској, Норвешкој и Данској представља ванредно плодно и пропулзивно подручје истраживања.⁵⁶

Развој сличан историји идеја, али у већем обиму, бележи и интелектуална историја. Упркос томе што је само генерацију раније деловало да јој прети ако не нестанак онда скоро потпуна маргинализација, она – као особено поље истраживања – током последње две деценије изнова побуђује интересовање, што прати и одговарајућа институционализација, барем унутар интелектуалног поља у САД и Великој Британији. У прилог ове оцене говори више чињеница – установљени су посебни студијски програми на неким од најугледнијих америчких (Харвард, Јејл, Колумбија, Чикаго) или британских универзитета (Оксфорд, Единбург); објављени су важни зборници који тематизују различите аспекте интелектуалне историје – *Palgrave Advances in Intellectual History* (2006), *Rethinking Modern European Intellectual History* (2014), *A Companion to Intellectual History* (2016); покренуте су специјализоване едиције попут *Brill's Studies in Intellectual History* (1987) и *Palgrave Studies in Cultural and Intellectual History* (2010) и основани су специјализовани часописи – *Modern Intellectual History* (2004) и *Intellectual History Review* (2007). Истовремено, овај тренд није остао ограничен само на енглеско говорно подручје: у Шпанији излази годишњак *Prismas. Revista de historia intelectual* (1997), у Грчкој часопис *Historein* (1999) док два немачка водећа историографска гласила – *Historische Zeitschrift* и *Geschichte und Gesellschaft* – посвећују пажњу како историји интелектуалаца и интелектуалној историји тако и „новој историји идеја”.⁵⁷ Све ово несумњиво говори не само у прилог снажном интересовању за интелектуалну историју већ и за њену институционализацију.

Када је, пак, реч о предмету истраживања, он је и даље недовољно прецизно дефинисан као што је био и раније. Овога су свесни и харвардски професор Питер Гордон (*Peter Gordon*) – који интелектуалну историју дефинише као „истраживање интелектуалаца, идеја и интелектуалних образаца током времена” – као и Беверли Саутгејт (*Beverley Southgate*) који, с обзиром на њену свеобухватност, сматра да она проучава дословце „историју свега што је икада настало у људском уму”.⁵⁸ Наиме, док Гордон истиче да је реч о „застрашујуће широкој дефиницији”, Саутгејт упозорава на „ризичност” таквог подухвата, при чему обојица имају у виду немогућност повлачења јасних граница између интелектуалне историје и јасно

56 Vid. Eriksen, T. B. (2013) *Šta je istorija ideja?*, Sa norveškog prevela Jelena Loma, Loznica: Karpos;

57 Bavaj, R. нав. дело, стр. 13.

58 Southgate, B. *Intellectual history/history of ideas*, in: *Writing History. Theory and Practice*, ed. by Berger, S., Feldner, H. and Passmore (2003), London: Arnold, p. 243.

профилисаних хуманистичких дисциплина. Према томе, неспорно је да интелектуалну историју и данас одликује предметна неодређеност и теоријско-методолошка хибридноста: према Гордоновим речима, она је „необична дисциплина” коју одликује еклектичност како у погледу метода тако и предмета истраживања. Управо из ове чињенице проистиче и трајни проблем дефинисања интелектуалне историје.⁵⁹ Ипак, неке тенденције могуће је сасвим поуздано утврдити – осим историје политичке мисли, историје науке и историје интелектуалаца које представљају „традиционалне” теме интелектуалноисторијских истраживања, данас интелектуална историја укључује и историју друштвене, економске и, уопште, научне мисли и производње и дисеминације знања, затим, историју научних институција, историју религијских веровања и пракси, историју медија и комуникација, затим књижевности, визуелне и музичке културе, историју тела, пола, рода, расе и емоција, као и бројних других тема у њиховој интеракцији са политичком, друштвеном и културном сфером. Дакле, видокруг интелектуалне историје је у тематском погледу ванредно проширен. Друга упечатљива одлика интелектуалне историје током последње деценије јесте постепено напуштање раније доминантне западноцентричне перспективе. Наиме, са унапредовалим процесом глобализације наступило је и, како је оценио индијски историчар Дипеш Чахрабарти (*Dipesh Chakrabarty*), „провинцијализовање Европе”.⁶⁰ Губитак некада неспорно хегемонског статуса Европе и јачање глобалне повезаности наметнули су потребу да се у предмет истраживања укључе и ваневропске интелектуалне традиције и њихов слојени међусобни однос са европским идејним наслеђем. Из настојања да се одговори на ова питања настала је глобална интелектуална историја – њен својеврсни манифест представљали су истоимени зборник радова који су уредили Самјуел Мојн (*Samuel Moyn*) и Ендру Сартори (*Andrew Sartori*, 2013)⁶¹, а затим и новопокренути часопис *Global Intellectual History* (2016).

Имајући у виду поменуто чињенице, сасвим је извесно да интелектуална историја у глобалним оквирима представља једно од атрактивних усмерења у савременој историографији. Према речима Стефана Колинија, особеност интелектуалне историје огледа се управо у томе што она представља интелектуално поље које се опире „дисциплинарној специјализацији” и, стога, представља прибежиште за „избеглице из мноштва дисциплина”.⁶² Са друге стране, још од времена свога настанка, интелектуална историја се суочавала, а по свој прилици ће се и

59 Gordon, P. E. (2012) *What is Intellectual History? A frankly partisan introduction to a frequently misunderstood field*, Cambridge, MA: The Harvard Colloquium for Intellectual History, 1; Janković, B. (2013), *Intelektualna historija*, p. 60.

60 Chakrabarty, D. (2000) *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.

61 Moyn, S. And Sartori, A. eds. (2013) *Global Intellectual History*, New York: Columbia University Press.

62 Collini, S. The Identity of Intellectual History, in: *A Companion to Intellectual History*, ed. by Whatmore, R. and Young, B. (2016), Oxford, UK: Wiley Blackwell, p. 15.

у будућности суочавати, са критикама да негује елитистички приступ и да је, у целини, одликује методолошки еклектицизам. Ово првенствено имајући у виду да не постоји сагласност у вези с тим шта интелектуална историја проучава нити како то треба да чини. Међутим, ова околност представља, уједно, и највећу предност интелектуалне историје будући да није везана дисциплинарним границама и инхерентним ограничењима које оне намећу.⁶³ Из ове чињенице проистиче, по свему судећи, и обновљено интересовање за интелектуалну историју – наиме, у времену све израженије специјализације у академском пољу она превазилази (вештачке) дисциплинарне границе и нуди перспективу целовитости која недостаје. Несумњиво је да трансдисциплинарни карактер интелектуалне историје нуди мноштво иновативних могућности. Међу њима је нарочито значајно неговање континуираног дијалога различитих научних дисциплина и усмереност ка једној врсти синтезе резултата не само хуманистичких и друштвених већ и природних наука, посвећујући, при томе, нарочиту пажњу анализи начина на које се знање производи и организује. Стога, сматрамо да је пожељно да се интелектуална историја ни у будућности не развије у строго одређену научну дисциплину, будући да њену највреднију особину представља управо њена „неухватљива” природа и одсуство јасног дисциплинарног идентитета.

ЛИТЕРАТУРА:

- Bavaj, R. *Intellectual History, Docupedia-Zeitgeschichte. Begriffe, Methoden und Debatten der zeithistorischen Forschung*. https://docupedia.de/zg/Intellectual_History [приступљено 27. јуна 2023]
- Berger, S. with Conrad, C. (2015) *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*, London: Palgrave Macmillan.
- Berlin, I. (2013) *The Power of Ideas*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Blažević, Z. (2014) *Prevođenje povijesti. Teorijski obrati i suvremena historijska znanost*, Zagreb: Srednja Europa.
- Burke, P. (2015) *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929-2014*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Burrow, J. (2010) *Povijest povijesti. Epovi, kronike, romanse i ispitivanja od Herodota i Tukidida do dvedesetog stoljeća*, Zagreb: Algoritam.
- Clark, J. F. M. *Intellectual History and the History of Science*, in: *A Companion to Intellectual History*, ed. by Whatmore, R. and Young, B. (2016), Oxford, UK: Wiley Blackwell, pp. 155–169.

---

63 Упоредити: McMahon, D. and Moyn, S. (2014) *Rethinking Modern European Intellectual History*, Oxford, UK: Oxford University Press, p. 4.

- Collini, S. (1988) 'Discipline History' and 'Intellectual History'. Reflections on the History of the Social Sciences in Britain and France, *Revue de Synthèse* Vol. 109, Leiden: Brill, pp. 387–399.
- Collini, S. The Identity of Intellectual History, in: *A Companion to Intellectual History*, ed. by Whatmore, R. and Young, B. (2016), Oxford, UK: Wiley Blackwell, pp. 7–18.
- Cuttica, C. Intellectual History, in: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, ed. by Wright, J. D. (2015), Vol. 12, pp. 255–261, <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.62118-9>
- Cuttica, C. Intellectual History in the Modern University, in: *A Companion to Intellectual History*, ed. by Whatmore, R. and Young, B. (2016), Oxford, UK: Wiley Blackwell, pp. 36–47.
- Darnton, R. (1990) *The Kiss of Lamourette: Reflections in Cultural History*, New York: Norton.
- Daum, A. W., Lehmann, H. and Sheehan, J. J. (2015) *The Second Generation: Émigrés from Nazi Germany as Historians*, New York, Oxford: Berghahn.
- Dilataj, V. (1980) *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*. Sa nemačkog prevela Guteša, D. Beograd: BIGZ.
- Eriksen, T. B. (2013) *Šta je istorija ideja?*. Sa norveškog prevela Loma, J. Loznica: Karpos.
- Everett, N. Croce, Benedetto 1866-1952, in: *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, ed. by Boyd, K. (1999), Chicago, London: Fitzroy Dearborn Publishers pp. 264–267.
- Freeman, E. A. (1882) *Lectures to American Audiences*, Philadelphia: Porter & Coates.
- Gilbert, F. Intellectual History: Its Aims and Methods, *Daedalus* Vol. 100, No. 1: Historical Studies Today, Cambridge, MA: MIT Press, pp. 80–97.
- Gordon, P. E. (2012) *What is Intellectual History? A frankly partisan introduction to a frequently misunderstood field*. Cambridge, MA: The Harvard Colloquium for Intellectual History.
- https://projects.iq.harvard.edu/files/history/files/what_is_intell_history_pgordon_mar2012.pdf
- [приступљено 27. јуна 2023]
- Grafton, A. (2006) The History of Ideas: Precept and Practice, 1950–2000 and Beyond, *Journal of the History of Ideas* Vol. 67, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, pp. 1–32.
- Gross, M. (2001). *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb: Novi liber.
- Horowitz, M. C. ed. (2005) *New Dictionary of the History of Ideas*. Vol. 1–6. New York: Charles Scribner's Sons.
- Igers, G. G. (2014) *Istorijska nauka u 20. veku. Kritički pregled u međunarodnom kontekstu*, prevod s nemačkog Antolović, M. Beograd: Arhipelag.
- Janković, B. (2013) *Intelektualna historija. Dijalog s povodom 6*, Zagreb: Filozofski fakultet.

- Jordan, S. (2016) *Theorie und Methoden der Geschichtswissenschaft*, Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Krieger, L. The Autonomy of Intellectual History, in: *International Handbook of Historical Studies*, ed. by Iggers, G. G. and Parker H. T. (1979), Westport, CT: Greenwood Press, pp. 109–125.
- LaCapra, D. (1980) Rethinking Intellectual History and Reading Texts, *History and Theory* Vol. 19, Middletown, CT: Wesleyan University, pp. 245–276.
- LaCapra, D. and Kaplan, S. L. (1982) *Modern European Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Lavdžoj, A. (2014) *Veliki lanac bića. Proučavanje istorije jedne ideje*, sa engleskog prevela Raičević, G. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Lehmann, H. and Sheehan, J. J. eds. (1991) *An interrupted past: German-speaking refugee historians in the United States after 1933*, Washington, D.C.: German Historical Institute; Cambridge: Cambridge University Press.
- Lilti, A. Does Intellectual History Exist in France? The Chronicle of a Renaissance Foretold, in: *Rethinking Modern European Intellectual History*, ed. by McMahon, D. M. and Moyn, S. (2014), Oxford, New York: Oxford University Press, pp. 56–73.
- Lovejoy, A. O. (1940) Reflections on the History of Ideas, *Journal of the History of Ideas* Vol. 1, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, pp. 3–23.
- McMahon, D. and Moyn, S. (2014) *Rethinking Modern European Intellectual History*, Oxford, UK: Oxford University Press.
- Megill, A. (1987) The reception of Foucault by Historians, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 48, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, pp. 117–141.
- Momigliano, A. (1977) *Essays in Ancient and Modern Historiography*, Oxford: Basil Blackwell.
- Morat, D. Intelektualci i intelektualna historija, u: *Intelektualna historija. Dijalog s povodom* 6, prir. Janković, N. (2013), Zagreb: Filozofski fakultet, str. 81–101.
- Moyn, S. And Sartori, A. eds. (2013) *Global Intellectual History*, New York: Columbia University Press.
- Münkler, H. Politische Ideengeschichte und moderne politische Theorie: ein einführender Überblick, in: *Studienbuch Politikwissenschaft*, hrsg. von Schmidt, M. G., Wolf, F. und Wurster, S. (2013), Wiesbaden: Springer VS, S. pp. 21–49.
- Parsons, J. (2007) Defining the History of Ideas, *Journal of the History of Ideas* Vol. 68, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, pp. 683–699.
- Pomeyrols, C. (2003) L'histoire intellectuelle en France, *Mens: Revue d'histoire intellectuelle de l'Amérique française* Vol. 4, No. 1, Ottawa: Centre de recherche en civilisation canadienne-française, pp. 159–176.
- Raphael, L. (2010) *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart*, München: C. H. Beck.

- Richter, M. (1995) *The History of Political and Social Concepts. A Critical Introduction*, New York, Oxford: Oxford University Press.
- Salzborn, S. (2018) *Handbuch Politische Ideengeschichte: Zugängen, Methoden, Strömungen*, Stuttgart: J. B. Metzler Verlag.
- Savić, M. (1996) *Izazov marginalnog. Dometi kritike logocentrizma u sporu Moderna-Postmoderna*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – „Filip Višnjić”.
- Schmidt, G. Wilhelm Dilthey, in: *Deutsche Historiker*, hrsg. von Wehler, H.-U. (1973), Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, pp. 540–558.
- Schulin, E. (1981) German ‘Geistesgeschichte’, American ‘Intellectual History’ and French ‘Histoire des mentalités’ since 1900. A Comparison, *History of European Ideas Vol 1*, Oxford, UK: Pergamon Press Ltd, pp. 195–214.
- Skinner, K. Značenje i razumevanje u istoriji ideja, u: *Tekst i kontekst. Ogledi o istoriji sociologije*, prired. Mimica, A. (1999), Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 89–140.
- Southgate, B. Intellectual history/history of ideas, in: *Writing History. Theory and Practice*, ed. by Berger, S., Feldner, H. And Passmore (2003), London: Arnold, pp. 243–260.
- Toews, J. (1987) Intellectual History after the Linguistic Turn: The Autonomy of Meaning and the Irreducibility of Experience, *The American Historical Review Vol. 92*, Oxford: Oxford University Press, pp. 879–907.
- Tomašegović, N. (2019) Moderna europska intelektualna historija: teorijski problemi i suvremene tendencije, *Historijski zbornik God. 72, br. 1*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povijesnicu, 189–203.
- Whatmore, R. And Young, B. (2016) *A Companion to Intellectual History*, Oxford, UK: Wiley Blackwell.
- Whatmore, R. Quentin Skinner and the Relevance of Intellectual History, in: *A Companion to Intellectual History*, ed. by Whatmore, R. and Young, B. (2016), Oxford, UK: Wiley Blackwell, pp. 97–112.
- White, H. V. (1969) The Tasks of Intellectual History, *The Monist*, Vol. 53, Oxford, UK: Oxford University Press, pp. 606–630.
- Wiener, P. P. (1973) *Dictionary of the History of Ideas*. Vol. 1–5. New York: Charles Scribner’s Sons.
- Антоловић, М. (2017) *Историографија и историофика. Интелектуална биографија Фридриха Мајнекеа*, Београд: Институт за европске студије – Албатрос плус.
- Антоловић, М. (2020) Друштвена историја на немачки начин – Ханс-Улрих Велер и историјска социјална наука, *Токови историје бр. 1*, Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 221–242.
- Коллингвуд, Р. Џ. (2003) Идеја историје, са енглеског превели Ристо Тубић и Александар Гордић, Београд: Службени лист СЦГ.
- Фуко, М. (1998) *Археологија знања*, превод са француског Младен Козомара, Београд: Плато.

Mihael Antolović

University of Novi Sad, Faculty of Education, Sombor

HISTORY OF IDEAS AND INTELLECTUAL HISTORY –
BETWEEN MARGINALISATION AND INNOVATIVE
TRANSDISCIPLINARY FIELD

Abstract: This paper analyses the emergence of the history of ideas and intellectual history as two influential approaches in contemporary humanities. The origin and development of these disciplines, their similarities and differences, the theoretical-methodological characteristics of several schools that appeared during the 20th century, their most influential representatives, as well as their most significant results are presented. There was a renewal of interest in the history of ideas and particularly in intellectual history at the beginning of the 21st century, characterized by subject ambiguity, theoretical and methodological eclecticism and striking trans-disciplinarity. At the same time, these features represent the greatest advantage of the history of ideas and intellectual history, providing them with perspectives for transdisciplinary synthesis, which is especially important in light of an increasingly pronounced fragmentation of scholarly knowledge.

Key words: *history of ideas, intellectual history, historiography, theory, methodology*

Бранимир Јанковић

Свеучилиште у Загребу, Филозофски факултет, Загреб,
Република Хрватска

DOI 10.5937/kultura2380101J

УДК 94(100):930.1/2

Прегледни рад

Датум пријема: 15. 08. 2023.

Датум прихватања: 09. 10. 2023.

ЈАВНА И ПРИМИЈЕЊЕНА ПОВИЈЕСТ

Сажетак: У раду се представљају кључне одреднице јавне повијести (*public history*). Прво се говори о промјенама у сувременој историографији које су омогућиле појаву јавне повијести и њезино афирмирање као нове историјске дисциплине. Затим се приказују појединости јавне повијести и још увијек отворена питања њезина дефинирања. Након тога се представљају главни напласци примјењене повијести (*applied history*). Иако се често помиње као саставни дио јавне повијести, вриједи издвојено говорити о примјењеној повијести како би се посебно истакнула практична димензија повијести, односно повијест и пракси. У раду се такођер приказују контроверзе и критике које изазивају јавна и примјењена повијест те се нуде одговори на њих. На крају рада разматрају се развојне перспективе јавне и примјењене повијести с напласком на домаћој академској историографији.

Кључне ријечи: *сувремена историографија, јавна повијест, примјењена повијест, пракса, контроверзе*

Данас се о јавној и примјењеној повијести пуно говори у суременој историографији. Штoвише, можемо рећи да су етаблиране на свеучилиштима и у знанственој заједници у многим дијеловима свијета. То све до недуго није био случај и биле су потребне многе промјене у суременој историографији како би до тога дошло. У том смислу, јавна и примјењена повијест добар су индикатор развојног пута историографије тијеком 20. и 21. стољећа. Мирјана Грос (*Mirjana Gross*), једна од водећих хрватских повјесничарки и међу кључним особама у Хрватској и Југославији ангажиранима на суственом праћењу развоја суремене историографије, држала је тијеком педесетих, шездесетих и седамдесетих година двадесетог стољећа француске повјесничаре окупљене око часописа *Annales* најважнијом струјом међународне историографије. Касније је напомињала да је данас тешко говорити о једном центру који

доминира јер се историографија протеклих десетљећа изнимно плурализирила и фрагментирала.¹

И заиста, након дотада превладавајуће подјеле на политичку, социјалну, економску и културну историју, временом су се афирмирале и многе друге историјске поддисциплине као што су историја свакодневице, микроисторија, урбана историја, екоисторија, интелектуална историја, историја жена и родна историја, историја сјећања и памћења, усмена историја, историја емоција, а затим компаративна, транснационална и глобална историја. Ради се о изнимно много приступа који су се етаблирали у сувременој историографији, институционализирајући се преко конференција и пројеката, засебних часописа и зборника, као и студијских програма повијести на свеучилиштима. Сви су ти приступи важни јер су отварали перспективе о којима тада није било довољно ријечи. Наравно, посебно је питање што даље носи таква снажна субспецијализација и фрагментација те како не губити из вида опћу слику и велика питања, уз задржавање разумијевања зашто је било важно да дође до афирмирања свих тих различитих перспектива.

У споменуто афирмирање нових приступа и поддисциплина свакако улази и јавна повијест, под раширеним интернационализмом *public history*. Јавна повијест као историјска поддисциплина усредоточена је на анализу различитих облика заступљености повијести у јавној сфери – од политике и друштва, удруга и невладиних организација, медија и јавности, преко књижевности и филмова до разноврсних дигиталних пројеката и садржаја те музеја, манифестација оживљене повијести и туризма. Ријеч је о ширењу граница повијести као професије онкрај дотада уобичајених домена знаности и образовања, као и хватању у коштац с мноштвом реферирања на повијест у подручјима знатно ширима од умјетности и културе, у којима смо обично навикли уочавати позивања на повијест.

Притом треба нагласити да јавна повијест у себи обухваћа и теорију и праксу. То значи да је, осим анализе која укључује и теоријске импликације у виду питања зашто је повијест тако свеprisутна и која су све значења којој јој придајемо, уврштено и практицирање повијести у јавној сфери те осмишљавање како да повијест у пракси буде стручно што релевантније изведена и уједно што ближа широј публици. Потребно је узети у обзир оба та аспекта – и теоријски и практични – јер их се у домаћим историографијама битно мање спомиње. И док се о теорији, иако ограничено, још понешто и говори, то код нас никако није случај с праксом. Практични рад у изванакрајемском подручју – на чему је снажан нагласак јавне и примијењене повијести – управо је оно што их итекако разликује од толиких других историјских поддисциплина.

Како то да је јавна повијест уопће дошла на дневни ред сувремене историографије? Вриједи поставити то питање јер проблематизирање таквих појава и

¹ Gross, M. (1996) *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, trajanja*, Zagreb: Novi Liber; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu; Gross, M. (2023) *Izabrani radovi*, Zagreb: Srednja Europa.

процеса није нешто што се подразумијева у историографији, као што то није случај ни с теоријом, а нити праксом. Наиме, историографији је тијekom 20. стољећа требало неколико десетљећа како би понајприје афирмирала бављење теоријом као битним дијелом историје као дисциплине. Откако је у 19. стољећу историја утемељена као модерна знаност какву данас практикујемо, фокус академских повјесничара је на „занату повјесничара” – изворима, повијесним чињеницама, а у мањој мјери и интерпретацијама. Тек у другој половини 20. стољећа посвећено је више пажње теоријској проблематици – методолошким, теоријским и епистемолошким аспектима историје као дисциплине. Разматране су различите теорије и методе којима се анализира повијесна збиља, као и могућности и ограничења спознаје прошлости. Све је то потребно имати у виду за нужну саморефлексивност дисциплине, што укључује и анализу повијести и савремене историографије. Стога се поступно уз та промишљања паралелно појавила и историја историографије као посве ново истраживачко подручје.

Но иако су успоном теорије у другој половини 20. стољећа, који је захватио све друштвене и хуманистичке знаности, отворена готово сва питања о нарави историје као дисциплине – разматрања тих питања углавном су остајала у оквирима академске историографије. Неовисно о томе колико се на њих одговарало са заостреним оспоравањем на постмодернистичкој (постструктуралистичкој) линији или пак остајући и даље на модернистичкој линији вјере у објективност и знанственост историје као дисциплине. Због тога споменуто отварање бројних методолошких, теоријских и епистемолошких питања те стална плурализација и даљња фрагментација увијек нових и нових историографских приступа ипак још увијек није била праћена обраћањем довољне пажње на то што се догађа с повијешћу изван академске историографије.

Оно на што јест обраћана позорност у вези повијести у јавности тицало се одређеног интереса тијekom осамдесетих и деведесетих година прошлога стољећа за политичку (зло)употребу повијести и повијесне митове, које се подвргавало критичкој анализи.² То је праћено поступним освјештавањем чињенице да политичко-друштвени однос према повијести има много јачу снагу него што ју има академска историографија и њезино бављење повијешћу. На то се надовезивало – тада још увијек недовољно интензивно – разматрање друштвене улоге повјесничара. Све су то битни аспекти који шире уобичајене границе академске историографије. Оно што је свакако недостајало и што се није узимало у обзир тицало се оних аспеката који су изван уже политичке употребе повијести и политичког ангажмана повјесничара те се односе на шире мјесто повијести у свакодневној пракси низа појединаца и друштвених скупина, као и начина на које се она користи у популарној култури и умјетности попут књижевности, стрипа и филма те у другим подручјима.

2 Ferro, M. (1984; 2003) *The Use and Abuse of History: Or How the Past is Taught to Children*, New York: Routledge.

Све је то академска историографија дуго времена – неријетко и данас – схваћала безначајним или у најбољем случају другоразредним питањима. Превладавао је елитистички став већине академских повјесничара о тзв. важним и мање важним питањима. Због тога није ни отворано питање практичне примјене повијести изван уобичајене истраживачке и наставне домене. Постојали су теорија и методологија историјске знаности, методика наставе повијести и дидактика повијести, али још увијек не и теорија и методологија повијести у пракси, односно јавне и примијењене повијести. Пресудна промјена у вези тога доћи ће с појавом и снажним успоном *public history*, као одређеног кишобрана којим су обухваћени претходно наведени феномени.

Јавна повијест и отворена питања њезина дефинирања

Споменуто питање практичног рада повјесничара изван знаности и образовања на међународном плану отворено је седамдесетих година двадесетог стољећа у Сједињеним Америчким Државама, што можемо узети као почетке институционализације јавне повијести. Наравно да се одређене праксе јавне повијести могу пратити и битно раније, примјерице тијеком 19. и 20. стољећа, али особно сам склонији на почетке гледати онда када се појављује и сами појам јавне повијести те када је освијештено да се ради о јавној повијести. У првом броју новопокренутог часописа *Public Historian* из 1978. године позивано је на кориштење повјесничарских знања и вјештина изван академске историографије и наставе повијести, с циљем тражења додатних мјеста за рад повјесничара и повјесничарки те њихова доприноса друштву. То се односило понајприје на државну управу и приватне компаније, медије и музеје, као и савјетодавну улогу на локалној или националној разини, гдје год би познавање повијести могло помоћи у ношењу с одређеним савременим проблемима и будућим изазовима.

Односно како је то наведено у првом броју часописа: „У свом најједноставнијем значењу, јавна повијест односи се на запошљавање повјесничара и употребу историјске методе изван академске заједнице: у влади, приватним корпорацијама, медијима, повијесним друштвима и музејима, чак и приватној пракси. Јавни повјесничари су на дјелу сваки пут кад су, својим професионалним способностима, дио јавног процеса. Кад треба ријешити неки проблем, обликовати какву политику, учинковитије планирати употребу ресурса или усмјеравање активности – приликом чега је повјесничар позван унијети димензију времена: то је јавна повијест.”³

За успоредбу, данас се наводи следећи опсег дјеловања јавних повјесничара: „Јавни повјесничари долазе у свим облицима и величинама. Називају се повијесним конзултантима, музејским стручњацима, владиним повјесничарима, архивистима, усменим повјесничарима, управитељима културних ресурса, кустосима, произвођачима филмских и медијских садржаја, повијесним интерпретаторима,

³ Kelley, R. (1978) *Public History: Its Origins, Nature, and Prospects*, *The Public Historian*, бр. 1, стр. 16.

повијесним конзерваторима, политичким савјетницима, локалним повјесничарима и друштвеним активистима, заједно с многим другим описима послова. Сви дијеле интерес и посвећеност томе да повијест учине релевантном и корисном у јавној сфери.”⁴

Из првог цитата видљиво је да је термин јавна повијест прије означавао помало опћенито рад повјесничара изван академске заједнице гдје год би могао бити користан (што се тада тек промовирало), а из другог да је касније – на темељу бројног практичног рада оствареног у међувремену – навођен још већи број конкретних послова и професија у којима се могу сусрести јавни повјесничари. Док су у првом случају истицане вјештине повјесничара које могу бити шире корисне, у другом случају се корисности додаје и афирмирање релевантности повијести у јавној сфери. Све то указује да се јавна повијест дакако мијењала кроз вријеме, прелазећи – особито у институционалном смислу – заиста велики пут у тих пола стољећа од седамдесетих до данас.

Институционализација јавне повијести обухваћала је појаву специјализираних часописа и зборника, удружења и студијских програма. Од часописа треба издвојити *Public Historian* (1978), *Public History Review* (1992), *International Public History* (2018). О јавној повијести објављене су бројне књиге и зборници, које у убрзаном ритму не престају излазити и даље, стога је могуће навести тек неколико репрезентативних наслова.⁵ Основана су и међународна удружења за јавну повијест: *National Council on Public History* (1980) и *International Federation for Public History* (2010). Прво удружење организира годишње конгресе још од 1979, а друго од 2013. године, чему треба придружити и бројне друге конференције и пројекте. Почетни ритам институционализацији давале су особито САД, потом Аустралија и затим Велика Британија. Њима су се касније придружиле и многе еуропске државе попут Њемачке, Италије, Француске, Пољске, стога студијске програме из јавне повијести налазимо не само на свеучилиштима у тим земљама него и диљем свијета. Због тога заиста већ можемо гледати на јавну повијест у глобалној перспективи.⁶ Све наведено свједочи колико је ријеч о динамичном и пропулзивном подручју које је још увијек у сталном успону.

4 National Council on Public History, How do we define public history?, посјет 20. 6. 2023, <https://ncph.org/what-is-public-history/about-the-field/>

5 De Groot, J. (2009) *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*, London: Routledge; Kean, H. and Martin P., eds. (2013) *The Public History Reader*, London: Routledge; Cauvin, T. (2016) *Public History: A Textbook of Practice*, New York: Routledge; Gardner, J. B. and Hamilton, P., eds. (2017) *The Oxford Handbook of Public History*, Oxford: Oxford University Press; Dean, D. M., ed. (2018) *A Companion to Public History*, Hoboken, NJ: Wiley Blackwell; Lücke, M. und Zündorf, I. (2018) *Einführung in die Public History*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht; Ashton, P. and Trapeznik, A., eds. (2019) *What Is Public History Globally?: Working with the Past in the Present*, London: Bloomsbury Academic.

6 Ashton, P. and Trapeznik, A., eds. (2019) *What Is Public History Globally?: Working with the Past in the Present*, London: Bloomsbury Academic.

Низ је у међувремену искристализираних отворених питања, понајприје када је ријеч о појмовима и њиховим дефинирањима. У оптјецају су наине слједећи термини: јавна повијест (*public history*), примијењена повијест (*applied history*), популарна повијест (*popular history*). Приликом институционализације јавне повијести на међународној разини – као што се може видјети у називима часописа, удружења, конференција, књига и студијских програма – превладао је појам јавна повијест. Но треба истакнути да се појам *public history* често користи паралелно и у комбинацији с другим споменутим појмовима, примјерице јавна и примијењена повијест, јавна и популарна повијест, откривајући тиме њихову повезаност и честу међусобну замјењивост.⁷

Постоје међутим одређене разлике између тих појмова. У англоамеричком контексту примијењена повијест (*applied history*) односила се у почетку на примјену повијести за потребе државне администрације и обликовање политика повијести, при чему повјесничари имају савјетодавну улогу. Касније је дошло до проширивања значења па је примијењена повијест почела означавати практичну примјену повијести у врло различитим подручјима јавне сфере. Такво се широко значење примијењене повијести (*angewandte Geschichte*) користи у њемачком језику, у правилу замјењиво с појмом јавне повијести као широке заступљености повијести у јавној сфери. Неки напомињу да притом јавна и примијењена повијест укључују и представљање повијести у јавности и анализу и теоријску рефлексију тога представљања, што није у правилу случај с популарном повијешћу.⁸ Осим тога, термин јавна повијест често долази у свеобухватном значењу које у себи садржи и разне врсте односа према повијести означаване појмовима културе сјећања и политика повијести, о чему ће још бити ријечи.

Питање дефинирања, а онда и с тиме повезаног поимања јавне повијести, и даље је отворено. У оптјецају је такођер јако много предложених дефиниција. Постоје у одређеној мјери и различити погледи је ли јавна повијест пуноправна академска поддисциплина, нова поддисциплина историјске знаности или један битно шири приступ (који неки називају и покретом) или тек друштвена пракса. Они академски повјесничари који се баве јавном повијешћу већином сматрају да је ријеч о новој историјској поддисциплини, а томе је све више тако и код других академских повјесничара јер је јавна повијест готово неизбјежно укључена у најновије прегледе тенденција у савременој историографији.⁹ У прилог томе говори и споменута институционализација на свеучилиштима и у академском пољу, у

7 Усп. Hinz, F. und Körber, A., Hg. (2020) *Geschichtskultur – Public History – Angewandte Geschichte*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

8 Антоловић, М. и Шимуновић Бешлин, Б. (2019) Public History – историјска пракса, алтернативни покрет, научна дисциплина?, *Историја 20. века*, бр. 1, стр. 21.

9 Handley, S., McWilliam, R. and Noakes, L., eds. (2018) *New Directions in Social and Cultural History*, London: Bloomsbury Academic; Tamm, M. and Burke, P., eds. (2019) *Debating New Approaches to History*, London: Bloomsbury Academic; Haas, S. (2023) *Geschichtswissenschaft: Eine Einführung*, Stuttgart: utb basics.

виду засебних колегија или студијских програма, часописа и зборника, удружења и конференција управо под водством и судјеловањем академских повјесничара.

У том смислу је јавна повијест хисторијска поддисциплина која се бави повијешћу као друштвеним феноменом и анализира различите облике споменуте широке заступљености повијести у јавној сфери и – укратко речено – настоји одговорити на питање зашто многи имају интерес за повијест, односно зашто им је толико важна. Но за разлику од многих других хисторијских поддисциплина, у случају јавне повијести не стаје све само на академским повјесничарима, с обзиром да су у њу укључени и много шири практичари и публика у цјелини, која није пуки пасивни реципијент него врло активни судионик у раду на повијести. Уз (јавне) повјесничаре, јавност и публика кључни су актери јавне повијести, која у свом називу има управо ријеч „јавна”. Стога након афирмације јавне повијести уобичајени термин „популаризација повијести” није више потпуно адекватан.

Наиме, из перспективе јавне повијести не преносе се, као што је уобичајено схваћано, нове знанствене спознаје пасивној публици јер овдје јавност и публика активно судјелују. То подразумијева и њихово другачије разумијевање. Не само да им се не приступа као пасивним реципијентима већ се показује интерес за јавност и публику,¹⁰ као и њезине реакције и коментаре. Зато се реакције и коментари публике настали приликом гледања музејских изложби и филмова или играња видео-игара посебно анализирају.¹¹ У коначници, многи су проживјели или су свједоци те повијести о којој им се говори. За разлику од неких других подручја, прошлост је дио нашег особног искуства, дио наше обитељске повијести, што само још једном потврђује колико је повијест жива и свуда око нас.

Премда је јавна повијест укључена у збир хисторијских поддисциплина и великим дијелом већ институционализирана у академским круговима, јасно је да се на академску историографију и јавну повијест може гледати и одвојено, односно међусобно их сучелити. Штoвише, дио академске историографије и даље инзистира на разликовању између академске и јавне повијести. На то ће се неки запитати није ли сва повијест друштвени феномен те је тиме и академска историографија заправо дио јавне повијести. И она наиме дјелује у склопу неке шире јавности, државно је финансирана и често везана уз идентитетска питања и друштвено-политичка очекивања.

Изван академске историографије се на неки начин одређује или вриједносно одговара на питања требамо ли уопће повијест, зашто нам је она важна, по чему је све значајна, затим која је политичка или друштвена релевантност одређених повијесних тема и њихов статус у јавном дискурсу. Све то неминовно утјече на академску историографију и има политичке, друштвене, економске реперкусије

10 Wojdon, J. and Wiśniewska, D., eds. (2021) *Public in Public History*, New York: Routledge.

11 De Groot, J., *Consuming Public History: Russian Ark*, in: *Companion to Public History*, Dean, D., ed. (2018), Hoboken, NJ: Wiley Blackwell, pp. 45-59; McCall, J., *Video Games as Participatory Public History*, in: *Companion to Public History*, Dean, D., ed. (2018), Hoboken, NJ: Wiley Blackwell, pp. 405-416.

по знаност и образовање. Довољно је споменути питање јавног финансирања или политичке воље за реформом курикулума, као и друштвеног утјецаја колективног памћења на историографију. Тиме су академска историографија и јавна повијест, односно историографија и јавност међусобно ипак нераскидиво повезане.

Поступним етаблирањем јавне повијести поставило се такођер питање што с другим подручјима као што су јавна (политичка) употреба повијести, политике повијести и култура сјећања те треба ли и њих гледати повезано с јавном повијешћу. У литератури о јавној повијести то се у сваком случају проматра повезано. Сва та подручја дијеле заједнички интерес за однос појединаца и група према повијести, у распону од политике до друштва и културе. Осим тога, споменуто афирмирање јавне повијести дио је ширег кретања које је повезано с етаблирањем проблематике сјећања и памћења те је текло некад паралелно, а некад међусобно повезано. Веза с културом сјећања је и примјерице *memory boom*, успон „доба свједочења” и усмене повијести осамдесетих и деведесетих година двадесетог стољећа, у распону од студија Холокауста до низа других подручја, што је све јако битно и за јавну повијест.

Готово да нема стога књиге о јавној повијести која се не реферира на однос према култури сјећања и која ју не укључује у своје анализе и указује на међусобно повезано дјеловање. У том смислу се јавна повијест често схваћа као кровни појам који својом ширином може обухватити више подручја. Како примјерице истичу неки аутори: „Због тога и свако обликовање колективних представа о прошлости, као део јавног дискурса, представља саставни део јавне историје.”¹² Промовирајући најшире значење заступљености повијести у јавној сфери, јавна повијест укључује, али и надилази политичку сферу (политичка употреба повијести, политике повијести), друштвену (култура сјећања, колективно памћење), културну (популарна култура, умјетност) те може обухватити и оно што је означавано појмом повијесна свијест, повијесна култура или је дијелом изазивало интерес дидактике повијести и других подручја заинтересираних за шири однос према прошлости и њезино јавно представљање и бројне употребе.

Тако се јавна повијест показало отвореном за истраживања политичке употребе повијести, државних политика повијести, симболичких ратова у друштву око наставе повијести и курикулума, споменика и спомен-обиљежја, објетница и комеморација. Дакле онога што је већ некако било у стручном фокусу. Но пружио је могућност и да се оде корак даље – да се обухвате документарни и играни филмови, романи и музејске изложбе који тематизирају повијест и својом популарношћу долазе до широког круга публике и изазивају реакције јавности, као и кориштење повијести у туризму и манифестацијама оживљене повијести. Надаље, тиме се могао анализирати феномен интереса значајног дијела људи за повијест, не само ону обитељску која их је обиљежила него и шири интерес због којег

12 Антоловић, М. и Шимуновић Бешлин, Б. (2019) Public History – историјска пракса, алтернативни покрет, научна дисциплина?, *Историја 20. века*, бр. 1, стр. 22.

су спремни путовати или конзумирати све овдје наведене и многе друге повијесне садржаје, као и употребљавати повијест за врло различите циљеве. Сва се та подручја могу повезати проблемским питањем зашто је томе тако и о каквој је притом повијести ријеч. Споменута свеобухватност је, наравно, још један од разлога успјеха јавне повијести.

Међу осталим разлозима свакако је и чињеница наше посвемашње окружености повијешћу у политичкој, друштвеној, (популарно)културној и економској сфери. Повијест је често политичко, идеолошко и идентитетско питање, у неким случајевима готово кључно друштвено питање и стално мјесто пријепора јер је везано уз особни, колективни и национални идентитет. Разне контроверзне и осјетљиве повијесне теме дубоко одређују поједина друштва и предмет су сталних политичких (зло)употреба. То се особито односи на друштва која иза себе имају искуства рата – било Другог свјетског рата, грађанских ратова или неких других сукоба. Довољно је подсјетити на снажне идеолошке поларизације у америчком друштву као резултат сувременог односа спрам Америчког грађанског рата или шпањолског друштва у односу спрам Шпањолског грађанског рата. Дубока одређеност прошлости тиче се и свих друштава која дијеле стално отворено питање односа према империјалној и колонијалној прошлости. Као што је улога прошлости конститутивно битна за њемачко друштво, такво је стање и у земљама бивше Југославије. Снажна обиљеженост Другим свјетским ратом и ратовима деведесетих чини повијест једним од кључних друштвених питања у домаћем контексту, особито што се тиче националног идентитета. Све то повијести и повјесничарима даје стално мјесто у јавности.

Поред те друштвено-политичке разине, за повијест влада велики интерес у међународним оквирима и на (популарно)културној и економској разини. Гледамо ли напосе у глобалној перспективи, неки филмови и видео-игре повијесне тематике, као и манифестације оживљене повијести или повијесни фестивали те туризам заснован на повијесној баштини, знају бити врло популарни и посјећени те економски успјешни и исплативи. С обзиром на све већу глобалну раширеност јавне повијести, примјетно је како је у неким земљама снажан фокус на комерцијалном аспекту односа према повијести, док је у другим земљама повијест изражено политичко питање, уз случајеве када су истовремено присутне обје компоненте.

Све то омогућује јавној повијести тако свеобухватно позиционирање. Те се интенције к томе уклапају у прижељкивано ширење граница хисторије као дисциплине и подручја њезина бављења. У првом часу требало је ићи још даље од политичке употребе повијести и неоспорно важних политика повијести према широј јавној сфери и многим другим подручјима, што укључује сурадњу не само с политичким знаностима него и низом других струка. Након тога, важан корак даље који је јавна повијест учинила посебно се односи на практичне димензије повијести, односно примијењени аспект односа према повијести.

Примијењена повијест и укључивање праксе

Иако и јавна повијест укључује примијењени, односно практични аспект, примјетно је како многи аутори желе додатно истакнути управо тај дио. Објављено је тако неколико књига изравно посвећених повијести у пракси.¹³ Поред тога, у рецентним књигама које доносе прегледе историографије – осим издвајања поглавља о јавној повијести – све је више засебних поглавља о повијести у пракси.¹⁴ Прегледи пак јавне повијести много говоре о пракси као једном од њезиних кључних аспеката, заједно са снажним вођењем рачуна о публици и јавности.¹⁵

Премда се појам јавне повијести, како смо видјели, користи у широком значењу које укључује и практични облик примјене повијести, односно повијести у пракси, због чега се некад појмови јавне и примијењене повијести користе паралелно и равноправно, желио бих издвајањем примијењене повијести додатно нагласити питање праксе. То значи говорити о томе гдје све повјесничари примјењују повијест изван знаности и образовања – питање која си поставља и јавна повијест – али и настојати отићи корак даље те разматрати како укључити практични рад већ тијekom самог студија повијести и тиме омогућити студентима стјецање практичних знања и вјештина која не садрже само знанствено-истраживачки и наставно-предавачки вид примјене повијести.

Широко замишљена пракса за вријеме студија повијести већ је дио студијских програма *public history* на многим страним свеучилиштима. Нагласак је на пружању оријентације студентима што то значи примјењивати повијест, односна стручна знања из повијести у разним подручјима: знаност, образовање, архиви, музеји, спомен-подручја, невладине организације, издаваштво, подузетништво, новинарство, култура, политика, дипломација. Циљ је, дакле, представити гдје све могу радити с повијешћу будући повјесничари и повјесничарке. Осим оријентације, нагласак је управо на пракси као кључној ријечи. Не само дакле добити информације и оријентирати се него покушати радити одређено вријеме тијekom студија у неком од тих подручја – одрађујући стручну праксу – како би се увидјели и освијестили сви изазови те предности и недостаци рада у тим професијама. Осим искуства конкретног рада као додатне предности након завршетка студија, то свакако припомаже и анализи и теоријској рефлексiji проблемских питања о међуодносно повијести и јавности. Све је то у правилу праћено практицирањем тимског пројектног рада групе студената на студију повијести, у склопу неког колегија или цијелог студијског програма.

13 Jordanova, L. (2000) *History in Practice*, London: Arnold; Sayer, F. (2015) *Public History: A Practical Guide*, London: Bloomsbury; Cauvin, T. (2016) *Public History: A Textbook of Practice*, New York: Routledge.

14 Усп. Haas, S. (2023) *Geschichtswissenschaft: Eine Einführung*, Stuttgart: utb basics.

15 Gardner, J. B. and Hamilton, P., *The Past and Future of Public History – Developments and Challenges*, in: *The Oxford Handbook of Public History*, Gardner, J. B. and Hamilton, P., eds. (2017), Oxford: Oxford University Press, pp. 1–22.

Препоручио бих стога да такву оријентацију настојимо увести и код нас те ставимо нагласак управо на праксу, односно повијест у пракси, нешто о чему се готово уопће не говори у домаћој академској историографији, а дјеломично је томе тако и у домаћој литератури о јавној повијести. Због тога вриједи код нас додатно афирмирати појам примијењена повијест. Иако и јавна повијест укључује практични дио, то не мора свима увијек бити јасно и некад се то тек имплицира, односно неки у рецепцији јавне повијести могу ставити фокус само на аналитички или теоријски дио. Зато је овај текст посвећен јавној и примијењеној повијести, желећи посебно истакнути питање праксе, практичног рада и уопће повијести у пракси.

Иако у англоамеричкој историографији постоји традиција примијењене повијести (*applied history*) која подразумева улогу повјесничара у стручном савјетовању власти – и тамо је под утјецајем успона *public history* примијењена повијест почела све више означавати примјену повијести у широком распону. Као што је већ напоменуто, у том значењу појам примијењене повијести (*angewandte Geschichte*) има снажну традицију у њемачкој историографији и често се користи паралелно уз *public history*.¹⁶ Када уносимо неки појам у нашу домаћу историографију, у прилици смо сами одредити дефиницију коју сматрамо релевантном за наше властите потребе. Стога предлажем дефинирање примијењене повијести као повијесне праксе у најширем значењу. Наравно, и у том случају – као у случају академске историографије у цјелини – праксу треба пратити и теорија, односно теоријска рефлексија саме те праксе.

С јавном и примијењеном повијести повезана је неоспорно и дигитална повијест (*digital history*), која отвара читав низ могућности практичног рада с повијешћу. Због тога се дигитална повијест некад наводи као њихов саставни дио, а некад као засебно подручје које има властиту динамику у виду референтне литературе, специјалистичких конференција и свеучилишних колегија. Тако је дигитална повијест већ засебно издвајана у прегледима нових приступа у сувременој историографији, а присутна је и њезина домаћа рецепција.¹⁷ Литературе о дигиталној повијести, односно дигиталној хуманистици има сада већ изнимно много. Из тога разлога дигитална повијест заслужује посебан преглед у неком засебном чланку. Треба овом приликом свакако споменути додатну тенденцију повезивања дигиталне и јавне повијести која се очитује и у називу – дигитална јавна повијест. Стога вриједи споменути референтну литературу управо о томе.¹⁸

16 Усп. Nießer, J. und Tomann, J., Hg. (2014) *Angewandte Geschichte: Neue Perspektiven auf Geschichte in der Öffentlichkeit*, Paderborn: Schöningh; Hinz, F. und Körber, A., Hg. (2020) *Geschichtskultur – Public History – Angewandte Geschichte*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

17 Шкодрић, Љ. и Петровић, В. (2020) Дигитална историја: генеза, облици и перспективе, *Историја 20. века*, бр. 2, стр. 9–38.

18 Leon, S., Complexity and Collaboration: Doing Public History in Digital Environments, in: *The Oxford Handbook of Public History*, Gardner, J. B. and Hamilton, P., eds. (2017), Oxford: Oxford University Press, pp. 44–68; Noiret, S., Digital Public History, in: *A Companion to Public*

За ову пригоду довољно је рећи да је повијест изнимно много заступљена у медијима, а посебно у дигиталним медијима. Чланци о повијесним контроверзама једни су од најкоментиранијих чланака на интернетским порталима, што је и разлог зашто је повијест толико заступљена у новим медијима, као што је то у великој мјери била и у дотадашњим медијима. Новост је што дигитална технологија није више само дио инфраструктурне подлоге медија већ је дигитална револуција промијенила форме комуницирања знанствених и других повијесних садржаја. Тако је потакнула покретање непрегледног низа тематских web-страница и блогова, дигиталних музеја и архива те преселила комуникацију на друштвене мреже, као једног од главних медија за посредовање повијесних тема и припадајућих погледа на повијест.

И ту се на бројним међународним примјерима показују да многе људе занимају повијесни садржаји представљени у дигиталном облику. Резултат је велика онлајн посјећеност бројних занимљивих дигиталних пројеката, као и оних из локалне повијести те мноштва различитих база усмених свједочанстава и других дигиталних или дигитализираних материјала. С обзиром да је присутност на интернету и виртуална комуникација у данашњем дигиталном добу увјет без којег се не може (што није објављено на интернету готово да се није ни догодило), страни – а све више и домаћи – повјесничари имају своје особне странице, блогове, видео-записе и *podcaste* те су активни на друштвеним мрежама. Свима им је заједничко да настоје говорити и писати што разумљивије широј публици.

Но то је ипак само примјена и промовирање историографског рада повјесничара и повјесничарки. Чланци и књиге су и даље средишњи облици вредновања њихова рада, неовисно од дигиталних или других презентација тога рада. Као што је рекао социолог Пјер Бурдије (*Pierre Bourdieu*): „Добар повјесничар’ је нетко за којег добри повјесничари говоре да је добар повјесничар.”¹⁹ Не, дакле, јавност. Проблем је, међутим, што је у домаћој јавности положај академске историографије врло крхак (чини се да је већ дуже вријеме изгубила неко своје снажније мјесто у јавности и друштву). Иако је повијест свуда око нас и влада незанемарив интерес за њу, не значи да постоји и интерес за резултате професионалне историографије. Стога су повјесничари у нашој јавности више присутни кроз своје ставове и изјаве него чланке и књиге. Код нас се мало читају историјске књиге или стручни чланци, будући да су у правилу намијењени уској академској публици и нису толико усмјерени према широј публици те медији углавном мало пишу о њима. Због тога већином нема ни расправа о историографским радовима и књигама у медијима и јавности.

Неовисно од нужности комуницирања с публиком и јавности, желио бих – уз стручни дио – особито истакнути важност интелектуалног дијела рада

History, Dean, D., ed. (2018), Hoboken, NJ: Wiley Blackwell, pp. 111–124; Noiret, S., Tebeau, M. and Zaagsma, G., eds. (2022) *Handbook of Digital Public History*, Berlin and Boston: De Gruyter. 19 Bourdieu, P. (2005) O televiziji. Pozornica i kulise, *Evropski glasnik*, br. 10, str. 301.

повјесничара и повјесничарки. Повјесничари би се требали хватати у коштац с темама које су друштвено важне обрађујући их на начин да буду и интелектуално потицајне. Повјесничари нису ту да испуњавају очекивања јавности и друштва већ требају сугерирати да постоје различите перспективе и погледи на повијест те би увиди повјесничара требали замислити публику с циљем да преиспитују своје дотадашње претпоставке.

У том смислу, за јавну и примијењену повијест посебно важну улогу имају музеји као мјеста изравног сусрета кустоса, повјесничара, јавности и локалне заједнице. Притом се упућује на партиципативну улогу музеја и важност коју имају за локалну заједницу, која с њима често волонтерски сурађује приликом музејских вођења и слично. Та отвореност локалној заједници, јавности и грађанима омогућавала је да се у сурадњи с јавним повјесничарима у музејима одвија примјерице дијалог супротстављених перспектива у подијељеним друштвима.²⁰ Такву улогу код нас музеји још увијек немају. И то је још један разлог зашто јавна и примијењена повијест могу бити важне у домаћем контексту и дати нови замах музејима, не само у дигиталном него и физичком отварању према широј заједници.²¹

Осим приближавања широј публици, у јавној и примијењеној повијести говори се стога о концепту дијељеног ауторитета (*shared authority*). То подразумијева сурадњу и дијалог, примјерице, између повјесничара који доносе своју професионалну експертизу те стручњака других дисциплина и професија са својим знањима и вјештинама, као и свједока повијести који доносе своја, каткад врло различита особна искуства или пак локалне заједнице која преноси значење које одређена прошлост има за њих.

Особиту корист јавна и примијењена повијест потенцијално могу имати за школство.²² Будући да сви ученици имају повијест као предмет у школи, то је мјесто с изнимно широком потенцијалном публиком. Проблем је што су ученицима често главни ауторитети за повијест, посебице ону осјетљиву и контроверзну, чланови властите обитељи и неки други актери, а не наставници или пак уџбеници повијести. Исто тако, проблем је – особито код нас – што повијест као национални предмет у правилу има прописану националну одгојну улогу те се настава добрим дијелом фокусира на репродуктивно знање. Због тога многе ученике повијест не занима или им није блиска и довољно атрактивна, нити је виде економски исплативом као потенцијалну професију. Но ученици и наставници повијести у правилу су отворени за савремено прилагођене и мултимедијално презентирани повијесне садржаје те је управо то оно што настави повијести могу понудити јавна, примијењена и дигитална повијест.

20 Усп. Cauvin, T., Public Historians and Conflicting Memories in Northern Ireland, in: *A Companion to Public History*, Dean, D., ed. (2018), Hoboken, NJ: Wiley Blackwell, pp. 419–430.

21 Видјети такођер: Thiemeyer, T. (2018) *Geschichte im Museum: Theorie – Praxis – Berufsfelder*, Tübingen: A. Francke.

22 Demantowsky, M., ed. (2018) *Public History and School: International Perspectives*, Berlin and Boston: De Gruyter.

Могуће је овако наставити с низањем подручја која би – уз академску историографију, наставу повијести, музеје и дигиталну повијест – могла профитирати од јавне и примијењене повијести. И то управо због вођења рачуна о јавности и публици. Притом су овдје већ пуно пута спомињану претпоставку да многе људе занима повијест потврђивала и анкетна истраживања. Довољно је споменути оно које су провели Рој Розенцвајг (*Roy Rosenzweig*) и Дејвид Телен (*David Thelen*).²³ Анкете су стога постале чест алат у јавној и примијењеној повијести, све како би се сазнало нешто више о интересима јавности и публике те њиховим повратним реакцијама и коментарима. Такве анкете с циљем бољег разумијевања односа људи према повијести код нас су врло мало примјењиване – и у правилу у њихово осмишљавање нису укључени повјесничари – те би оне за наше прилике свакако биле још један истраживачки и спознајни корак даље. И ту се крије могући допринос јавне и примијењене повијести.

Све овдје наведено је добрим дијелом повезано с процесом демократизације повијести, који у рад на повијести укључује како најширу публику тако и бројне друге стручне и остале заинтересираних актере на што равноправнијој и партиципативнијој основи, уз сва отворена питања која притом не треба никако губити из вида. Гледати на тај процес позитивно или негативно, дио је важних начелних питања везаних уз јавну, примијењену и популарну повијест. О томе континуирано постоје различити погледи – афирмативни или критички – о којима ће сада бити нешто више ријечи.

Контроверзе и одговори на критике

Промовирање јавне и примијењене повијести није пролазило без контроверзи, критика и отпора, који се и данас јављају, особито тамо гдје се јавна и примијењена повијест уводе по први пута. Начелно се ради о низу сљедећих опћих питања, како на међународној разини тако и код нас: Како заправо вредновати јавну и примијењену повијест? Како гледати на пролиферацију повијести у јавној сфери, позитивно или негативно? Ради ли се о добродошлој демократизацији повијести, ширењу повијесне културе и нужном осувремењивању представљања повијести или поједностављивању, искривљавању и злоупотреби повијести? Имају ли сви право на (своју) повијест и јесу ли све примјене повијести једнако релевантне? Јесу ли јавна и примијењена повијест уствари бјежање од бављења „правом“, „великом“ повијести? Јесу ли јавна и примијењена повијест прилика или неприлика за академску историографију?

То је, примјерице, у случају хрватске рецепције критички исказано сљедећим ријечима: „Ово је доиста тријумф *јавне повијести*, изобличења повијести у јавној сфери, која се жели угурати у курикулум као замјена за објективну наставу

²³ Rosenzweig, R. and Thelen, D. (1998) *The Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life*, New York: Columbia University Press.

политичке и друштвене повијести.”²⁴ Ријеч је, међутим, о једној од ријетких објављених критика код нас, будући да је већином ријеч о усмено изнесеним критикама. Њихов сукус је да се промовирањем јавне и примијењене повијести слаби позиција академске историографије, односно саме струке. Иако такве критике полазе од одређених реалних проблема, сматрам да не узимају довољно у обзир неке битне аспекте јавне и примијењене повијести, као и могућности које нуде.

С обзиром на начелно питање да ли гледати позитивно или негативно на споменуто демократизацију повијести, мишљења сам да би нас као повјесничаре и свеучилишне наставнике који се боре за упис студената требао радовати интерес за повијест који се очитује на разним подручјима. Наравно, проблем је што такве употребе повијести јако варирају квалитетом и доприносом. Притом конзументи повијести већином мисле да су баш они у праву и поопћују властито обитељско повијесно искуство, а присутни су и многи примјери изравних искривљавања. Шира јавност није увијек спремна послушати оно што је супротно њиховим очекивањима или се коси с њиховим већ изграђеним ставовима о томе. Осим тога, чак и кад не промовира злоупотребе повијести, шира јавност критички не пропитује употребу повијести у служби изградње или јачања националног идентитета. То значи прелазити преко тамних страна властите националне повијести или оне прошлости која им је блиска, уз доминацију црно-бијелог погледа на свијет, негативних стереотипа о другим народима и перпетуирање схваћања да нација има своје вјековне непријатеље. Осим у јавности и медијима, такве су преодце присутне и у политици, школству па и у историографији.

Свјесни смо, дакако, да постоје разлике између професионалне историографије и шире заступљености повијести у јавној сфери. Управо је историографија та која може и треба указати на искривљавања и злоупотребе, утврдити истину о оном што се догађало те је у томе њезина стручна улога незамјењива. Професионални повјесничари су они који – барем у идеалу – не би требали на повијест гледати црно-бијело, како то често чини јавност. Тога, међутим, нису поштеђени ни сами повјесничари. И они се прилагођавају политичким и друштвеним очекивањима или својој идеолошкој и вриједносној позицији од које нису изузети. Није стога проблем, како то професионални повјесничари воле мислити, само у јавности или медијима, јер су неки проблеми присутни већ и код самих повјесничара. И међу њима има оних који ће сензационалистички наступати у јавности или пружати дијелу своје префериране јавности оно што жели чути. Зато не вриједи бинарна опрека о објективној историографији и субјективној јавности.

Професионална историографија углавном има посве другачије интересе и очекивања у упоредби с јавности, али некад се ти интереси међусобно преклапају. На примјер, и академску историографију и ширу јавност занимају пријеломни или трауматични повијесни догађаји. Надаље, нису сви облици колективног памћења унапријед проблематични. Тако је памћење Холокауста у темељу

²⁴ Banac, I., Monopolisti podučavaju povijest, *Jutarnji list*, 23. 6. 2017, <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/monopolisti-poducavaju-povijest-6291271>

либерално-демократских друштава. Колективно памћење јест идеолошки позиционирано, али иако историографија воли за себе мислити да то није, и она је у одређеној мјери идеолошки или у најмању руку вриједносно позиционирана. Иако неоспорно постоје разлике између академске историографије и јавности те друштва и колективног памћења, постоје и одређене додирне тачке, те је свакако потребно ући у дијалог с њима.

Притом је и за историографију и за ширу јавност важно имати у виду да постоје различити погледи на прошлост. Нису сви погледи једнако вриједни, но потребно је бити свјестан различитих искустава и супротстављених погледа. Историографија јест знанствена дисциплина, али је и интерпретативна знаност, колико год се заснивала на одређеним методолошким нормама, те и она каткад износи само перспективе и погледе укоријењене у точно одређени простор и вријеме. Повјесничари могу утврдити што се догодило, али увијек другачије виде како то тумачити и које је значење тога што се догодило.

Свакако је важно да као академски повјесничари и свеучилишни професори бранимо позицију професионалне историографије, али употребе и злоупотребе повијести одвијају се свуда око нас и углавном неовисно од нас. Умјесто држања по страни, наше промишљено дјеловање и одговори на то могу само придоносити процесу јачања друштвеног статуса академске историографије. Јавна повијест програм је усмјерен према јавности, настојећи говорити за ширу публику на начин који јој је прилагођен, али задржавајући стручну разину. Зато је важно да се у јавну и примијењену повијест укључе професионални повјесничари и повјесничарке, будући да могу јамчити историографску стручност у представљању повијесних садржаја широј публици. Јавна и примијењена повијест оквир су који омогућује повјесничарима да помире струку и ширу јавност. Они који се баве јавном и примијењеном повијести све наведено прије виде као прилику и изазов, него као проблем и недостатак.

Без обзира занимала нас јавноповијесна проблематика или не, немогуће је игнорирати читав један свијет који постоји изван академске историографије. Тим више јер је академска историографија неминовно дио ширих друштвених односа и није изолирани оток или, како се каже, кула бјелокосна. Академска историографија, колико год мислила да је важна, само је један актер у друштву што се тиче односа према повијести, нипошто не најутјецајнији. Због тога се може говорити о постојању трајног изазова јавне повијести за академску историографију, без обзира како ћемо одговорити на њега.

Особно сматрам да треба свакако водити рачуна о односу академске историографије и јавне повијести, односно јавности. Потребно је имати у виду друштвену релевантност повијесних тема и начине њихове осувремењене и модернизирание (дигитализирание) презентације широј јавности, покушавајући утјецати на њу. Важна су питања како бити релевантан за локалну, националну и регионалну заједницу, имати неки практичан учинак, како утјецати на друштво унутар којег та струка дјелује те како дати шире значење историографији, изван уских

академских кругова. Ту је и потреба сталног преиспитивања јавне и друштвене улоге повјесничара. Све је то дио борбе за релевантност, статус и будућност струке.

Без обзира били афирмативно или критички расположени према јавној повијести, она је свакако форум на којем се може проблематизирати однос између историографије и јавности те расправљати о свим повезаним питањима, неовисно о томе какве ћемо закључке доносити. Јавна повијест већ је сама по себи комуникација и дијалог између историографије и јавности, између академске историографије и друштвеног памћења, између повјесничара и људи који су проживјели повијест те многих других подручја. Таква комуникација и сурадња увијек су изазов јер треба што боље познавати једни друге. Говорити о повијести на филму значи познавати филм као медиј. Но најважније је бити спреман се мијењати. Читава повијест историографије и савремена историографија показују како се историја као дисциплина мијењала и прилагођавала новим изазовима.

Развојне перспективе јавне и примјењене повијести

На међународном плану динамично поље јавне и примјењене повијести и даље се развија – неовисно од критика и дистанцирања дијела академске историографије – те се још увијек не примјењује застајкивање. Уз неминовне критике – које су увијек пратиле јавну повијест – присутно је на глобалној и локалној разини све више повјесничара и повјесничарки који позитивно реагирају и додатно се окрећу у том смјеру. Стога је замјетна и поступна институционализација јавне повијести у дијелу постјугославенских земаља. У Хрватској се изводе колегији о јавној повијести и повијести у јавном простору на свеучилиштима у Загребу, Риједи и Копривници те се одржава колоквиј „Повијест у јавном простору”, у Словенији на љубљанском свеучилишту дјелује Средишче за јавно згодовино / Center for Public History, а у Србији Центар за примењену историју / Center for Public History, који организира Фестивал јавне историје. Објављени су и чланци домаћих аутора и ауторица о јавној повијести.²⁵

Јавна и примјењена повијест свакако имају развојну перспективу у нашим историографијама јер постоји интерес и међу студентима и међу ипак значајним дијелом повјесничара и повјесничарки. Што се тиче позитивних реакција дијела повјесничара, најдаље је у томе отишла Зринка Блажевић која напомиње да би јавна повијест „могла постати главним генератором развоја историјске знаности у цјелини”.²⁶ Особито истичем интерес студената, што могу особно потврдити

25 Манојловић Пинтар, О. (2018) On Public/Applied History, *Токови историје*, бр. 3, стр. 171–192; Антоловић, М. и Шимуновић-Бешлин, Б. (2019) Public History – историјска пракса, алтернативни покрет, научна дисциплина?, *Историја 20. века*, бр. 1, стр. 9–36; Kušter, T. (2021) The Public of a Public History Website – Notes from the Field, in: *Public in Public History*, Wojdon, J. and Wiśniewska, D., eds. (2021), New York: Routledge, pp. 214–228.

26 Blažević, Z., *Suspensija nevjerice: historijska znanost pred izazovima metamodernizma*, *Historiografija.hr*, 7.7.2023, <https://historiografija.hr/?p=36438>

дугогодишњим извођењем колегија „Јавна повијест” на Филозофском факултету у Загребу, као и низом њихових радова у студентским часописима и на порталима. Термин јавне повијести се у хрватској, српској, словенској и босанскохерцеговачкој историографији сада већ готово потпуно увријежио. На том је путу и термин примијењене повијести.

Поставља се питање што даље након ове почетне институционализације и потврђеног интереса? Треба ли ићи према дипломском студију јавне, примијењене и дигиталне повијести који би се разликовао од толиких других дипломских студија повијести? Да ли би такав студиј могао бити довољно интердисциплинаран и укључивати више струка? Имамо ли уопће увјета за то? И ту опет треба водити рачуна о критикама упућиванима одређеним домаћим плановима о даљњем свеучилишном развијању јавне и примијењене повијести.

То су претходно већ спомињане критике да би се тиме, с обзиром на домаће увјете, студентима давала лажна нада да могу радити изван уже повјесничарске струке. И у Њемачкој су изношене рецентне критике да се показало како јавна повијест не омогућује стабилна радна мјеста већ првенствено пројектно финансирање.²⁷ Навођене су за домаћи контекст и критике да свеучилишни развој јавне и примијењене повијести гура повијест према комерцијализацији и даљњем прилагођавању тржишном капитализму. На то се може одговорити да, иако *public history* у неким земљама свакако има јаку комерцијалну ноту, то не вриједи за све земље,²⁸ јер је код неких однос према повијести првенствено везан уз питање трауматичне повијести. То је случај код нас, гдје ни нема опсежнијих економских предувјета за израженију комерцијализацију повијести, већ је у том пољу већи фокус на јавном (државном) него приватном сектору.

Наравно да се требамо борити против прекарних радних увјета у знаности, но то је дио шире борбе, с обзиром да пројектно финансирање данас карактеризира велики дио међународне знаности, неовисно од јавне и примијењене повијести. Такођер сматрам да се међународни успон *public history* не може свести само на прилагођавање неолибералном заокрету сувремених свеучилишта јер у себи садржи и мноштво друштвено-политичких и историографских питања која су у томе играла изнимно важну улогу, као и да не треба губити из вида системске критичке гласове који долазе из крила јавне повијести. Но то је свакако велика тема отворена даљњој расправи.

Тешко је прихватити критику о губљењу струке јер су и јавна и примијењена повијест дио струке. Помало је парадоксално да се јавној и примијењеној повијести у домаћем контексту опиру и они професионални повјесничари који сами

27 Logge, T. and Nolden, N. Public History in Germany: Opening New Spaces, in: *What Is Public History Globally?: Working with the Past in the Present*, Ashton, P. and Trapeznik, A., eds. (2019), London: Bloomsbury Academic, pp. 63–77.

28 Довољно је видјети прилоге у споменутом зборнику Ashton, P. and Trapeznik, A., eds. (2019) *What Is Public History Globally?: Working with the Past in the Present*, London: Bloomsbury Academic.

партиципирају у одређеним јавноповијесним и примијењеноповијесним праксама, али немају освијештено да је о томе ријеч. Исто тако, примјерице на Гетеовом свеучилишту у Франкфурту на Мајни постоји Катедра за истраживање повијести и утјецаја Холокауста (*Chair for Research on the History and Impact of the Holocaust*). То је само још један од показатеља колико је важно говорити не само о оном што се догодило у повијести него и о улози коју она има у нашој сувремености. Потребно је узимати у обзир оба та стручна аспекта, што јавна повијест и чини.

С обзиром на постојање довољног броја наставника заинтересираних за развијање јавне и примијењене повијести, као и интерес студената, вриједило би покушати ићи у смјеру таквог једног дипломског студија. Ионако ће број уписаних студената дефинитивно потврдити има ли интереса или не те ће овисно о томе студиј заживјети или неће заживјети. Будући да број студената повијести опада, то је још један показатељ како студенти почињу све више размишљати гдје ће моћи радити као дипломирани повјесничари јер има све мање мјеста у знаности и школству. Добивање ширих компетенција и конкретне праксе нешто је што студентима само може користити. Неовисно о развијању студијских програма у смјеру јавне и примијењене повијести, било би добро укључити додатни практични рад (не само истраживачку праксу у архивима или наставну праксу у школама већ и на другим подручјима, као и тимски пројектни рад) на одређеним колегијима. Такви развојни смјерови иначе су на трагу праксе страних свеучилишта које лакше дају прилику новим развојним идејама, за разлику од домаћих свеучилишта. Поставља се к томе питање може ли се размишљати о једном дипломском студију посвећеном темама јавне, примијењене и дигиталне повијести у заједничкој сурадњи више свеучилишта из неколико постјугославенских земаља који би имао фокус управо на примјерима и материјалима из повијести тих земаља, као разлици и специфичности у односу на постојеће свеучилишне студије *public history* у Еуроци и свијету?

Сва ова разматрања не значе да постоји само једно поимање јавне и примијењене повијести. У сваком случају, у прилици смо да академски и стручни дио у вези тога поставимо на начин који нам је прихватљив и посебно прилагођен нашим потребама. С обзиром на размјерно касније увођење, то нам омогућује рефлексију модела које су други у међувремену већ примјењивали, избегавање могућих кривих корака и слично. Међународна свеучилишта су се већ неко вријеме снажно отворила према јавној и примијењеној повијести, у борби за додатно привлачење студената те што бољу друштвену позицију својих струка, као и за задржавање њезине шире релевантности. У томе је посебна вриједност јавне и примијењене повијести, с обзиром на низ стручних и ширих питања која континуирано стављају на дневни ред. Осим, дакле, као начелни изазов за академску историографију, сматрам да јавна и примијењена повијест могу много тога практичнога понудити академским повјесничарима, примјерице како на стручно заснован начин учинити свој рад доступним широј јавности и ући у комуникацију и дијалог с њом те на концу јачати друштвену релевантност историографије и њезин јавни статус.

ЛИТЕРАТУРА:

- Антоловић, М. и Шимуновић Бешлин, Б. (2019) Public History – историјска пракса, алтернативни покрет, научна дисциплина?, *Историја 20. века*, бр. 1, стр. 9–36.
- Ashton, P. and Trapeznik, A., eds. (2019) *What Is Public History Globally?: Working with the Past in the Present*, London: Bloomsbury Academic.
- Banas, I., Monopolisti podučavaju povijest, *Jutarnji list*, 23. 6. 2017, <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/monopolisti-poducavaju-povijest-6291271>
- Blažević, Z., Suspenzija nevjerice: historijska znanost pred izazovima metamodernizma, *Historiografija.hr*, 7.7.2023, <https://historiografija.hr/?p=36438>
- Bourdieu, P. (2005) О телевизiji. Pozornica i kulise, *Europski glasnik*, br. 10, str. 271–308.
- Cauvin, T. (2016) *Public History: A Textbook of Practice*, New York: Routledge.
- Cauvin, T. Public Historians and Conflicting Memories in Northern Ireland, in: *A Companion to Public History*, Dean, D., ed. (2018), Hoboken, NJ: Wiley Blackwell, pp. 419–430.
- Dean, D. M., ed. (2018) *A Companion to Public History*, Hoboken, Nj: Wiley Blackwell.
- De Groot, J. (2009) *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*, London: Routledge.
- De Groot, J., Consuming Public History: Russian Ark, in: *Companion to Public History*, Dean, D., ed. (2018), Hoboken, NJ: Wiley Blackwell, pp. 45–59.
- Demantowsky, M., ed. (2018) *Public History and School: International Perspectives*, Berlin and Boston: De Gruyter.
- Ferro, M. (1984; 2003) *The Use and Abuse of History: Or How the Past is Taught to Children*, New York: Routledge.
- Gardner, J. B. and Hamilton, P., The Past and Future of Public History – Developments and Challenges, in: *The Oxford Handbook of Public History*, Gardner, J. B. and Hamilton, P., eds. (2017), Oxford: Oxford University Press, pp. 1–22.
- Gardner, J. B. and Hamilton, P., eds. (2017) *The Oxford Handbook of Public History*, Oxford: Oxford University Press.
- Gross, M. (1996) *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, trajanja*, Zagreb: Novi Liber; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Gross, M. (2023) *Izabrani radovi*, Zagreb: Srednja Europa.
- Haas, S. (2023) *Geschichtswissenschaft: Eine Einführung*, Stuttgart: utb basics.
- Handley, S., McWilliam, R. and Noakes, L., eds. (2018) *New Directions in Social and Cultural History*, London: Bloomsbury Academic.
- Hinz, F. und Körber, A., Hg. (2020) *Geschichtskultur – Public History – Angewandte Geschichte*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Jordanova, L. (2000) *History in Practice*, London: Arnold.
- Kean, H. and Martin P., eds. (2013) *The Public History Reader*, London: Routledge.

- Kelley, R. (1978) Public History: Its Origins, Nature, and Prospects, *The Public Historian*, br. 1, str. 16–28.
- Kušter, T. (2021) The Public of a Public History Website—Notes from the Field, in: *Public in Public History*, Wojdon, J. and Wiśniewska, D., eds. (2021), New York: Routledge, pp. 214–228.
- Leon, S., Complexity and Collaboration: Doing Public History in Digital Environments, in: *The Oxford Handbook of Public History*, Gardner, J. B. and Hamilton, P., eds. (2017), Oxford: Oxford University Press, pp. 44–68.
- Logge, T. and Nolden, N., Public History in Germany: Opening New Spaces, in: *What Is Public History Globally?: Working with the Past in the Present*, Ashton, P. and Trapeznik, A., eds. (2019), London: Bloomsbury Academic, pp. 63–77.
- Lücke, M. und Zündorf, I. (2018) *Einführung in die Public History*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Манојловић Пинтар, О. (2018) On Public/Applied History, *Токови историје*, бр, 3, стр. 171–192.
- McCall, J., Video Games as Participatory Public History, in: *Companion to Public History*, Dean, D., ed. (2018), Hoboken, Nj: Wiley Blackwell, pp. 405–416.
- National Council on Public History, *How do we define public history?*, posjet 20.6.2023, <https://ncph.org/what-is-public-history/about-the-field/>
- Nießler, J. und Tomann, J., Hg. (2014) *Angewandte Geschichte: Neue Perspektiven auf Geschichte in der Öffentlichkeit*, Paderborn: Schöningh.
- Noiret, S., Digital Public History, in: *A Companion to Public History*, Dean, D., ed. (2018), Hoboken, NJ: Wiley Blackwell, pp. 111–124.
- Noiret, S., Tebeau, M. and Zaagsma, G., eds. (2022) *Handbook of Digital Public History*, Berlin and Boston: De Gruyter.
- Rosenzweig, R. and Thelen, D. (1998) *The Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life*, New York: Columbia University Press.
- Sayer, F. (2015) *Public History: A Practical Guide*, London: Bloomsbury.
- Шкодрић, Љ. и Петровић, В. (2020) Дигитална историја: генеза, облици и перспективе, *Историја 20. века*, бр. 2, стр. 9–38.
- Tamm, M. and Burke, P., eds. (2019) *Debating New Approaches to History*, London: Bloomsbury Academic.
- Thiemeyer, T. (2018) *Geschichte im Museum: Theorie – Praxis – Berufsfelder*, Tübingen: A. Francke.
- Wojdon, J. and Wiśniewska, D., eds. (2021) *Public in Public History*, New York: Routledge.

Branimir Janković

University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences, Zagreb,
The Republic of Croatia

PUBLIC AND APPLIED HISTORY

Abstract: The article presents key elements of public history. Firstly, it indicates the changes in contemporary historiography that enabled the emergence of public history, as well as its affirmation as a new historical sub-discipline and consequently its inclusion in university programmes. Secondly, it describes institutional development of public history from the 1970s onwards, and contemplates the still open question of its definition. In addition, the article presents the main highlights of applied history. Although applied history is often mentioned as an integral part of public history, it is worth talking about it separately, in order to highlight the practical dimension of history. This refers to history in practice and the possibilities of historians' work outside the academia and education. The article also presents controversies and criticisms provoked by public history and applied history and offers answers to them. The author argues that public and applied history can be a framework that enables historians to reconcile the professional needs and the audience's interests. He points out that it is important to take into account the relationship between academic historiography and the public. Lastly, the author discusses future perspectives of public and applied history, with an emphasis on local academic historiography. Considering the students' interest as well as that of a significant part of local historians, the author encourages discussion about a possible graduate studies in public history. Besides being an important challenge for academic historiography, the author concludes that public and applied history can also offer a great deal of practical skills to professional historians.

Key words: *contemporary historiography, public history, applied history, practice, controversies*

Вукашин Зорић

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за историју,
Београд

DOI 10.5937/kultura2380123Z

УДК 316.6:159.953

316.752

930.1:316.75

Прегледни рад

Датум пријема: 15. 08. 2023.

Датум прихватања: 01. 10. 2023.

РАСПРАВЉАЊА СА МНЕМОСИНОМ ПРЕГЛЕД ВАЖНИХ ТОКОВА СТУДИЈА ПАМЋЕЊА

Сажетак: Овај рад представља преглед важнијих европских историјских истраживања колективне памћења. У њему ће најпре бити говора о тезама оснивача дисциплине, француског социолога Мориса Албваса. Након тога, у раду ће да буду представљене најважније идеје и појмови осталих класика студија памћења, попут оних француског историчара Пјера Норе и немачких професора Јана и Алаиде Асман. Најослепје, иако ће да буде посвећена савременим историјским студијама памћења – транснационалном памћењу и студијама медијске колективне памћења.

Кључне речи: студије памћења, колективно памћење, културно памћење, сећање, заборав, култура сећања

Предисторија

Интересовање за памћење није ново, као ни закључак да је памћење међу битнијим људским својствима. То што је Мнемосина, олимпска богиња памћења, мајка свих муза, указује нам на старогрчко схватање да је уметност, па и историја, потекла од памћења као исконске људске потребе. У прилогу томе сведочи и реченица којом Херодот (*Herodotus*) започиње своју *Историју*, истичући намеру да велика дела Хелена и варвара не буду заборављена.¹ Питање

¹ Herodotus, 1.1. Превод на српски Милана Арсенића гласи: „Ово је преглед историје Херодота Халикарнашанина, који је написан ради тога да се временом не би умањило значај онога што је човечанство створило, те да велика и дивна дела, и она која су створили Хелени, као

(индивидуалног) памћења било је занимљиво и Платону и Аристотелу, који су доцније инспирисали средњовековне и ренесансне расправе о памћењу.² Атински филозофи су први разрадили појмове, и разлучили *памћење* (гр. *μνήμη, mnēmē*) од *сећања* (гр. *ἀνάμνησις, anamnēsis*).³ Ова дистинкција суштински је опстала, уз модификације, до данас (види: Терминолошке напомене).

Најзначајнији средњовековни доприноси на пољу расправе о памћењу настали су са размаком од осам векова. Најпре, Аурелије Августин (*Aurelius Augustinus*, 354–430) је памћење посматрао као *желудаци душе* (*venter animi*), због тога што оно ипак трансформише садржај који долази из човекове спољашњости.⁴ С друге стране, тринаестовековна схоластика (нарочито Алберт Велики – *Albertus Magnus* и Тома Аквински – *Thomas Aquinas*) је довела снагу *памћења* (лат. *memoria*) и *сећања* (лат. *reminiscentia*) у везу са емотивним доживљајима.⁵ Ипак, тек током 16. и 17. века, памћење је престало да се посматра као својство помоћу којег човек перципира свет, и почело је да се схвата као саставни део интелекта, у тесној вези са формирањем идентитета индивидуе.⁶

Революционарне друштвене промене у Европи током 18. и 19. века и постепено институционализовање научних дисциплина неминовно су довели до ревалуације памћења из различитих углова.⁷ Национална свест, као идентитетски оквир, надјачала је конкуренте. Секуларна национална држава захтевала је „монументализацију и глорификацију [...] у циљу правдања државне власти и стварања политичке сагласности.”⁸ Започети су пројекти конструкције националне прошлости и дисеминације пожељног националног памћења.⁹

„Стално се неки лист одваја из свитка времена, испада, одлеће – и изненада и она која су створили варвари, не би била заборављена, а најзад, поред осталог, и зато да би објаснио зашто је између Хелена и варвара долазило до ратова.” (*Херодотова Историја*, I, (1988) Нови Сад: Матица српска, стр. 4). Оригиналном, Херодот користи придев ἐξίτηλος (избледео) да опише заборав. Симптоматично је што је борба против блеђења успомена на дела Хелена и варвара наведена пре потребе за објашњењем узрока њиховог рата.

2 Видети: Nikulin, D. *Memory in Ancient Philosophy*, in: *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (2015), Oxford University Press, pp. 35–84. за Платона. У истој колективној монографији присутни су радови који могу да послуже као увод у даље читање средњовековних, али и ренесансних и нововековних мислилаца на тему памћења: Müller, J. *Memory in Medieval Philosophy*, pp. 92–124; Clucas, S. *Memory in the Renaissance and the Early Modern Period*, pp. 131–175.

3 Nikulin, D. *Memory in Ancient Philosophy*, стр. 44–52. (Платон), 60–69. (Аристотел)

4 Müller, J. нав. дело, стр. 120.

5 Исто, стр. 118.

6 Clucas, S. нав. дело, стр. 175.

7 Terdiman, R. (1993) *Present Past. Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca (NY) and London: Cornell University Press, p. 22.

8 Kuljić, T. *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa, str. 33.

9 Исто, стр. 34–35.

поново долеће човеку у крило. Тада човек каже 'сећам се' и завиди животињи, која одмах заборавља и која сваког тренутка може стварно липсати, поново утонути у маглу и ноћ и заувек угаснути."¹⁰

На овај начин немачки филозоф Фридрих Ниче (*Friedrich Nietzsche*) дочарава сећање на прошло време као незавидно својство које разликује човека од животиње. У тренутку када је објавио ово своје *Несавремено разматрање* (1874), међу образованим Европљанима владала је манија за историјом.¹¹ Ниче, супротстављен општој еуфорији, посматрао је памћење, схваћено као присуство у садашњости нечега из прошлости, као мач са две оштрице. Не би ли се човек спасио преоптерећености прошлошћу, нужно је, према Ничеу, да научи да заборавља и да у *надисторијском* (у уметности и религији) тражи утеху уместо у прошлости.¹²

За разлику од Ничеа, који се усредредио на садржај људског памћења, важне перспективе о (индивидуалном) памћењу изнели су француски филозоф Анри Бергсон (*Henri Bergson*) и утемељивач психоанализе Зигмунд Фројд (*Sigmund Freud*), у жељи да проуче његове механизме. Бергсонови појмови и Фројдово тумачење снова послужили су оснивачу дисциплине студија колективног памћења, француском социологу Морису Албваксу (*Maurice Halbwachs*), као инспирација и полазиште. Ничеово питање: „Шта памтимо?“, насупрот питању „Како памтимо?“, добиће на важности нешто касније.

Иако су настале у међуратном периоду, студије памћења тек су током претходне три деценије у цвату, и заузимају значајно место у интердисциплинарној хуманистици. Разлози за то су вишеструки, а Јан Асман (*Jan Assmann*) и Астрид Ерл (*Astrid Erll*) их сврставају у три готово подударне категорије.

Први разлог је историјски контекст савремености. Урушавање социјализма у Совјетском Савезу и источној Европи, физичко нестајање генерације која је преживела Холокауст, смена ауторитарних режима у Јужној Америци и Јужној Африци, те масовни таласи постколонијалне миграције наступили су готово симултано крајем 20. века. Речима југословенског и српског социолога Тодора Куљића „прошлост је постала сложенија, расутија, лишена непријатеља који је редуквао њену сложеност у Хладном рату“.¹³ Политичке и генерацијске промене пратио је други разлог за актуелност памћења, а то су изазови који су настали ширењем употребе интернета и глобалним присуством производа популарне културе, попут филма, са историјском тематиком. Трећи разлог је измењена интелектуална клима. С једне стране, у европским интелектуалним круговима раширен је осећај о животу у

10 Niče, F. (1982) *O koristi i šteti istorije za život*, Beograd: Grafos, str. 7.

11 Berger, S. and Donovan, M. Apologies for the nation-state in Western Europe since 1800, in: *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, eds. Berger, S., Donovan, M. and Passmore, K. (2002), London and New York (NY): Routledge, p. 6.

12 Исто, стр. 81. О Ничеовом гледишту на памћење у другим делима: De Warren, N. Memory in Continental Philosophy: Metaphor, Concept, Thinking, in: *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (2015), Oxford University Press, pp. 232–239.

13 Kuljić, T. нав. дело, стр. 5.

иосйкулйиури, која постоји на развалинама Европе која је свој суноврат започела 1914. године.¹⁴ На другој страни, студије памћења су биле одговор једног дела историографије на изазове постмодерне критике, јер се у оквиру студија памћења и не стреми ка реконструкцији прошле стварности, него анализи репрезентација прошлости.¹⁵

Циљ овог текста је да представи главне токове развоја студија памћења. Иако је о Албваксу, Нори (*Pierre Nora*) и Асманима већ писано на нашем језику,¹⁶ у овом ће тексту бити представљене њихове главне идеје, смештене у контекст сопственог настанка. Завршни делови текста имају за циљ да укажу на најновије приступе студија памћења. Одсуство одељка који би се посебно тицао студија Холокауста не значи умањивање њиховог значаја, него имплицира да се општа методологија, о којој ће бити речи, већ примењује на различитим местима у студијама Холокауста.¹⁷

Терминолошке напомене

Речи *памћење* и *сећање* у свакодневном говору користе се без јасне дистинкције. У овом раду терминолошки ослонац ће бити читање немачких појмова *Erinnerung* и *Gedächtnis* понуђено у српским преводима дела Алаиде Асман (*Aleida Assmann*) које потписује Александра Бајазетов.¹⁸ *Erinnerung*, тј. сећање, представља активну компоненту унутар ширег појма – памћења (*Gedächtnis*). Колективно памћење је резултат центрипеталних сила сећања, које бирају и сабирају оно што

14 Assmann, J. (2005) *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme, str. 13.

15 Erlil, A. (2011) *Memory in Culture*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, p. 5. О бројним питањима која је постхладоратовска епоха поставила историјској науци више у: Кулјић, Т. нав. дело, стр. 47–48.

16 Нарочито у наведеном делу Т. Куљића, али и: Brkljačić, M. i Prlenda, S. *Zašto pamćenje i sjećanje*, у: *Kultura pamćenja i historija*, priredile Brkljačić, M. i Prlenda, S. (2006), Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga; Janković, B. (2010) *Teorijsko istraživački pristupi / Historija sjećanja i pamćenja, Historijski zbornik*, god. LXIII, br. 1, str. 269–311.

17 Амерички социолог Мајкл Скудсон (*Michael Schudson*) је пословично изјавио: „Постоје две врсте студија колективног памћења – оне које се баве Холокаустом, и све остале. Чак и људима, који се баве овима из друге групе, студије Холокауста су незаобилазно важне, и способне да осветле сваки кутак теме интелектуалном чистином и непосредношћу.” *Breakthroughbooks*, 17. april 2001, 5. june 2023, <https://web.archive.org/web/20010417074717/> <https://www.linguafranca.com/Special/books.9603.html> (и код Hue-Tam Ho, T. (2001) *Remembered Realms: Pierre Nora and French National Memory*, *The American Historical Review*, 106, no. 3, p. 916). Његова опаска донекле јесте тачна – императив сећања на Холокауст подстакао је бројна истраживања о Холокаусту, али и о култури сећања уопште. Ипак, за потребе овог рада посматраћемо Холокауст као значајан пример којим се студије памћења баве, али не и као искључиви покретач развоја методологије студија памћења.

18 Assmann, A. (2002) *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Beograd: Biblioteka XX vek; Assmann, A. (2018) *Oblici zaborava*. Beograd: Biblioteka XX vek.

треба да буде упамћено, и центрифугалних сила заорава, које од укупног памћења одузимају, латентно или намерно.¹⁹ Овакво читање појмова које је дефинисала Асман не противречи Куљићевом схватању памћења као „складиштења” садржаја прошлости, а сећања као „актуелизовања сачуваних садржаја”.²⁰

Вреди напоменути да се изразом „памћење” у овом тексту подразумева колективно памћење, а изразом „сећање” колективно сећање. Иако су студије индивидуалног памћења биле почетна инспирација Албваксу, и с обзиром на то да је јасно како је само индивидуа способна да физички памти, за потребе овог текста преглед расправе о односу индивидуалног и колективног памћења био би тек оптерећење које би скренуло фокус са резултата студија (колективног) памћења. Колективно памћење, дакле, разумемо као памћење атрибуирано групи људи.²¹

Прејмечка – оквири Мориса Албвакса

Свест да памћење није стриктно индивидуална појава у европској традицији је постојала и пре него што је скован појам „колективно памћење”.²² Имплицитно, ова свест постоји од антике, а експлицитно је појмовно уобличена у француској предалбваксовској традицији као *la mémoire des hommes* ((заједничко) памћење људи) или *la mémoire de la postérité* (памћење потомства).²³ Заслуга француског социолога Мориса Албвакса (1877–1945) није само у томе што је увео појам *колективно памћење (mémoire collective)*. Њега незаобилазним у студијама памћења чини његова синтеза идеја о памћењу француског филозофа Анрија Бергсона, чија је предавања слушао на прелазу векова,²⁴ и социолошких гледишта францу-

19 Asman, A. (2018) *Oblici zaborava*. Str. 16–18. Сама Асман говорила је о разлици између појмова у интервјуу: Was bedeutet eigentlich Erinnerung?, January 2011, 25. May 2023, <https://www.goethe.de/ins/br/de/kul/fok/cul/20809570.html> Овакво формулисање појмова, нажалост, није у сагласју са разликовањем појмова памћења и сећања које су понудиле Брклјачић и Прленда. По њима, иако преводе *Erinnerung* и *Gedächtnis* као и Бајазетов: „Kolektivno sjećanje skup je uspomena što ga dijeli određena zajednica; sjećanje karakterizira okrenutost prošlosti. Kolektivno pamćenje označava i rad na tom sadržaju. Ostvarujući se u polju ljudskog međudjelovanja, kolektivno je pamćenje uvijek politički proces, a kolektivno sjećanje krhak plod trenutnoga konsenzusa.“ (Brkljačić, M. i Prlenda, S. nav. delo, str. 17)

20 Kuljić, T. нав. дело, стр. 8.

21 Russel, N. (2006) Collective Memory Before and After Halbwachs, *The French Review*, Vol. 79, No. 4, pp. 792–793.

22 Први је појам искористио аустријски књижевник Хуго фон Хофманстал (*Hugo von Hofmannsthal*), 1902. године (Olick, J. K. and Robbins, J. (1998) Social Memory Studies: From ‘Collective Memory’ to the Historical Sociology of Mnemonic Practices, *Annual Review of Sociology*, 24, p. 106.

23 Russel, N. нав. дело, стр. 793.

24 Halbwachs, Maurice, *International Encyclopedia of the Social Sciences*. 26. May 2023, <https://www.encyclopedia.com/people/social-sciences-and-law/sociology-biographies/maurice-halbwachs>

ског социолога Емила Диркема (*Émile Durkheim*).²⁵

Наиме, Диркем је сматрао да су сви друштвени феномени независни од индивидуалних представа, и да идеје и индивидуална свест не постоје ван друштва.²⁶ Албвакс је општи Диркемов закључак испитао на појму памћења, схваћеног као Бергсоново *чистио њамћење* (*la mémoire vraie*), тј. памћење које је у вези са формирањем идентитета.²⁷ Његови погледи, систематизовани 1925. године и касније објављени као књига *Друштвени оквири њамћења* (*Les cadres sociaux de la mémoire*), одредили су будућност студија памћења. Међу њима понајпре треба издвојити Албваксов закључак да „[м]ожемо да призовемо места и времена различита од места и времена у којима јесмо, зато што и једне и друге стављамо у оквир који их обухвата све.”²⁸ Албвакс наставља: „Али ми верујемо да дух реконструише своја сећања под притиском друштва.”²⁹ Друштво, по Албваксу, не притиска појединца само на просту реконструкцију прошлости кроз сећање, него га приморава да ту прошлост ретушира, прекраја и употпуни, а све са циљем да се та измењена прошлост боље уклопи у свет у којем појединац у том тренутку живи.³⁰

Следећи Диркема, Албвакс даље закључује да:

„[...] нема сећања које би се могло назвати чисто унутрашњим, што ће рећи које може да се сачува само у појединачном памћењу. Наиме, чим неко сећање репродукује колективно опажање, и оно само може да буде једино колективно, те би појединцу, препуштеном самом себи, било немогуће да себи представи оно што је и први пут могао себи да представи само ослањајући се на мисао своје групе.”³¹

Но, које оквири колективног памћења је Албвакс уочио? Експлицитно, он анализира оквир породице, религијске заједнице и класе. Имплицитно, он указује да оквир може да буде нација и научна заједница.³² Сви оквири постоје истовремено и динамични су. Појединац се сећа помажући се овим оквирима, искривљујући прошлост у смеру који налаже друштвени оквир. Према Албваксу, „друштво тежи да из свог памћења склони све што би могло да раздваја појединце, да међусобно удаљи групе, и у сваком раздобљу прерађује своја сећања тако да их усклади са променљивим условима своје равнотеже.”³³

25 Marcel, J.-C. and Mucchielli, L. Maurice Halbwachs's *mémoire collective*, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, pp. 141–142.

Gedi, N. and Elam, Y. (1996), *Collective Memory — What Is It?*, *History and Memory*, 8, no. 1, p. 36.

26 Исто, стр. 36.

27 Ricoeur, P. *Memory, History, Forgetting*. Chicago: The University of Chicago Press, pp. 430–433.

28 Albvaks, M. (2013) *Друштвени оквири памћења*. Novi Sad: Mediterran Publishing, стр. 126.

29 Исто, стр. 127.

30 Исто, стр. 127. и 129.

31 Исто, стр. 295.

32 Исто, стр. 302–303.

33 Исто, стр. 310.

Готово истовремено као и Албвакс, термин *колективно памћење* почели су да користе и француски историчар Марк Блок (*Marc Bloch*) и немачки историчар уметности Аби Варбург (*Aby Warburg*),³⁴ најавивши трансдисциплинарну примену појма која ће доживети ренесансу у последњој четвртини двадесетог века. Иако представља полазиште у студијама памћења, Албваксово дело подстакло је критику на неколико нивоа. Најпре, Албваксова чврста дистинкција између памћења и историје, где је историја научно верификована реконструкција прошлости, насупрот варљивом памћењу, доведена је у питање као одвећ редукционистичка.³⁵ Савремена истраживања показала су знатно сложенији однос између историје и памћења и немогућност повлачења јасне границе између њих.³⁶ Међутим, оваква критика не додирује суштину Албваксових тврдњи, за разлику од критике коју су му упутили филозоф Ноа Геди (*Noa Gedi*) и историчар Јигал Елам (*Yigal Elam*). Овај израелски двојац сматра да израз *колективно памћење* може да се користи стриктно метафорички, а не као научни термин за објашњење друштвених појава. Према њиховом мишљењу једино је памћење индивидуално, а *колективно памћење* треба да се замени старијим изразом – *миш*.³⁷ Не улазећи у утемељеност њихових аргумената, чини се да је оваква реакција на пољу терминологије ипак закаснила, јер су *колективно памћење* и *миш* крајем деведесетих већ били, у европској хуманистици, дубоко укоренењени као сродни, често испреплетени, али ипак различити појмови.³⁸

Пјер Нора и месџа сећања

Приближавање двестагодишњице Велике француске револуције усмерило је

34 Olick, J. K. and Robbins, J. нав. дело, стр. 106. Треба напоменути да је Блок био Албваксов колега на Универзитету у Стразбуру.

35 Nikulin, D. Introduction, in: *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (2015), Oxford University Press, p. 16

36 Међу мноштвом: Funkenstein, A. (1989) *Collective Memory and Historical Consciousness, History and Memory*, 1, no. 1, str. 20–21; Ankersmit, F. R. (1994) *History and Topology. The Rise and Fall of Metaphor*. Stanford University Press, p. 179; Ricoeur, P. (2004) нав. дело, стр. 91; Assmann, A. (2008), *Transformations between History and Memory, Social Research*, 75, no. 1, p. 57; Katroga, F. *Istorija, vreme, pamćenje*, Beograd: Clio, 2011, str. 57; Nikulin, D. Introduction, in: *Memory. A History*; Ignjatović, A. (2016) *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu. Arhitektura, nacionalizam, i imperijalna imaginacija 1878-1941*. Beograd: Orion Art, Arhitektonski fakultet, str. 3–4, 67; Nikulin, D. (2017) *The Concept of History*. New York (NY): Bloomsbury, p. 124. Traverso, E. (2020) *Istorija kao bojno polje*. Beograd: FMK, str. 28; Zorić, V. *Oslobodioci i branioci: Nasilje u istoriografskim delima Pantelije Sreckovića*, u: *Reprezentacije nasilja u jugoistočnoj Evropi 20. stoljeća*, ur. Kamberović, H. (2022), Sarajevo: UMHIS, str. 74.

37 Gedi, N. and Elam, Y. (1996) *Collective Memory — What Is It?*, *History and Memory*, 8, no. 1, p. 43, 47.

38 Erll, A. *Cultural Memory Studies: An Introduction*, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, p. 1–2.

француске историчаре да се замисле над њеним местом у формирању савремене Француске, али и над другим чиниоцима који сачињавају француски идентитет. У контексту француских политичких расправа позних седамдесетих година,³⁹ Пјер Нора, историчар и уредник у издавачкој кући *Галимар* (*Gallimard*), од 1978. године започео је да води семинар при Школи високих студија друштвених наука (*École des hautes études en sciences sociales*). Циљ семинара био је да утврди појединачне елементе савременог француског колективног памћења и, самим тим, идентитета. Семинар се претворио у пројекат који је потрајао све до 1992, крунисан са три тома у укупно седам књига (објављена 1984, 1986. и 1992. године), са 127 описаних и детаљно рашчлањених појмова.⁴⁰

Те појмове Нора је назвао *места сећања* (*lieux de mémoire*).⁴¹ У модерном друштву, места сећања су постала нужност због тога што су људи престали да живе у *milieux de mémoire* (што би се на српски могло превести као *окружја сећања*). Са прошлошћу је престало да их повезује понављање наслеђеног и сећање на неиздиференцирано херојско време, и веза са прошлошћу постале су њене разне репрезентације, подложне уређивању и манипулацији.⁴²

Памћење, које је престало да буде спонтано и колективно, у двадесетовековном друштву постаје намерно и атомизовано.⁴³ Нора напомиње да постоје три начина на која прошлост може да буде присутна у садашњости: материјални, симболички и функционални.⁴⁴ Места сећања могу да буду физичка, али и не морају. Физичка места француског сећања су, између осталих, праисторијска пећина Ласко, париска црква Нотр-Дам, Ајфелов торањ, град Верден. Но, француски идентитет одређује и однос према француској тробојци или 14. јулу, те образовање уз Ларусову (*Pierre Larousse*) енциклопедију, Тјеријеву (*Augustin Thierry*) историографију или преглед француске географије Пола Видала де ла Блаша (*Paul Vidal de la Blache*). Напоследку, нису ли места француског сећања и разнородни елементи, као што су сукоб деголиста и комуниста, француске шуме, изреке, па чак и начин на који

39 О расправама опширније у: Anderson, P. (2009) *The New Old World*. London: Verso, pp. 151–168.

40 Anderson, P. (2009) нав. дело, стр. 159.

41 Француска реч *mémoire* може да се преведе и као памћење, и као сећање. Међутим, превод за израз *lieux de mémoire*, у коме се неизбежно губи део оригиналног значења, преузимамо из постојећег превода на немачки – *Erinnerungsort*, место сећања. Сам Нора дуго није био начисто како би било најбоље да се израз преведе на немачки, и нудио је различите алтернативе у свом поговору трећег тома едиције *Deutsche Erinnerungsorte* (Den Boer, P. *Loci memoriae — Lieux de mémoire*, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, p. 22).

42 Nora, P. General Introduction: Between Memory and History, in: *Realms of Memory. The Construction of the French Past. I Conflicts and Divisions*, ed. Nora P. (1996), New York (NY): Columbia University Press p. 2.

43 Исто, стр. 8.

44 Исто, стр. 14.

Французи једу и пију? Према Нори и његовим сарадницима све је набројано, али и много више од тога, место француског сећања. Место сећања за њега може да буде чак и догађај. Он може да буде утемељујући, али непрепознат од стране савременика, попут доласка Ига Капета (*Hugues Capet*) на париски престо 987. године, или спектакуларан, попут уласка Де Гола (*Charles de Gaulle*) у Париз 1944. године.⁴⁵

Посредни резултати пројекта су биле бројне реакције, расправе и истраживачке иницијативе настале по узору на француски изворник. Израз *lieux de mémoire* се нашао у француском речнику већ 1993. године.⁴⁶ Уследила су вишетомна издања о местима сећања Италије,⁴⁷ Немачке,⁴⁸ Холандије,⁴⁹ чак и Европе.⁵⁰ Норино схватање сложеног узајамног односа историје и памћења, супротно Албваксовом строгом разликовању објективне историографије и памћења, наишло је на одобравање бројних историчара. На трагу Норине мисли да је историографија верификована меморија, савремена историја историографије освестила је утицај колективног памћења на претходну историографију и почела да је тумачи као место и медиј памћења.⁵¹

Међутим, Норин пројекат био је и критикован из неколико углова. Најпре, замерена му је усредсређеност на француски „хексагон“, и запуштање питања француских прекоморских територија у Африци, Индији и Индокини.⁵² Британски историчар Пери Андерсон (*Perry Anderson*) с правом поставља питање: „Каква су то *Месџа сећања* која не помињу Дијен Бијен Фу?“⁵³ „Галоцентризам“ Нориног пројекта се огледа у томе што се Наполеон (готово необјашњиво) не посматра као место сећања, иако је његов утицај био, најблаже речено, паневропски.⁵⁴ Поред тога, унутар „хексагона“, код Норе није довољно места одвојено за субнационална осећања, попут оних у Бретањи.⁵⁵ О одсуству места сећања који би подривали

45 Исто, стр. 18.

46 Hue-Tam Ho, T. (2001) *Remembered Realms: Pierre Nora and French National Memory*, *The American Historical Review*, 106, no. 3, p. 906.

47 *I luoghi della memoria*, 3 vols, ed. Isnenghi, M. (1996–1997), Roma: Laterza.

48 *Deutsche Erinnerungsorte*, 3 vols, eds. François, E, and Schulze, H. (2001), München: Beck.

49 *Plaatsen van herinnering*, 4 vols, eds. Wesseling, H. L. (2005–2007), Amsterdam: Bakker.

50 *Europäische Erinnerungsorte*, 3 vols, eds. Den Boer, P., Duchhardt, H., Kreis, G. and Schmale, W. (2012), München: Oldenbourg Verlag.

51 Видети напомену бр. 36.

52 Hue-Tam Ho, T. нав. дело, стр. 910.

53 Anderson, P. нав. дело, стр. 162. Битка за Дијен Бијен Фу (1954. године, виј. *Điện Biên Phủ*) представља одлучујућу победу Демократске Републике Вијетнам над француским трупама у Индокини. Резултат битке директно је утицао на стицање независности држава у Индокини, а горак укус пораза утицао је на француско јавно мњење у погледу „важнијег“ бојног поља – Алжира.

54 Примећено у: Judd, T. (1998) *A la Recherche du Temps Perdu*, *New York Review of Books*, Dec 3, p. 54. према Rothberg, M. (2010) *Introduction: Between Memory and Memory: From Lieux de Mémoire to Noeuds de Mémoire*, *Yale French Studies*, no. 118/119, p. 5.

55 Hue-Tam Ho, T. нав. дело, стр. 914.

монолитно француско памћење сведочи мали број места „контра-сећања” (*counter-memory*) међу чланцима Нориних сарадника. Свега их је два: Вандеја и Зид комунара (*Mur des Fédérés*).⁵⁶ Француска нација, која је требало да буде изучена (можда и „огољена”) анализом места сећања, иронично је кроз Норин пројекат прослављена и постварена.⁵⁷ Норин кодекс савременог свефранцуског памћења, по Перију Андерсону, темељни је документ савременог либералног француског самопоимања, у којем се *union sacrée* одржава игнорисањем проблематичних тачака француске историје и ритуалима сећања на недвосмислене симболе *францускива* (*francité*).⁵⁸

Међутим, упркос изреченим примедбама, нико од истакнутијих критичара није довео у питање висок ниво квалитета чланака у *Месџима сећања*. Утицај пројекта и његовог носећег појма осећа се у хуманистици и данас, а тротомно издање постало је у оквирима Пете Републике оно што је Лависов (*Ernest Lavisse*) уџбеник француске историје био за Трећу – доминантно гледиште на француску историју и калуп за њен пожељни савремени идентитет.

Комуникативно и културно памћење

Док је Нора предводио изучавање памћења у Паризу, у Хајделбергу се, паралелно формирала школа студија памћења која је надоградила Албваксову теорију. Хајделбершки универзитет, један од најпрестижнијих у СР Немачкој, обележавао је 1986. године шест векова постојања. Тим поводом, египтолог Јан Асман и археолог Тонио Хелшер (*Tonio Hölscher*) окупили су стручњаке из разних грана хуманистике са циљем да промисле над улогом памћења у сопственим дисциплинама. Резултат је био зборник *Kultur und Gedächtnis* (*Култура и памћење*).⁵⁹ У њему је Асман увео важне појмове – комуникативно и културно памћење (*kommunikatives/kulturelles Gedächtnis*).

Комуникативно памћење, пише Асман следећи Албвакса, настаје у свакодневној, живој комуникацији унутар људске групе. Оно сеже уназад 80 до 100 година, или 3–4 генерације, или један латински *saeculum*. Важна карактеристика комуникативног памћења је што оно не познаје фиксне тачке (или *месџа*?) које би директно спајале прошлост са садашњошћу.⁶⁰ Културна кодификација представе о ономе

56 Исто, стр. 916. Додуше, можда би се и чланак о краљевској фигури као месту сећања могао убројати као место контра-сећања.

57 Rothberg, M. нав. дело, стр. 5–6.

58 Anderson, P. нав. дело, стр. 162–163. Израз *francité* сковао је француски књижевни теоретичар Ролан Барт (*Roland Barthes*) са циљем да деконструише малограђанску представу о томе шта је француско; Нора је, по Андерсону, израз позајмио и искористио на супротан начин – да покаже шта је француско (Barthes, R. (1957) *Mythologies*, Paris: Seuil, p. 222, према Anderson, P. нав. дело, стр. 162).

59 *Kultur und Gedächtnis*, eds. Assmann, J. and Hölscher, T. (1988), Frankfurt am Main: Suhrkamp.

60 Assmann, J. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität, in: *Kultur und Gedächtnis*, eds.

што је прошло претвара спонтано, комуникативно памћење у културно.

Ту кодификацију спроводе, по Асману, друштвене елите, и то помоћу *фигура сећања* (*Erinnerungsfiguren*) међу које убраја текстове, споменике, церемоније и институционализовану комуникацију са њима.⁶¹ Под утицајем Варбурга, Асман је Албваксовој теорији о односу памћења и друштва придодео елемент медија културе, не би ли дошао до сопствене дефиниције *културног памћења*, које представља инвентар поново искоришћених текстова, слика и церемонија, јединствених за свако друштво и сваку епоху, којим се стабилизује и преноси слика о сопству и знање о прошлости на којем се заснива колективни осећај јединства и посебности.⁶²

	Комуникативно памћење	Културно памћење
Садржај	Историја у оквиру аутобиографског памћења, недавна прошлост	Митска историја, догађаји у апсолутној прошлости (<i>in illo tempore</i>)
Облик	Неформалне традиције и жанрови свакодневне комуникације	Висок ниво развијености форме, церемонијална комуникација
Медиј	Живо, отелотворено памћење, комуникација говорним језиком	Текстови, иконе, плесови, ритуали и изведбе различите врсте; „класични“ језици или језици формализовани на други начин
Временски оквир	80-100 година, клизни хоризонт 3-4 генерације	Апсолутна прошлост, примордијално време, „3000 година“
Учесници	Дифузно	Специјализовани носиоци памћења, хијерархијска структура

Табела 1. Комуникативно и културно памћење⁶³

Алаида Асман, професорка англистике у Констанцу и Асманова сарадница од зачетака хајделбершких расправа о памћењу, поред тога што је радила на формулисању и примени горенаведених појмова, скренула је пажњу на запостављени елемент памћења – *заборав* (*Vergessen*). Према њеном мишљењу, памћење може да буде позитивно, негативно, и неутрално. У позитивни заборав спада конструктивни и терапеутски заборав, у негативни, онај деструктивни/репресивни и дефанзивно/саучеснички, а у неутрални заборав спада онај аутоматски, одгођени

Assmann, J. and Hölscher, T. (1988), Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 10–11.

61 Исто, стр. 12.

62 „Unter dem Begriff des kulturellen Gedächtnisses fassen wir den jeder Gesellschaft und jeder Epoche eigentümlichen Bestand an Wiedergebrauchs-Texten, -Bildern und -Riten zusammen“, in den „Pfleger sie ihr Selbstbild stabilisiert und vermittelt, ein kollektiv geteiltes Wissen vorzugweise (aber nicht ausschließlich) über die Vergangenheit, auf das eine Gruppe ihr Bewußtsein von Einheit und Eigenart stützt.“ (Assmann, J. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität, p. 15).

63 Assmann, J. Communicative and Cultural Memory, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, p. 117.

и селективни.⁶⁴ Поред фокуса на заборав, Асман је указала на активно и пасивно културно памћење. Активно памћење, или канон, по њој функционише као радна меморија друштва на које се у сваком тренутку може реферисати. Пасивно памћење, еквивалентно са одгођеним заборавом, представља архив, као репозиторијум потенцијалног материјала за будуће памћење.⁶⁵

Памћење у глобалном свеју

Када је председник Индонезије, Сукарно (*Sukarno*), 1963. године држао говор током пријема почасног доктората на Универзитету Индонезије, *зайагне* дипломате које су присуствовале церемонији доживеле су шок. Наиме, Сукарно је, изненада, почео да хвали Адолфа Хитлера (*Adolf Hitler*) као „изванредно паметног” вођу који је Немцима обећао бољу сутрашњицу.⁶⁶ Фашизам, масовни злочини, Холокауст, из удаљене јаванске перспективе нису деловали као довољно снажан контрааргумент против Хитлера у односу на његов национализам, који се Сукарну допао. Ово је тек један пример, међу многима, о изазовима које је глобализација ставила пред студије памћења, а нарочито пред мнемоничке агенте, односно индивидуе или институције које треба да обликују актуелно сећање.

Алаида Асман, у сарадњи са немачким историчарем глобализације Себастијаном Конрадом (*Sebastian Conrad*), пионирски је покушала да дефинише изазове глобализације на пољу памћења. Они су уочили три нивоа промена на пољу памћења. Најпре, национална политичка свест престала је да буде уоквирена државним границама. Извињење западнонемачког канцелара Вилија Бранта (*Willy Brandt*) у Пољској само је најавило тренд који ће доживети узлет у првој деценији 21. века – шефови држава почели су да се извињавају државама и друштвеним групама ван сопствених граница, а због *ирехова* из прошлости својих држава. Други изазов глобализације, према Асман и Конраду, је глобализација сећања на Холокауст, и конкурентни положај сећања на жртве колонијализма у борби за превласт на симболичком пољу. Они упозоравају да инсистирање на универзалности Холокауста може да се протумачи као нова форма евро-америчког империјализма, овог пута на пољу памћења. Најзад, глобализација је допринела томе да локално и групно памћење унутар једног друштва лакше комуницирају са сличним „цеповима” памћења ма где у свету. Солидарност „одоздо” заједница памћења доводи до стварања међународних мрежа, попут покрета жртава јапанске принудне проституције и принудног рада широм Азије.⁶⁷

64 Више у: Asman A. (2018) *Oblici zaborava*. Beograd: Biblioteka XX vek, str. 29–66.

65 Assmann, A. Canon and Archive, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, p. 106.

66 Anderson, B. (1998) *Spectre of Comparisons. Nationalism, Southeast Asia, and the World*. London: Verso, pp. 1–2.

67 Assmann, A. and Conrad, S. Introduction, in: *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, eds. Assmann, A. and Conrad, S. (2010), Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 8–10.

Са позиције студија памћења, решење за које се залаже Астрид Ерл је транскултурална перспектива проучавања. Према њој, студије памћења треба да се баве питањима унутар култура које нису дефинисане државним границама (попут англо-америчке), али и начинима на који памћење „путује” с једног краја света на други, било кроз медије, било кроз миграције.⁶⁸ Ипак, треба напоменути да глобализација не доводи само до спајања и укрупњавања оквира памћења. Јан Асман упозорава да је глобализација процес са дијалектичком динамиком, који нема за последицу заборављање, него, напротив, експлозију локалног сећања. То је, по њему, последица саме природе памћења, које нужно истиче посебност групе која памти у односу на друге.⁶⁹

Медији колективног памћења

Студије памћења, крајем 20. века фокусиране на садржај пренесене поруке, у последње време нарочиту пажњу поклањају медијима којима се порука преноси. Немачка филозофиња Зибиле Кремер (*Sybille Krämer*) напомиње да „медији не преносе само поруке, него пак развијају силу која обликује модалитете нашег мишљења, опажања, сећања и комуникације.”⁷⁰ Кремерова сматра да је човеку приступ свету који га окружује омогућен посредством медија који тај приступ истовремено и ограничавају сопственим мањкавостима. Следствено, закључује Астрид Ерл, културно памћење конструкт је медија.⁷¹ Она, наима, истиче да медији нису неутрални преносиоци и спремници памћења, него су активан елемент који обликује начине на које се памти. Одатле и споменици, књиге, слике или интернет нису тек прости апарати за похрану информација, него ствараоци медијског окружења са међусобно различитим капацитетима и ограничењима.⁷²

Анализа медија памћења врши се, према Ерловој, на четири нивоа. Најпре, анализира се инструмент комуникације (попут писања), потом технологија медија (попут штампе) и институционализација медија унутар друштвеног система (кроз, рецимо, канонизацију), и напослетку се анализира специфичан контекст у којем се медиј нуди (Ерлова наводи пример новог издања Хомерове *Oguceje*).⁷³

68 De Cesari, C. and Rigney, A. Introduction, in: *Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales*, eds. De Cesari, C. and Rigney, A. (2014), Berlin: De Gruyter, pp. 3–4.

69 Assmann, J. Globalization, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory, in: *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, eds. Assmann, A. and Conrad, S. (2010), Basingstoke: Palgrave Macmillan, p. 133.

70 Krämer, S. Was haben Medien, der Computer und die Realität miteinander zu tun?, in: *Medien – Computer – Realität. Wirklichkeitvorstellungen und Neue Medien*, ed. Krämer, S. (1998), Frankfurt am Main: Suhrkamp, p. 14, према: Erll, A. Medium des kollektiven Gedächtnisses: Ein (erinnerungs-)kulturwissenschaftlicher Kompaktbegriff, in: *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2004), Berlin: Walter De Gruyter, p. 5.

71 Erll, A. *Memory in Culture*, p. 114.

72 Исто, стр. 116.

73 Исто, стр. 121.

Након што се утврде ови параметри, испитује се материјална и друштвена димензија медија.

Глобална експанзија нових медија, попут интернета, отворила је питање *ремедијације* (*remediation*), односно начина на који нови медији преобликују старе. Ремедијација није проста репродукција претходног медија у новом руху, него она нужно обухвата критику, похвалу или цитирање предлошка.⁷⁴ Астрид Ерл наводи пример Одисеја као места сећања не би ли указала на значај ремедијације, указујући да се не сећамо само „оригиналног” Одисеја из старогрчког мита, него палимпсеста медија насталих о њему или у вези с њим у протеклим вековима (*Енеида*, *Уликс*, научна продукција о Хомеру, филм *Троја*).⁷⁵ Међутим, ако је *ремедијација* одашиљање старе поруке новим медијима, из вида не треба изгубити на који начин претходно доживљено утиче на формирање наших будућих места сећања. Ерлова напомиње да претходно памћење производи схеме за представљање и памћење за будуће искуство, кроз процес који се назива *премедијација* (*premediation*).⁷⁶ Тако је, примера ради, у Сједињеним Државама након напада 11. септембра тај догађај почео да се уклапа помоћу постојећих оквира, заснованих на библијским причама, сећањима на крсташке походе и филмовима о катастрофама. Проучавање процеса премедијације и ремедијације, и њихових утицаја на садржај запамћеног, представљају нови хоризонт студија памћења, унутар поддисциплине које Ерл назива – студије *медија колективног памћења* (*Medien des kollektiven Gedächtnisses*).

Будуће интерективне

Како је, услед масовне продукције, немогуће да се оцртају сви токови студија памћења, тако је немогуће да се са сигурношћу прогнозира њихов будући развој. У савременом тренутку, иако је Хладни рат завршен пре више од три деценије, не чини се да је реално да ће да дође до њиховог јењавања. *Експлозија памћења* (*memory boom*), као термин којим се описује тренд интензивнијег интересовања за студије памћења, престаје да буде адекватан израз услед сопствене дуговечности.⁷⁷ Сложени свет глобалне садашњице изнова производи нове и трансформише постојеће идентитетске оквире, а сваки оквир захтева легитимитет кроз проналазак сопствене прошлости и кроз одржавање сећања на њу. Куљић је већ упозорио да је закупљеност памћењем симптом друштва које не верује у алтернативу савременој доминантној идеологији⁷⁸ (либералном капитализму). Студије памћења, засноване на правцима и појмовима које смо представили, наставиће да

74 Исто, стр. 140.

75 Исто, стр. 141. Примере изабрао аутор чланка.

76 Исто, стр. 142.

77 Предложили бисмо алтернативно име феномена: *memory fallout*, али нисмо пронашли елегантан израз који би описао стање након експлозије на српском језику.

78 Куљић, Т. нав. дело, стр. 35.

цвeтају у свeту којим непрестано кружи баук⁷⁹ прошлости.

ЛИТЕРАТУРА:

- Albvaks, M. (2013) *Društveni okviri pamćenja*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Anderson, B. (1998) *Spectre of Comparisons. Nationalism, Southeast Asia, and the World*, London: Verso.
- Anderson, P. (2009) *The New Old World*, London: Verso.
- Ankersmit, F. R. (1994) *History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor*, Stanford University Press.
- Asman, A. (2002) *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Assmann, A. (2008), Transformations between History and Memory, *Social Research*, 75, no. 1, pp. 49–72.
- Asman A. (2018) *Oblici zaborava*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Assmann, A. Canon and Archive, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, pp. 97–107.
- Assmann, A. and Conrad, S. Introduction, in: *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, eds. Assmann, A. and Conrad, S. (2010), Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 1–16.
- Assmann, J. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität, in: *Kultur und Gedächtnis*, eds. Assmann, J. and Hölscher, T. (1988), Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 9–19.
- Assmann, J. (2005) *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme.
- Assmann, J. Communicative and Cultural Memory, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, pp. 109–118.
- Assmann, J. Globalization, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory, in: *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, eds. Assmann, A. and Conrad, S. (2010), Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 121–137.
- Berger, S. and Donovan, M. Apologias for the nation-state in Western Europe since 1800, in *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, eds. Berger, S., Donovan, M. and Passmore, K. (2002), London and New York (NY): Routledge, pp. 3–14.
- Breakthroughbooks, 17. april 2001, 5. june 2023, <https://web.archive.org/web/20010417074717/https://www.linguafranca.com/Special/books.9603.html>
- Brkljačić, M. i Prlenda, S. Zašto pamćenje i sjećanje, u: *Kultura pamćenja i historija*, priredile Brkljačić, M. i Prlenda, S. (2006), Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, str. 9–18.

⁷⁹ Hauntology: A not-so-new critical manifestation, 17. june 2011, 5. june 2023, <https://www.theguardian.com/books/booksblog/2011/jun/17/hauntology-critical>

- Clucas, S. Memory in the Renaissance and the Early Modern Period, in: *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (2015), Oxford University Press pp. 131–175.
- De Cesari, C. and Rigney, A. Introduction, in: *Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales*, eds. De Cesari, C. and Rigney, A. (2014), Berlin: De Gruyter, pp. 1–25.
- De Warren, N. Memory in Continental Philosophy: Metaphor, Concept, Thinking, in: *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (2015), Oxford University Press, pp. 228–274.
- Den Boer, P. *Loci memoriae — Lieux de mémoire*, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, pp. 19–25.
- Deutsche Erinnerungsorte*, 3 vols, eds. François, E. and Schulze H. (2001), München: Beck.
- Erll, A. Medium des kollektiven Gedächtnisses: Ein (erinnerungs-)kulturwissenschaftlicher Kompaktbegriff, in: *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2004), Berlin: Walter De Gruyter, pp. 3–22.
- Erll, A. Cultural Memory Studies: An Introduction, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, pp. 1–15.
- Erll, A. (2011) *Memory in Culture*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Europäische Erinnerungsorte*, 3 vols, eds. Den Boer, P., Duchhardt, H., Kreis, G. and Schmale, W. (2012), München: Oldenbourg Verlag.
- Funkenstein, A. (1989) Collective Memory and Historical Consciousness, *History and Memory*, 1, no. 1, str. 5–26.
- Gedi, N. and Elam, Y. (1996), Collective Memory — What Is It?, *History and Memory*, 8, no. 1, pp. 30–50.
- Halbwachs, Maurice. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. 26. may 2023, <https://www.encyclopedia.com/people/social-sciences-and-law/sociology-biographies/maurice-halbwachs>
- Hauntology: A not-so-new critical manifestation, 17. june 2011, 5. june 2023, <https://www.theguardian.com/books/booksblog/2011/jun/17/hauntology-critical>
- Hue-Tam Ho, T. (2001) Remembered Realms: Pierre Nora and French National Memory, *The American Historical Review*, 106, no. 3, p. 906–922.
- I luoghi della memoria*, 3 vols, ed. Isnenghi, M. (1996–1997), Roma: Laterza.
- Ignjatović, A. (2016) *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu. Arhitektura, nacionalizam, i imperijalna imaginacija 1878-1941*. Beograd: Orion Art, Arhitektonski fakultet.
- Janković, B. (2010) Teorijsko istraživački pristupi / Historija sjećanja i pamćenja, *Historijski zbornik*, god. LXIII, br. 1, str. 269–311.
- Katroga, F. *Istorija, vreme, pamćenje*, Beograd: Clío, 2011.
- Kuljić, T. *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd: Čigoja štampa.
- Marcel, J.-C. and Mucchielli, L. Maurice Halbwachs's *mémoire collective*, in: *Cultural Memory*

- Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Erll, A. and Nünning, A. (2008), Berlin, New York (NY): Walter de Gruyter, pp. 141–149.
- Müller, J. Memory in Medieval Philosophy, in: *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (2015), Oxford University Press, pp. 92–124.
- Niče, F. (1982) *O koristi i šteti istorije za život*, Beograd: Grafos.
- Nikulin, D. Introduction, in: *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (2015), Oxford University Press, pp. 3–34.
- Nikulin, D. Memory in Ancient Philosophy, in: *Memory. A History*, ed. Nikulin, D. (2015), Oxford University Press, pp. 35–84.
- Nikulin, D. (2017) *The Concept of History*, New York (NY): Bloomsbury.
- Nora, P. General Introduction: Between Memory and History, in *Realms of Memory. The Construction of the French Past. I Conflicts and Divisions*, ed. Nora P. (1996), New York (NY): Columbia University Press, pp. 1–20.
- Olick, J. K. and Robbins, J. (1998) Social Memory Studies: From ‘Collective Memory’ to the Historical Sociology of Mnemonic Practices, *Annual Review of Sociology*, 24, pp. 105–140.
- Plaatsen van herinnering*, 4 vols, eds. Wesseling, H. L. (2005–2007), Amsterdam: Bakker.
- Ricoeur, P. (2004) *Memory, History, Forgetting*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Rothberg, M. (2010) Introduction: Between Memory and Memory: From Lieux de Mémoire to Noeuds de Mémoire, *Yale French Studies*, no. 118/119, pp. 3–12.
- Russel, N. (2006) Collective Memory Before and After Halbwachs, *The French Review*, Vol. 79, No. 4, pp. 792–804.
- Terdiman, R. (1993) *Present Past. Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca (NY) and London: Cornell University Press.
- Traverso, E. (2020) *Istorija kao bojno polje*, Beograd: FMK.
- Was bedeutet eigentlich Erinnerung?, january 2011, 25. may 2023, <https://www.goethe.de/ins/br/de/kul/fok/cul/20809570.html>
- Zorić, V. Oslobođioci i branioci: Nasilje u historiografskim delima Pantelije Srećkovića, u: *Reprezentacije nasilja u jugoistočnoj Evropi 20. stoljeća*, ur. Kamberović, H. (2022), Sarajevo: UMHIS, str. 61–77.
- Херогоѿова Истѿорија*, I (1988) Нови Сад: Матица.

Vukašin Zorić

University in Belgrade, Faculty of Philosophy – History Department, Belgrade

DEBATES WITH MNEMOSYNE

A REVIEW OF IMPORTANT ISSUES IN MEMORY STUDIES

Abstract: This paper presents an overview of the most important European approaches to the study of collective memory. It will first discuss the theses of the founder of the discipline, the French sociologist Maurice Halbwachs. After that, the paper will present the most important ideas and concepts of other classics of memory studies, such as those of the French historian Pierre Nora and the German professors Jan and Aleida Assmann. Alongside their concepts, contemporary academic criticism of their work will also be presented. Finally, attention will be paid to contemporary approaches to memory studies – transnational memory and media studies of collective memory. The paper will include a proposal for a systematic Serbian translation of several key concepts of memory studies.

Key words: *memory studies, collective memory, cultural memory, memory, forgetting, memory culture*

ИСТРАЖИВАЊА

Љиљана Манић, Татјана Миливојевић и Андријана Микић

Висока школа социјалног рада, Београд

DOI 10.5937/kultura2380143M

УДК 159.922.26-053.9(497.111)

316.75(497.111)

Прегледни рад

Датум пријема: 26. 04. 2023.

Датум прихватања: 17. 09. 2023.

КУЛТУРНА ПАРТИЦИПАЦИЈА СТАРИЈИХ БЕОГРАЂАНА

Сажетак: *Старење становништва као феномен карактеристичан за све европске земље, намеће обавезу да се мерама јавне политике заштити права најстаријих, сиречи њихова маргинализација и дискриминација и створе услови за равноправно учешће у свим сферама живота. У складу са тим, неопходно је креирајући мере културне политике које ће омогућити услове за равноправно учешће старијих у културном животу. У овом раду изражује се културна партиципација старијих Београђана, посебно њихова културна интересовања, приватна и јавна културна пројекта и културна продукција. Циљ рада је да истражи у којој се мери интересовања старијих Београђана поклапају са културном праксом, колико они користе интернет за учешће у културном животу и колико је пандемија утицала на њихове културне потребе и навике. Додатни циљ овог рада је да се скрене пажња на културне потребе старијих Београђана и идуће се подаци који могу бити корисни за креирање културне политике која ће омогућити веће учешће старијих у културном животу града.*

Кључне речи: *културна партиципација, старији Београђани, културна интересовања, културна пракса*

Увод¹

Повећање очекиваног трајања живота, уз смањење стопе наталитета, неумитно доводи до „демографског старења” у већини европских земаља. Овај процес у Србији убрзан је високом стопом исељавања углавном младог и радно способног становништва. „Процес демографског старења становни-

¹ Истраживање приказано у овом раду је реализовано у оквиру пројекта „Истраживање културних навика старијих Београђана у доба пандемије” који је финансирао Градски секретаријат за културу Града Београда. Пројекат је прихваћен у области Културне делатности – научноистраживачке и едукативне делатности у култури (Уговор бр. VI 024012-344/2022), а реализован у периоду септембар – децембар 2022. године

штва манифестује се ниским и стално опадајућим учешћем младих и високим и континуирано растућим уделом старих у укупном становништву. Према подацима за Републику Србију, у 2020. години удео лица старих 65 и више година износи 21,1%, а млађих од 15 година има 14,3%”² Иако је учешће старијих у укупном становништву велико, истраживања која се баве њиховом културном партиципацијом веома су ретка, па њихово учешће у културном животу остаје недовољно познато.

Актуелни демографски показатељи, као и процене за наредних 50 година, захтевају промене у јавним политикама у области поштовања права и спречавања дискриминације, у области здравствене и социјалне заштите, али и промене у сфери културне политике како би се омогућило равноправно учешће старијих у културном животу заједнице. „Повећање дужине живота људи често има негативну конотацију и једнострано се посматра кроз призму оптерећења које представља пензионим и здравственом систему. Зато је питање заштите права старијих особа једно од кључних изазова са којима се савремени свет сусреће.”³

Све већа оријентација установа културе ка онлајн простору, а са друге стране недовољно познавање информационо–комуникационих технологија које је карактеристично за старије, додатно повећавају ризик од њихове искључености из културних дешавања.

Општи циљ нацрта Стратегије развоја културе Републике Србије од 2020. до 2029. године је унапређење улоге културе у животу грађана Републике Србије. Међу посебним циљевима истиче се развој продукције, културних потреба и равноправно учешће грађана у културном животу. Стратегијом је акценат стављен на контекст културне демократије, као планског деловања које има за циљ доступност културних садржаја и пракси свим грађанима, односно учешће свих грађана у културном животу. Ради остварења овог циља неопходно је да културни програми буду доступни свим категоријама становништва, независно од места, узраста, пола, социјалног положаја, национално-етничке или било које друге идентитетске припадности. У том смислу, Стратегија наглашава важност конкретне и реалистичке културне политике која је заснована на релевантним истраживањима и анализама. Међутим, досадашња истраживања културне партиципације у Србији углавном су се бавила утицајем социјалног порекла, економског статуса или нивоа образовања на културне потребе, навике и укуси испитаника, док су се истраживања културних навика појединих старосних категорија становништва најчешће бавила младима.

Циљ рада је да истражи у којој се мери интересовања старијих Београђана поклапају са културном праксом, колико користе интернет за учешће у културном животу, и колико је пандемија вируса Ковид 19 утицала на њихове културне потребе и навике.

2 Саопштење Републичког завода за статистику, бр. 181 (2021), Београд, стр. 1.

3 Манић, Љ. и Миљковић, Ј. (2022) Безбедност старијих на интернету, *Безбедности*, LXIV 3/2022, Београд: Министарство унутрашњих послова, стр. 121.

У исто време циљ рада је и да скрене пажњу на унапређење и промоцију културних потреба старијих Београђана и пружи податке који ће допринети стварању услова за њихово равноправно учешће у културном животу града.

Културна партиципација старијих

Партиципација (лат. *participatio* – учешће, *pars, partis* – део) представља учествовање људи у ма којој друштвеној активности. Културна партиципација је тако битан елемент друштвене партиципације. Сам термин културна партиципација обједињује учествовање у културном животу, посећивање локалних културних садржаја као и свакодневне културне праксе становника градова.⁴ Термин културна партиципација повезује и обједињује активности културне производње (бављење уметношћу или неким креативним хобијем) и два типа културне потрошње (посете институцијама културе и догађајима – тзв. јавна културна рецепција, и рецепција садржаја из културе код куће – тзв. приватна културна рецепција, која се најчешће одвија преко масовних медија).⁵

Културна партиципација старијих Београђана у овом раду приказана је кроз њихова културна интересовања, приватну и јавну културну потрошњу и културну продукцију. Они су, кроз своје одговоре на питања у упитнику, изражавали у којој мери су им поједине активности омиљене и колико у њима учествују.

Пандемија је утицала и на смањене могућности кретања и учешћа у друштвеном животу, нарочито старијих особа. Зато је посебно значајно питање колико је пандемија утицала на културне потребе и навике старијих, у којој мери су им били доступни културни садржаји, колико је изолација утицала на њихову приватну културну потрошњу (читање књига, гледање телевизије и филмова код куће) и да ли су учешће у јавној културној потрошњи (посете позориштима, музејима, галеријама и другим установама културе) заменили праћењем онлајн представа и концерата, виртуелним посетама музејима и изложбама и друго. Истраживањем је испитивано колико старији Београђани користе интернет за поједине културне активности, да ли купују улазнице онлајн, да ли посећују сајтове установа културе и слично.

Иако је у односу на период 2018–2021. године приметна разлика, односно напредак у погледу коришћења интернета и рачунара, рачунар не користи чак 59% становништва старог од 65 до 74 године. Међу онима који га користе чак 35,4% то чини једном месечно, а 53% свакодневно (поређења ради у категорији од 25 до 34 године 98,6% испитаника користи рачунар свакодневно). Интернет не

4 Jordi, R. and Dragojević S. (2007) *Guide to citizen participation in local cultural policy development for European Cities*, European Cultural Foundation.

5 Мрђа, С. и Миланков, М. (2020) *Културна партиципација грађана Србије*, Београд: Завод за проучавање културног развитка, стр. 15.

користи 42,9% старијих. Од оних који приступају интернету 92% то чини користећи мобилни телефон.⁶

Иако се чине напори да се број корисника интернета међу старијима повећа, постоје бројне препреке које отежавају стицање дигиталне писмености, а тиме и коришћење онлајн културних садржаја. Међу највећим препрекама наводе се:

- страх од непознатог (нова технологија ствара отпор, и он је код старијих већи него код младих који су отворенији према новинама),
- техносталгија – афирмативно присећање или чежња/жудња за застарелим технологијама,
- „несагледивост” интернета (старији немају довољно знања да сачувају своју безбедност, па бирају да се не излажу ономе од чега не знају како да заштите своје податке, слике, приватност...),
- недостатак подршке (старијима треба више времена да усвоје вештине и многи одустају јер немају стрпљиву подршку на том путу),
- финансијски разлози (коришћење ИТ технологије најмање је међу онима са нижим примањима, а таквих је највише међу старијима),
- једном стечене дигиталне компетенције треба стално ажурирати, што може деловати обесхрабрујуће.⁷

Важно је напоменути и да у анализи резултата истраживања треба водити рачуна о периодима старости, односно о томе да се здравствено и ментално опадање и социјални губици повећавају како процес старења одмиче. Према подацима добијеним мултифакторским истраживањем (синтетички извештај објављен је под насловом „Изолација и релациони живот”⁸), особе од 79. до 83. године доживљавају најкрупније промене. „Период од 79. до 83. године означен је, дакле, као животна прекретница у старењу: пре 79. године људи се осећају још виталним, а после 83. улазе у дубоку старост. У том прелазном периоду долази до највећих и најосетливијих промена, међу којима је често смрт супружника. То је такође период кад слабе виталности и физички интегритет. Понекад блага на самом почетку, та оштећења су, међутим, иреверзибилна и постају све више спутавајућа. Усамљеност се тада доживљава као додатна патња.”⁹ Тада особа губи

6 Ковачевић, М., Шутић, В. и Рајчевић, У. (2021) *Употреба информационо-комуникационих технологија у Републици Србији*, Београд: Републички завод за статистику.

7 Манић, Љ. и Миљковић, Ј (2022) Безбедност старијих на интернету, *Безбедности*, LXIV 3/2022, Београд: Министарство унутрашњих послова, стр. 125–126.

8 Le Collectif Combattre la solitude, Isolement et vie relationnelle, Synthèse du Rapport général par Anne-Carole Bensandon, <http://envejecimiento.csic.es/documentos/documentos/petitsfreres-isolement-01.pdf>, приступљено 20. 3. 2023.

9 Миливојевић, Т., Симеуновић Бајић, Н. и Манић, Љ. (2017) Колико су старији људи сами и усамљени: увод у кратка истраживања и промишљања, *Геронтологија*, број 1/2017, година 44, стр. 29–49, Београд: Геронтолошко друштво Србије.

додир са својим потребама или мотивацију да их задовољи. Дакле, када говоримо о културној партиципацији старијих особа, морамо имати у виду и статистички релевантну периодизацију старости, без обзира на велике разлике међу појединцима.

Методологија истраживања

С обзиром да је сврха овог истраживања испитивање културних потреба старијих Београђана, у истраживању су коришћене квантитативне истраживачке методе, а варијабле су третиране као независне и зависне. Такође, поред квантитативних података прикупљени су и анализирани и квалитативни подаци. Осим коришћења општенаучних метода у анализи резултата, за само прикупљање података коришћено је интервјуисање и фокус група. Најпре је креиран репрезентативан (стратификовани, вешетапни) узорак који је чинило 100 Београђана старијих од 65 година, оба пола. За потребе истраживања креиран је упитник који је садржао 49 питања затвореног и отвореног типа. Питања су била подељена у четири групе. После социодемографских питања која су се односила на пол, године старости, брачни статус и процену материјалног и здравственог стања испитаника, следе питања која се односе на културна интересовања старијих, на учешће у културним дешавањима и културне праксе. Интервјуисање старијих Београђана имало је за циљ да се на основу њихове самопроцене обезбеде релевантне и актуелне информације, а вршено је техником телефонске анкете уз подршку рачунара (САТИ). Упитник је претходно проверен на састанку фокус групе.

У истраживању је учествовало $N=100$ испитаника са територије Београда старости 65 и више година, од чега 56% жена. Узорак је стратификован према старости. Анкетирано је 31,0% испитаника старости 65 до 70 година, 24,0% старости 71 до 75 година, 21,0% испитаника од 76 до 80 година и 24% испитаника старости 81 и више година. Преко половина испитаника (61,0%) има средњу стручну спрему као највиши степен формалног образовања, при чему је анкетирано 92,0% пензионера. У брачној заједници је 48,0% испитаника, удоваца/удовица је 35,0%, разведених 12,0% и самаца/самица 5,0%. На скали од 1 (веома лоше) до 5 (веома добро), старији Београђани своје здравствено стање ($Me=3,00$), као и материјално стање ($Me=3,00$) процењују као осредње (Табела 1).

Табела 1. Општи подаци о испитаницима

	N=100
Пол, n (%)	
Женски	56 (56,0%)
Мушки	44 (44,0%)
Старост (године), n (%)	
65-70	31 (31,0%)
71-75	24 (24,0%)
76-80	21 (21,0%)
81+	24 (24,0%)
Образовни статус, n (%)	
Основна школа и ниже	16 (16,0%)
ССС	61 (61,0%)
ВШ,ВШС	23 (23,0%)
Брачни статус, n (%)	
Слободан/слободна	5 (5,0%)
У брачној заједници	48 (48,0%)
Разведен/на	12 (12,0%)
Удовац/удовица	35 (35,0%)
Радни статус, n (%)	
Радно ангажован/а	1 (1,0%)
Пензионер и запослен	1 (1,0%)
Пензионер и хонорарац	6 (6,0%)
Пензионер без икаквог радног ангажмана	92 (92,0%)
Процена здравственог стања, Ме (IQR)	3,00 (1,00)
Процена материјалног стања, Ме (IQR)	3,00 (1,00)

Ме (IQR) = Медијана (Интерквartilни ранг)

У обради прикупљених података најпре је Колмогоров–Смирновљевим тестом испитана дистрибуција нумеричких варијабли. Како су нумеричке варијабле показале да њихова дистрибуција статистички значајно одступа од нормалне, коришћене су непараметријске статистичке методе. За опис параметара од значаја у зависности од њихове природе, коришћени су фреквенције, проценти, узорачка средња вредност (медијана). Врста статистичких тестова условљена је карактером прикупљених података. За тестирање разлика коришћен је Крускал–Валисов Х тест. Ниво вероватноће установљен је на $p \leq 0,05$. Статистичка обрада и анализа одрађена је у статистичком пакету СПСС¹⁰.

Резултати истраживања

Културна интересовања процењена су кроз 16 активности које би старији Београђани преферирали да практикују у слободно време. Уз сваку активност у упитнику је дата скала процене с вредностима од један до пет, на којој испитаник

¹⁰ IBM SPSS Statistics for Windows, Version 24.0. IBM Corp., Armonk, NY, USA

заокружује одговор који репрезентује његове наклоности (од 1 – уопште није заинтересован/а, до 5 – веома је заинтересован/а). Међу омиљене активности испитаници су сврстали посете рођацима или пријатељима (Me=4,00), одласке у природу (Me=4,00), гледање телевизије (Me=4,00), али и читање новина (Me=4,00), читање књига (Me=4,00), одласке у позориште (Me=4,00) и слушање радија (Me=4,00). Осредњу заинтересованост испитаници показују за одласке у кафиће или ресторане (Me=3,00), посете музејима и галеријама (Me=3,00) и обиласке споменика и археолошких локалитета (Me=3,00). Старији Београђани нису заинтересовани за одласке у биоскоп (Me=2,00), одласке на концерте (Me=2,00), бављење неком уметничком активношћу (Me=2,00), као ни за бављење спортом (Me=2,00). За одласке на спортске догађаје и претраживање интернета анкетирани грађани не показују било какво интересовање (Me=1,00) (Табела 2).

⊕ Табела 2. Културна интересовања старијих Београђана

	Уопште ме не интересује	Не интересује ме	Неодлучан/а сам	Интересује ме	Веома ме интересује	Me (IQR)
	n (%)	n (%)	n (%)	n (%)	n (%)	
Одлазим код рођака и пријатеља	5 (5,0%)	8 (8,0%)	9 (9,0%)	36 (36,0%)	42 (42,0%)	4,00 (1,00)
Одлазим у природу	0 (0,0%)	7 (7,0%)	6 (6,0%)	40 (40,0%)	47 (47,0%)	4,00 (1,00)
Одлазим у кафиће или ресторане	27 (27,0%)	19 (19,0%)	9 (9,0%)	24 (24,0%)	21 (21,0%)	3,00 (3,00)
Одлазим у биоскоп	19 (19,0%)	37 (37,0%)	6 (6,0%)	31 (31,0%)	7 (7,0%)	2,00 (2,00)
Одлазим у позориште	9 (9,0%)	26 (26,0%)	10 (10,0%)	42 (42,0%)	13 (13,0%)	4,00 (2,00)
Одлазим на спортске догађаје	54 (54,0%)	14 (14,0%)	8 (8,0%)	18 (18,0%)	6 (6,0%)	1,00 (2,00)
Одлазим у музеје и галерије	22 (22,0%)	25 (25,0%)	13 (13,0%)	33 (33,0%)	7 (7,0%)	3,00 (2,00)
Одлазим на концерте	44 (44,0%)	21 (21,0%)	3 (3,0%)	22 (22,0%)	10 (10,0%)	2,00 (3,00)
Обилазим споменике и археолошке локалитете	22 (22,0%)	18 (18,0%)	12 (12,0%)	40 (40,0%)	8 (8,0%)	3,00 (2,00)
Гледам телевизију	0 (0,0%)	4 (4,0%)	12 (12,0%)	68 (68,0%)	16 (16,0%)	4,00 (0,00)
Слушам радио	8 (8,0%)	23 (23,0%)	18 (18,0%)	44 (44,0%)	7 (7,0%)	4,00 (2,00)
Читам књиге	7 (7,0%)	23 (23,0%)	16 (16,0%)	41 (41,0%)	13 (13,0%)	4,00 (2,00)
Читам новине	5 (5,0%)	20 (20,0%)	21 (21,0%)	45 (45,0%)	9 (9,0%)	4,00 (1,75)
Претражујем интернет	53 (53,0%)	11 (11,0%)	16 (16,0%)	17 (17,0%)	3 (3,0%)	1,00 (2,00)
Бавим се спортом	39 (39,0%)	21 (21,0%)	13 (13,0%)	24 (24,0%)	3 (3,0%)	2,00 (3,00)
Бавим се неком уметничком активношћу	45 (45,0%)	29 (29,0%)	11 (11,0%)	10 (10,0%)	5 (5,0%)	2,00 (2,00)

Me (IQR)= Медијана (интерквартилни ранг).

У табели која следи представљени су одговори испитаника на питања како проводе своје слободно време и у којим културним активностима заиста учествују. Чак 71,0% старијих суграђана слободно време проводи гледајући телевизију. Само 7,0% чита књиге, по 5% иде у природу и чита новине. Рођаке и пријатеље посећује 4% испитаника, док по 3% испитаника слуша радио и бави се спортом. Само по један Београђанин старији од 65 година посећује кафиће и ресторане и претражује интернет.

Преко 90% испитаника изјаснило се да нису ни једном отишли у биоскоп, позориште, на изложбу, у библиотеку, нити једну од наведених активности у протеклих годину дана. Само један учесник у истраживању ишао је у позориште више од два пута, а један је више од пет пута посетио неки културно-историјски споменик (Табела 3).

Табела 3. Културна пракса старијих Београђана

	n (%)	Ниједном	1-2 пута	3-5 пута	Више од 5 пута
		n (%)	n (%)	n (%)	n (%)
Врста садржаја:					
Биоскопска представа	94(94,0%)	6(6,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Позоришна представа	89(89,0%)	10(10,0%)	1(1,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Концерт озбиљне музике	97(97,0%)	3(3,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Концерт поп или рок музике	93(93,0%)	7(7,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Концерт народне музике	99(99,0%)	1(1,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Изложба	91(91,0%)	9(9,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Спортска утакмица	94(94,0%)	6(6,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Колико сте пута у протеклих годину дана посетили библиотеку	99(99,0%)	1(1,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Културно историјски споменик	83(83,0%)	16(16,0%)	0(0,0%)	1(1,0%)	0(0,0%)
Археолошко налазиште	97(97,0%)	3(3,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Музеј	94(94,0%)	6(6,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Галерију	92(92,0%)	8(8,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Изложбу	93(93,0%)	7(7,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Сајам књига	89(89,0%)	11(11,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Активности:					
Гледам телевизију	71(71,0%)				
Читам књиге	7(7,0%)				
Идем у природу	5(5,0%)				
Читам новине	5(5,0%)				
Идем код рођака и пријатеља	4(4,0%)				
Слушам радио	3(3,0%)				
Бавим се спортом	3(3,0%)				
Идем у кафиће или ресторане	1(1,0%)				
Претражујем интернет	1(1,0%)				

Истраживањем је испитивано и колико се старији Београђани баве неким обликом културног стваралаштва (културном продукцијом). Нажалост, 95% испитаника не бави се ни једним обликом стваралаштва у култури. По један се бави певањем, писањем или плесом, а двоје је рекло да се баве неком активношћу не прецизирајући којом (Табела 4). Испитаници се не баве ни једним обликом дигиталног стваралаштва нити деле путем интернета своју културну продукцију.

Табела 4. Културна продукција старијих Београђана

	N=100
Активности:	
Певањем у хору или певачкој групи	1(1,0%)
Писањем (песама, прича, текстова за новине и сл.)	1(1,0%)
Плесањем	1(1,0%)
Неком другом	2(2,0%)
Ни једном	95(95,0%)

Готово је занемарљив број ситуација у којима су се припадници старије популације определили за употребу интернета. Било да говоримо о слушању музике, читању новина, гледању филмова или серија, виртуелним посетама галеријама, музејима или постављању и дељењу сопственог, односно садржаја који је неко други креирао, одговори су готово једногласни. Изузев читања новина на интернету које је у благој предности, са 11% оних који то раде свакодневно, наспрам 71% оних који то гледано на месечном нивоу нису урадили, све остале помену-те активности показују поразну статистику: у току једног месеца музику преко интернета уопште није слушало 80% испитаника, филм или серију уопште није гледало њих 89%, у виртуелној посети музеју или галерији није било њих 98%, туђи садржај преко интернета није поделило 99% испитаника, а чак свих 100% је рекло да ни једном нису поделили неки свој садржај, било да је реч о фотографији, текстовима или видео записима. Овај налаз допуњује и налаз да само 1 испитаник улазнице за културне догађаје купује преко интернета (Табела 5).

Табела 5. Коришћење интернета за учешће у културном животу старијих Београђана

	n (%)	Ниједном	Једном месечно	Неколико пута месечно	Неколико пута недељно	Свакодневно
		n (%)	n (%)	n (%)	n (%)	n (%)
Слушање музике		80(80,0%)	3(3,0%)	10(10,0%)	5(5,0%)	2(2,0%)
Читање новина		71(71,0%)	10(10,0%)	3(3,0%)	5(5,0%)	11(11,0%)
Гледање филмова, серија и сл.		89(89,0%)	7(7,0%)	4(4,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Посећивање сајтова установа културе		98(98,0%)	1(1,0%)	1(1,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Постављање уметничких садржаја које сте створили		100(100,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Дељење културних садржаја које је неко други створио		99(99,0%)	1(1,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)	0(0,0%)
Начин куповина улазнице за културне догађаје:						
Преко интернета	1(1,0%)					
На билетарници	19(19,0%)					
На поклон	7(7,0%)					
На други начин	1(1,0%)					
Нисам куповао/ла улазнице за културне догађаје	72(72,0%)					

Један од циљева истраживања био је испитати да ли је оно што старији Београђани преферирају да раде у слободно време, заиста активност у којој и учествују. Резултати показују да испитаници који преферирају одлазак у природу заиста слободно време проводе у природи ($Me=4,00$), $p=0,011$. Они који су навели да желе да гледају ТВ, то заиста и раде ($Me=4,00$), $p=0,002$. Љубитељи читања књига упражњавају ову активност у слободно време ($Me=4,00$), $p=0,019$. Преференције осталих културних активности нису у сагласности са оним чиме се испитаници заиста баве у своје слободно време (Табела 6).

Табела 6. Однос културних интересовања и културне партиципације старијих Београђана

Културна интересовања	Активности:							*p-Value
	Идем код рођака и пријатеља	Идем у природу	Гледам телевизију	Слушам радио	Читам књиге	Читам новине	Бавим се спортом	
Одлазим у природу	5,00(0,75)	4,00(1,00)	4,00(1,00)	5,00(1,00)	4,00(1,00)	2,00(2,00)	5,00(1,00)	0,011
Одлазим код рођака и пријатеља	4,00(0,75)	5,00(1,00)	4,00(1,00)	5,00(1,00)	5,00(1,00)	3,00(0,75)	5,00(1,00)	0,065
Гледам телевизију	5,00(1,50)	4,00(1,50)	4,00(1,00)	3,00(1,00)	4,00(0,50)	2,00(1,00)	5,00(1,75)	0,002
Читам новине	3,50(1,25)	2,00(1,00)	2,00(1,75)	4,00(2,00)	2,00(2,00)	2,00(1,00)	2,00(1,00)	0,105
Читам књиге	4,00(2,00)	2,00(1,00)	4,00(2,50)	4,00(2,00)	4,00(2,50)	2,00(1,00)	2,00(1,00)	0,019
Одлазим у позориште	3,50(2,25)	4,00(2,20)	1,00(2,00)	1,00(1,00)	2,00(1,25)	3,00(1,00)	2,00(1,75)	0,284
Слушам радио	4,00(1,50)	3,00(1,00)	3,00(2,00)	3,00(1,00)	2,00(1,50)	2,00(2,00)	2,00(1,00)	0,056
Обилазим споменике и археолошке локалитете	4,00(3,00)	2,00(2,00)	1,00(3,00)	3,00(1,25)	2,00(1,00)	2,00(2,25)	5,00(3,00)	0,607
Одлазим у кафиће или ресторане	4,00(3,00)	4,00(1,00)	3,00(3,00)	4,00(1,00)	3,00(3,00)	2,00(2,5)	4,00(2,50)	0,100
Одлазим у музеје и галерије	4,00(2,25)	4,00(3,50)	4,00(2,00)	4,00(1,50)	3,00(1,00)	4,00(3,25)	4,00(2,00)	0,854
Одлазим у биоскоп	4,00(2,50)	4,00(2,00)	3,00(2,00)	5,00(2,50)	3,00(1,00)	3,00(0,75)	3,00(1,00)	0,701
Одлазим на концерте	4,00(3,00)	4,00(3,00)	3,00(3,00)	4,00(3,25)	5,00(2,25)	3,00(1,00)	3,00(1,25)	0,361
Бавим се спортом	4,00(2,00)	4,00(2,25)	3,00(1,75)	4,00(2,00)	4,00(2,00)	5,00(3,00)	4,00(3,00)	0,909
Одлазим на спортске догађаје	2,00(2,25)	2,00(2,50)	1,00(1,00)	1,00(1,25)	1,00(1,00)	1,00(1,25)	4,00(2,25)	0,035
Претражујем интернет	2,00(1,00)	4,00(1,25)	2,00(2,00)	1,00(1,75)	3,00(0,50)	2,00(1,00)	5,00(2,00)	0,146
Бавим се неком уметничком активношћу	1,50(1,00)	3,00(1,00)	2,00(1,25)	1,00(1,00)	2,00(1,00)	1,00(0,75)	1,00(1,00)	0,160

*Крускал Валисов тест (Kruskal–Wallis test) Приказане су Медијане (Интерквартилни ранг).

Резултати истраживања показују да чак 72,0% испитаника не посећује културне догађаје, а њих 95% није учествовало у некој од културних активности у претходних годину дана.

Као разлоге неучествовања у културном животу града, близу половине испитаних (43,0%) наводи финансијске разлоге. Здравствени разлози су доминантни за 27,0% испитаника, без интересовања за учествовање у културном животу града је 20,0% старијих Београђана, док 6% не зна разлог. Исти проценат (6%) наводи неки други разлог, указујући да немају са ким, разочараност, страх од Ковида, усамљеност или страх од болести као најважније разлоге.

Пре пандемије 38,0% испитаника чешће је посећивало културне догађаје, код 41% испитаника није се променила учесталост посета културним догађајима, док 17% не посећује ове догађаје и 4% не може да се определи (Табела 7).

Табела 7. Разлози старијих Београђана за неучествовање у културном животу

	n (%)
Разлози неучествовању у културном животу града:	
Из финансијских разлога	43(43,0%)
Незаинтересовани су	20(20,0%)
Стари су и болесни	27(27,0%)
Нешто друго	6(6,0%)
Не знам, не могу да проценим	4(4,0%)
Посећивање културних догађаја пре пандемије ЦОВИД-19:	
Да	38(38,0%)
Не	41(41,0%)
Не знам, не могу да проценим	4(4,0%)
Не посећујем културне догађаје	17(17,0%)

Дискусија и закључци

Радно активни људи, нарочито млади и млађе средње доби када формирају и породицу, жале се често на недостатак времена за бављење активностима које их испуњавају. У каснијој средњој доби, све чешће помињу шта ће све радити кад оду у пензију и стекну много више слободног времена, односно кад буду могли да управљају својим временом. Осим ослобођеног времена, рачунају на то да ће, барем у ранијој старости, бити здрави и витални за омиљене активности.

Кад су у питању потребе за учествовањем у културном животу заједници, које се, према Масловљевој (*Abraham Maslow*) пирамидалној хијерархизацији фундаменталних универзалних људских потреба¹¹ сврставају у потребе вишег реда, јасно је да су неопходни предуслови са базе пирамиде, као што је материјално стање и сигурност, како би особа уз довољно времена имала и психолошки капацитет да се посвети културним потребама (интелектуалним, естетским, духовним...) које спадају у највишу људску потребу за самоактуализацијом. Међутим, важно је подсетити да потребе највишег реда у хијерархији утичу на ниже нивое, те да друштвена повезаност и самоактуализација кроз когнитивне, естетске, духовне доживљаје благотворно утичу на физичко (неурофизиолошко кардиоваскуларно, и друго) здравље, као и на ментално благостање.

На примеру читања, емпиријска психолошка истраживања и снимања мозга новим технологијама научно су потврдила утицај на ментално благостање и развој личности. „Читање уметничке књижевности је начин постојања, којим се усваја мноштво различитих перспектива, интензивирају и продубљују доживљаји и шире скучени егзистенцијални просторно-временски оквири.”¹²

11 Маслов, А. (1982) *Мотивација и личности*, Београд: Нолит.

12 Миливојевић, Т. (2012) *Култура и срећа, Култура* бр. 137, Београд: Завод за проучавање културног развојка, стр. 26–48.

Исто важи и за друге облике културе, јер култура није некаква надструктура туђа органској инфраструктури, већ је она *сам животи*. Стављање културе на маргине живота девитализује културу, али и сам живот.

Култура је ерос у смислу виталне, креативне силе, која се опире ентропији, регресији, потонућу, представља буднију и снажнију присутност себи и свету, трансцендирајући биолошка ограничења.¹³ Зато верујемо да је партиципација у неком облику културе још важнија у старости.

Нажалост ово истраживање показује да чак 72% испитаника не посећује културне догађаје, њих 95% није учествовало у некој од културних активности у претходних годину дана. Ови подаци додатно су узнемирујући јер су испитаници становници Београда који није само седиште највиших државних и националних институција у Србији, већ и средиште културе и уметности, са највећим бројем установа културе и манифестација у области културе.

Као што смо раније поменули, у складу са Масловљевом пирамидом потреба, за посвећеност култури неопходно је обезбедити предуслове, од којих кључни спадају у одговорност друштва.¹⁴ Јасно је да живот у зони преживљавања због материјалне оскудице, лошег друштвеног положаја, усамљености, изолованости или битно нарушеног здравља, тешка приступачност културних установа, недовољно умрежавање преко различитих удружења која би подстицала старије и организовала учешће у културним догађајима, слаба саобраћајна повезаност и слично, отежавају партиципацију у културном животу старијих особа.

Осим тога, развој тих виших, а фундаменталних потреба, односно афинитет према култури уопште или неком њеном посебном облику (одређеној уметности, науци...) развија се током целог живота. За потребе овог рада нису истраживана ранија интересовања испитаника за културне садржаје, како бисмо открили у којој мери њихова садашња слаба партиципација у културном животу происходи и из тог фактора.

Истраживање је показало и да се учешће у културном животу смањило у периоду после пандемије. Старији људи су развили већи страх него раније од вирусних обољења, многи су се предали инерцији после подуже затворености за време карантина, неки су тада изгубили део физичке, али и менталне покретљивости.

Показало се да старији испитаници нису у време пандемије и после ње користили интернет како би задовољили своје друштвене и културне потребе. У другим истраживањима (Манић, Миљковић, 2022) наведени су разлози за то. Те разлоге треба уважити, не изазивати осећање инфериорности, некомпетентности, неадекватности код старије популације, а нудити подстицај, обуку и подршку онима који показују интересовање да се обуче за коришћење интернета за задовољење њихових друштвених, али и културних потреба. Међутим, акценат треба да буде стављен на већу бригу друштвених институција и удружења за културне

¹³ Исто.

¹⁴ Маслов, А. (2001) *О животињним вредностима*, Београд: Жарко Албуљ.

потребе старијих особа у реалном, физичком простору. Зато што култура оснажује и доживотно развија личност у свим њеним аспектима – чулним, менталним, осећајним, духовним; јер је она израз живота, витална сила, вредност која обезбеђује квалитет и смисао постојања у сваком старосном добу.

ЛИТЕРАТУРА:

- Jordi, R. and Dragojević, S. (2007) *Guide to Citizen Participation in Local Cultural Policy Development for European Cities*, European Cultural Foundation.
- Ковачевић, М., Шутић, В. и Рајчевић, У. (2021) *Употреба информационо-комуникационих технологија у Републици Србији*, Београд: Републички завод за статистику.
- Le Collectif Combattre la solitude, Isolement et vie relationnelle, Synthèse du Rapport général par Anne-Carole Bensandon, <http://envejecimiento.csic.es/documentos/documentos/petitsfreres-isolement-01.pdf>, приступљено 20. 3. 2023.
- Манић, Љ. и Миљковић, Ј. (2022) Безбедност старијих на интернету, *Безбедност*, Београд, 64(3), стр. 120–139, doi:10.5937/bezbednost2203120M.
- Маслов, А. (1982) *Мотивација и личности*, Београд: Нолит.
- Маслов, А. (2001) *О животињним вредностима*, Београд: Жарко Албуљ.
- Миливојевић, Т. (2012) Култура и срећа, *Култура*, бр. 137, Београд: Завод за проучавање културног развоја, стр. 26–48.
- Миливојевић, Т., Симеуновић Бајић, Н. и Манић, Љ. (2017) Колико су старији људи сами и усамљени: увод у кратка истраживања и промишљања, *Геронтологија*, број 1/2017, година 44, Београд: Геронтолошко друштво Србије, стр. 29–49.
- Мрђа, С. и Миланков, М. (2020) *Културна партиципација грађана Србије*, Београд: Завод за проучавање културног развоја.
- Саопштење Републичког завода за статистику бр. 181, год. LXXI, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/pdf/G20211181.pdf>, dostupan 27. 11. 2022.

Ljiljana Manić, Tatjana Milivojević and Andrijana Mikić

College of Social Work, Belgrade

CULTURAL PARTICIPATION OF ELDERLY BELGRADERS

Abstract: Population ageing is a phenomenon that is characteristic of all European countries. It affects both economic and social development and imposes an obligation to use public policy measures to protect the rights of the elderly, prevent their marginalization and discrimination, and create conditions for their equal participation in all spheres of life. Accordingly, it is necessary to create cultural policy measures that will enable conditions for equal participation of the elderly in cultural life. This paper deals with the cultural participation of senior Belgraders. It has examined their cultural interests, private and public cultural consumption and cultural production. The goal of the paper is to investigate to what extent the interests of elderly Belgraders coincide with cultural practices, how much they use the Internet to participate in cultural life, and how much the pandemic has affected their cultural needs and habits. An additional goal of this paper is to draw attention of the public and the policy makers to improvement and promotion of the cultural needs of the elderly in Belgrade and to provide data that can be useful for creation of a cultural policy that will enable greater participation of the elderly in the cultural life of the city.

Key words: *cultural participation, elderly citizens of Belgrade, cultural interests, cultural practice*

Уна Забунов

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

DOI 10.5937/kultura2380157Z

УДК 316.774:004.738.5

316.472.4: 004.7

Прегледни рад

Датум пријема: 05. 05. 2023.

Датум прихватања: 27. 09. 2023.

ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ И ДИГИТАЛНИ ЈАЗ

Сажетак: У раду се анализира какав дигитални јаз данас стварају друштвене мреже и на који начин се то одражава на друштво. Услон друштвених мрежа довео је до новој облика дигиталној јазу, па једнак присутност интернету није више једини фактор који ствара баријеру за повезивање. Данас се корисници сусрећу са изазовима коришћења друштвених мрежа збој недостигака већина и збој утицаја друштвеној кинетика. Стога, последице дигиталној јазу на друштвеним мрежама одражавају се на друштвене односе и комуникацију, економски најредак и учешће у политичком животи. Интернет корисницима је данас на располагању мноштво концептуално различитих друштвених мрежа, као што су то Твитер, Инстаграм или Јутијуб, и свака од њих у складу са својим специфичностима подстиче јачање дигиталној јазу. Међутим, не треба друштвене мреже посматрати једнострано, искључиво као платформе које појачавају дигитални јаз. Друштвене мреже итекако могу помоћи и у смањењу дигиталној јазу тако што ће корисницима помоћи у едукацији, изражењу посла или информисању.

Кључне речи: друштвене мреже, дигитални јаз, умрежавање, алгоритам, Београд

Увод

Иако је укупан број људи који имају приступ интернету значајно порастао протеклих година, још увек је значајан број оних којима недостаје веза са глобалном мрежом. Према студији спроведеној 2022. године, око 2,7 милијарди људи у свету и даље нема приступ основној интернет конекцији, што чини 34% популације.¹ С обзиром на то да постоји „неједнакост у приступу, употреби и познавању информацијских и комуникационих технологија”, дигитални јаз је и даље препрека за кохерентно „укључено” друштво.

1 International Telecommunication Union, *Measuring digital development: Facts and Figures 2022*, 11. 04. 2023., <https://www.itu.int/itu-d/reports/statistics/facts-figures-2022/>

2 Hargittai, E. (2002) *Second-level digital divide: Differences in people's online skills*. First Monday, 7(4). 11. 04. 2023., <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/942/864>

Аутори који су у интернету видели неслућене просторе деловања, у погледу увећавања општег знања и пружања новог облика друштвеног живота³, међу које можемо сврстати и аутора као што је Клеј Ширки (*Clay Shirky*), веровали су да ће се целокупна популација знатно брже мигрирати у сајбер простор. Ширки је књизи *Ево сјижу сви: Какве се њромене дођајају када се људи удруже*, која се сматра значајном за разумевање рефлексивне интернетне на данашње друштво, већ у самом наслову најавио масовност конектованих људи. Ширки није узео у обзир постојање дигиталног јаз који успорава процес умрежавања целокупног друштва. Међутим, Дана Бојд (*Dana Boyd*), експерткиња за технологију и друштвене мреже, тврди да више и није кључно питање ко има приступ интернету или не, већ да се више треба фокусирати на „разумевање нијанси начина на који се људи баве дигиталним медијима”.⁴ Док се кроз Ширкијев рад прожима више перспектива по питању дигиталног јаз, рад Дана Бојд се везује за критичку перспективу, јер се она у својим радовима углавном бави анализирањем начина на које друштвене мреже појачавају дигитални јаз.

Истраживачи и научници најчешће посматрају питање дигиталног јаз на друштвеним мрежама кроз технолошки детерминизам (неједнак приступ друштвеним мрежама покреће јаз), друштвени детерминизам (друштвени, културни и економски фактори покрећу јаз), критичку перспективу (технологија и друштвени фактори доприносе јазу) и перспективу у чијем је средишту човек (технологија треба да је у служби човека). Поменуте перспективе се диференцирају према истицању технологије, друштвених фактора и нивоа усредсређености на човека. Да би се питање дигиталног јаз на друштвеним мрежама сагледало у потпуности и разумело који су то фактори неопходни за његово ефикасно решавање, неопходно је да се узму у обзир све поменуте перспективе.

Стога, у овом раду питање дигиталног јаз на друштвеним мрежама анализира се тако што се узимају у обзир све поменуте перспективе. Користећи мултиперспективну методологију, сагледаће се дигитални јаз на друштвеним мрежама из различитих углова и то узимајући у обзир како технолошке, тако и друштвене факторе који имају улогу у стварању јаз. Крајњи циљ аутора овог прегледног рада је да допринесе дубљем разумевању проблема и да сагледа потенцијалне факторе за решавање дигиталног јаз на друштвеним мрежама.

Такав приступ је важан, јер смо се са појавом и популаризацијом друштвених мрежа сусрели са потпуно новим обликом дигиталне искључености. Стога, једнак приступ интернету престао је да буде једини фактор који ствара баријеру за умрежавање. Данас се одређени корисници могу суочити са препрекама у приступу технологији или садржају због одсуства вештина за коришћење одређених платформи или медијске писмености.

3 Mansell, R. (2012) *Imagining the Internet: Communication, Innovation, and Governance*, Oxford University Press.

4 Boyd, D. (2014) *It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens*, New Haven: Yale University Press, p. 17.

Постоје платформе које праве разлику међу корисницима на основу образовања и социо-економског статуса, а неретко од корисника подразумевају одређени ниво дигиталне писмености, приступ технологији и друштвени капитал како би се користиле у свом пуном капацитету. Тиме и тема дигиталног јаз добија нови угао посматрања и постаје поново значајна за истраживање због свих друштвених, економских и политичких последица неједнаког приступа.

Какав је јаз на друштвеним мрежама

Упркос томе што је повезивање људи у основи готово свих друштвених мрежа, оне такође могу на различите начине допринети и дигиталном јазу. Ономогућен приступ друштвеним мрежама може довести до одређених последица по друштвену и економску добробит људи. Стога, тема дигиталног јаз на друштвеним мрежама није само технолошко питање, већ подразумева и анализу учешћа друштвених и културних фактора. Друштвене мреже могу појачати већ постојеће разлике у друштву и стварање још већег дигиталног јаз на неколико начина, укључујући и:

1. Приступ технологији – Људи који живе у руралним областима могу имати ограничен приступ интернет инфраструктури, што знатно отежава приступ друштвеним мрежама и њихово коришћење. „Они који немају приступ технологијама могу бити искључени из важних друштвених и економских прилика.”⁵
2. Дигиталне вештине – „Друштвени медији могу понудити многе погодности као што је могућност повезивања са другима и дељење информација. Међутим, те добробити можда неће бити равномерно распоређене, јер они који немају дигиталне вештине могу бити изостављени.”⁶ Под дигиталним вештинама се углавном мисли на коришћење рачунара, претраживање интернета, креирање профила на друштвеним мрежама и активно коришћење, безбедно крстарење интернетом и разумевање питања приватности личних података.
3. Личне податке – Честе мете сајбер напада и злоупотребе података су корисници друштвених мрежа који нису довољно обавештени о дигиталној приватности. Последице могу бити озбиљне, јер, на пример, може доћи до финансијских губитака и крађе идентитета. У погледу економске неједнакости, треба имати на уму да корисници интернета који имају мање ресурса неретко користе бесплатне алате или услуге, а које заузврат прикупљају

5 Van Dijk, J. *Handbook of New Media: Social Shaping and Consequences of ICTs*, edited by Lievrouw, L. and Livingstone, S. (2010), London: SAGE Publications Ltd, p. 34.

6 Mossberger, K. *The Oxford Handbook of Political Communication*, edited by Kenski, K. and Hall Jamieson, K. (2014), Oxford: Oxford University Press, p. 571.

личне податке са сврхом да их користе за рекламирање. И саме платформе за рекламе, као што су Мета и Гугл, користе личне податке о понашању корисника и на тај начин бирају коме ће пласирати одређене огласе. Ове технолошке компаније промовишу нови облик моћи коју Зубоф назива „инструментаризам”, а која има за циљ да предвиди и модификује понашање друштва.

4. Дигиталну медијску писменост – „Дигитална медијска писменост подразумева више од једноставног приступа дигиталним медијима. То значи поседовање вештина за анализу и процену огромних количина информација доступних у данашњем хипер-повезаном свету, те коришћење ових информација ефикасно и етички.”⁷ Док је код дигиталних вештина акценат на опште познавање технологија, концепт дигиталне медијске писмености се заснива на разумевању и критичкој анализи медијских садржаја који се деле на друштвеним мрежама. Велики је број аутора који истичу важност дигиталне писмености у њој виде решење за сузбијање дигиталног јаза на мрежама.
5. Језичке и културне баријере – Језичке и културне баријере могу утицати на то како људи користе друштвене мреже и на који начин се групишу у онлајн заједницу. Језичке баријере остају значајан изазов за кориснике друштвених медија, посебно за оне који не говоре енглески.⁸ Комуникација на друштвеним мрежама може бити тешка, посебно када се појаве културне разлике.⁹
6. Друштвени капитал – „Платформе друштвених медија могу погоршати неједнакости које постоје изван мреже. На пример, они који имају већи приступ ресурсима и друштвеним везама могу ефикасније искористити те ресурсе и везе на платформама друштвених медија за разлику од оних са мање ресурса.”¹⁰

Имајући у виду овакву поделу, можемо закључити да су последице дигиталног јаза на друштвеним мрежама одражавају на друштвене односе и комуникацију, економски напредак и активно учешће грађана у политичком животу.

7 Hobbs, R. (2010) *Digital and Media Literacy: A Plan of Action*, Washington: The Aspen Institute, p. 2

8 Cainas, J. on Language Barriers on Social Media, 22. May 2018, 18. 04. 2023., <https://www.socialmediatoday.com/news/language-barriers-on-social-media/524633/> .

9 Rutledge, P. on *The Importance of Empathy in Social Media*, 2015, 18. 04. 2023., <https://www.psychologytoday.com/us/blog/positively-media/201502/the-importance-empathy-in-social-media>

10 Hargittai, E. (2022) *Social Inequality and Digital Access: The Politics of Information in Latin America and the Caribbean*, edited by Ragnedda, M. and Carrasco, A.M., Santiago: United Nations publication, p. 34.

Дигитални јаз може бити изражен између различитих генерација и огледа се у томе да постоје разлике у начину на који се користе друштвене мреже, како се конзумирају и деле информације. Јаз који се ствара у зависности од старосне групе људи, односно због генерацијских разлика најчешће се односи на:

1. Медијску писменост – Генерација „Z”¹¹ се сматра „дигиталним домороцима”, односно генерацијом која је одрасла уз технологију и којима коришћење друштвених мрежа не представља никакву непознаницу. Изазови са којима се сусреће генерација „Z” на друштвеним мрежама јесте медијска писменост, због велике количине дезинформација и лажних вести. За ову генерацију професорка Џули Смит (*Julie Smith*) каже да је „одрасла у свету у којем су информације лако доступне, али недостаје им способност критичке процене тих информација”.¹² Према истраживању из 2021. године¹³, на тему како млади перципирају вести, чак 44% америчких средњошколаца каже да се осећа сигурно по питању личне способности да се уоче лажне вести, док остатак има проблем са разликовањем правих и лажних вести. Медијска писменост и друштвене мреже су актуелна тема и за младе у Европи. Наиме, према истраживањима из 2020. године¹⁴, само 47% младих се изјаснило да верују у своју процену да препознају лажне вести. Према истом том истраживању, 70% испитане омладине истиче да се примарно информише путем друштвених мрежа.
2. Приступ технологији – Старији корисници пре могу имати потешкоћа у прилагођавању новој технологији или можда немају адекватан приступ интернету. „Постоји растући јаз између млађих и старијих генерација када је у питању технологија, при чему млађи су млађи људи комфорнији са дигиталним алатима, а старији се боре да прате корак.”¹⁵

Са дигиталним јазом на друштвеним мрежама сусрећу се и особе са инвалидитетом, јер имају потешкоће да искористе ове платформе за умрежавање са другима као и за конзумацију садржаја. Неретко се суочавају са физичким или когнитивним баријерама које отежавају коришћење друштвених мрежа, јер оне нису дизајниране тако да буду једноставне за коришћење особама са инвалидитетом. У истраживању са особама са инвалидитетом које су спровеле Уједињене нације,

11 Генерација рођена у периоду од 1990. године до 2010. године.

12 Smith, J. (2020) *Teaching media literacy in the age of misinformation*, Educational Leadership, 77(4), p. 50.

13 Newman, N., Fletcher, R., Kalogeropoulos, A., Levy, D. A. L. and Nielsen, R. K. (2021) Digital News Report 2021. Reuters Institute for the Study of Journalism. 14. 04. 2023., <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2021>.

14 European Commission (2020) Young Europeans and fake news. 12. 04. 2023., <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/young-europeans-and-fake-news>.

15 Sandberg, S. (2022) *World Economic Forum Annual Meeting*, Davos, Švajcarska.

54% испитаника је рекло да су имали препреке у коришћењу дигиталних технологија.

Пет држава (Индија, Кина, Северна Кореја, Иран и Турска) су својим држављанима блокирали приступ неким друштвеним мрежама због одређених економских, политичких и друштвених фактора. Овакав вид забране приступа друштвеним мрежама се одражава на друштво које стреми ка томе да буде демократско. Роберт Мекчесни (*Robert McChesney*) истиче да је важно да постоји потреба за већом пажњом и интервенцијом како би се осигурало да ове платформе служе интересима демократије и једнакости.¹⁶

Узимајући у обзир све уочене факторе који доприносе јачању већ постојећих разлика у друштву, можемо закључити да су најчешће дигиталном јазу на друштвеним мрежама изложени људи у социо-економском неповољнијем положају, укључујући људе из домаћинстава са нижим приходима, особе са инвалидитетом, људи који живе у руралним подручјима или у земљама где су мреже забрањене.

Алгоритми и дигитални јаз

Када се говори о дигиталном јазу и друштвеним мрежама, важно је размотрити и улогу коју имају у стварању неједнакости и њихови алгоритми. Пре свега, зато што они „јачају постојеће предрасуде и идеологије”.¹⁷ Истраживачи и научници су кроз своја истраживања идентификовали неколико начина на који алгоритми појачавају дигитални јаз на друштвеним мрежама:

1. Одсуство неутралности – На мрежама долази до фаворизовања одређених група људи, што доприноси дигиталном јазу. Због тога се алгоритмима приписује субјективност, односно уочава се да „алгоритми нису неутрални; они одржавају вредности, предрасуде и интересе својих креатора”.¹⁸ Алгоритми друштвених мрежа „јачају неједнакост дајући приоритет садржају етаблираних и моћних корисника”.¹⁹
2. Филтрирање информација – Садржај који алгоритми пласирају корисницима неретко је у складу са личним уверењима и вредностима тих корисника. Окружени садржајем који осликава једностраност, корисници живе у „свом мехуру” и тиме су раздвојени од остатка друштва. Алгоритми су „вођени

16 McChesney, R. W. (2013) *Digital Disconnect: How Capitalism is Turning the Internet Against Democracy*, The New Press.

17 Zuboff, S. (2019) *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, New York City: PublicAffairs, p. 112.

18 Noble, S. U. (2018) *Algorithms of oppression: How search engines reinforce racism*, New York: NYU Press. p. 19.

19 Boyd, D. (2014) *It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens*, New Haven: Yale University Press, p. 167.

профитом и ангажманом приликом одабира садржаја који приказују корисницима, а не јавним добром или демократским вредностима”.²⁰ Они су створили дигитални јаз који „појачава гласове моћних и утишава оне који немају приступ истим ресурсима и могућностима”.²¹

3. Различито корисничко искуство – Алгоритми прате понашање корисника на друштвеним мрежама и имајући у виду све прикупљене податке о некоме доносе одлуке шта се од информација и садржаја пласира том кориснику. То није добро јер „алгоритми персонализацијом могу створити дигитални јаз раздвајањем корисника у групе на основу њихових преференција и интереса”.²²
4. Оглашавање неједнакости – Оглашавање на друштвеним мрежама се ослања на податке прикупљене о понашању корисника на дигиталним платформама анализирајући шта претражују, шта коментаришу и на основу тога приказује рекламе. „Алгоритми оглашавања могу ојачати постојеће економске неједнакости циљањем огласа на одређене демографске категорије и јачањем њихових образаца куповине”.²³

Нису све мреже истие

Због комплексности питања и учешћа више фактора, тешко би било рангирати друштвене мреже по критеријуму јачине интензитета стварања дигиталног јаз. Међутим, поједина истраживања сугеришу да одређене мреже могу продубити већ постојеће неједнакости и да се међусобно разликују по питању начина на који утичу на јаз.

- Твитер (Twitter) – Студија о хомофилији је открила да корисници Твитера који живе у насељима са вишим степеном образовања и већим приходима чешће прате друге кориснике Твитера који деле њихове демографске карактеристике. На овај начин људи су изложени само мишљењима која су у складу са њиховим што може додатно појачати постојеће социо-економске поделе. „Друштвени медији могу допринети дигиталном јазу настављајући постојеће неједнакости кроз ефекат хомофилије, где је вероватније да ће људи следити друге кориснике који деле њихове демографске карактеристике.”²⁴

20 Roberts, S. T. (2019) *Behind the Screen: Content Moderation in the Shadows of Social Media*, London: Yale University Press, p. 18.

21 Noble, S. U. (2018) *Algorithms of Oppression: How Search Engines Reinforce Racism*, New York: NYU Press, p. 4.

22 Yeung, K. (2018) *Artificial intelligence and the challenge of equality*, *AI & Society*, 33(4), p. 574.

23 Newman, N. (2017) *Digital Discrimination: Big Data, Surveillance, and Reproduction of Social Inequalities*, Routledge, p. 58.

24 González-Bailón, S., Borge-Holthoefer, J., Rivero, A. and Moreno, Y. (2011) *The dynamics of pro-*

- Инстаграм (Instagram) и Снепчет (Snapchat) – „Инстаграм и Снепчет су популарнији међу млађим корисницима и корисницима са вишим примањима, што би могло допринети дигиталном јазу на основу година и прихода.”²⁵ Млади су на Инстаграму изложени промовисању културе конзумеризма са циљем да постану купци популарних робних марки.
- Фејсбук (Facebook) – „Упркос свом циљу повезивања света, Фејсбук ризикује стварање 'дигиталне ниже класе' људи којима недостају дигиталне вештине и приступ потребан за потпуно партиципирање у платформи.”²⁶ Стварање дигиталне подкласе на овој мрежи питање је које се односи на могућност приступа, утицај алгорита, приватност и сигурност.
- Тик Ток (TikTok) – Како је реч о младој, брзо растућој мрежи и не постоји велики број истраживања на тему Тик Тока и дигиталног јазу. Међутим, према доступним статистикама може се закључити да је са овом мрежом слично као са Снепчетом. Користе је млађи и боље ситуирани корисници.²⁷ Суштина ове мреже је стварање глобалних трендова које корисници опонашају. Корисници који овој мрежи приступају без знања о самом њеном концепту, веома се лако могу наћи у ситуацији да не разумеју садржај који им се приказује.
- Линкедин (Linkedin) и Јутјуб (YouTube) – Линкедин је пословна мрежа која представља неку врсту онлајн (online) биографије и један од предуслова коришћења мреже је да корисник зна како да креира „снажан” лични профил, који истиче њихове вештине. Такође, потребно је да знају како да се повежу са другим људима из своје индустрије и повећају себи могућност запошљавања. Јутјуб је платформа за потхрањивање и размену видео садржаја, што значи да корисници треба да познају технике креирања видео материјала. „Многим људима недостају вештине или знање потребне за ефикасно коришћење ових платформи.”²⁸

Смањивање дигиталног јазу

Било би потпуно погрешно посматрати друштвене мреже искључиво као платформе које доприносе продубљивању дигиталног јазу. Напротив, друштвене мре-

test recruitment through an online network. Scientific reports, 1(1), 197., <https://doi.org/10.1038/srep00197>

25 Pew Research Center (2018) *Social Media Use in 2018*, 12. 04. 2023. <https://www.pewresearch.org/internet/2018/03/01/social-media-use-in-2018>

26 Roberts, A. J. and Potts, J. (2016) *An elusive quest: Bridging the digital divide in the United States. Telecommunications Policy*, 40(9), pp. 888-903.

27 Pew Research Center, *Social Media Use in 2021*, 2021, 12. 04. 2023., <https://www.pewresearch.org/internet/2021/04/07/social-media-use-in-2021/>

28 Educause, *Digital Divide*, 2020, 12. 04. 2023., <https://er.educause.edu/topics/teaching-and-learning/digital-divide>

же могу бити значајне и у смањивању дигиталног јаз а то тако што ће корисницима помоћи у едукацији, тражењу посла или информисању.

Јутјуб и друге платформе за размену видео садржаја могу бити моћан алат за образовање, тако што пружају приступ ресурсима за учење и мањинским заједницама помажу у премошћавању дигиталног јаз а.²⁹ Фејсбук и друге друштвене мреже могу послужити као платформе за изградњу заједнице и колаборацију, посебно за групе у неповољном положају, и могу помоћи у превазилажењу дигиталног јаз пружањем адекватног приступа информацијама и ресурсима.³⁰ Инстаграм и Фејсбук су неке од најчешће коришћених друштвених мрежа на глобалном нивоу и оне имају потенцијал како да појачају тако и да ублаже дигитални јаз. Дакле, закључује се да су друштвене мреже истовремено и део проблема и део решења дигиталног јаз а. Међутим, нису оне једине које могу допринети да се умањи постојећи јаз на мрежама. И сами корисници друштвених мрежа могу да се организују на интернету³¹ и користећи снагу онлајн активизма допринети подизању свести и дијалогу између различитих група корисника, а све у циљу креирања укључиве дигиталне заједнице. Велики је број истраживача који издвајају дигиталну медијску писменост као решење које води ка смањењу дигиталног јаз а на мрежама.

Сузбијање разлика лежи и у развијању платформи и алгоритама који ће уважити ове изазове, јер „ослањајући се на напредак дигиталне информационе технологије, можемо изградити прикладније друштвене мреже”.³² Регулаторна тела и владе у различитим земљама такође имају значајну улогу у подстицању теме и решавању изазова које доноси дигитални јаз на друштвеним мрежама. Уједињене нације су, на пример, у настојању да се превазиђе глобални дигитални јаз, основале Радну групу за информационе и комуникационе технологије.³³

Дакле, смањивање дигиталног јаз а на друштвеним мрежама подразумева сложен приступ који узима у обзир различите аспекте као што је информисање, рад регулаторних тела, развој бољих алгоритама или активно учешће корисника на друштвеним мрежама.

29 Chatterjea, K. (2012) Learning in the YouTube age, *International Journal of Information and Education Technology*, 2(3), pp. 214–218.

30 Robinson, L. (2010) A taste for the necessary: A Bourdieusian approach to digital inequality, *Information, Communication & Society*, 13(4), pp. 488–507.

31 Shirky, C. (2009) *Here Comes Everybody. How Change Happens When People Come Together*, New York: Penguin Books.

32 Liu, Z., Wei, Y., Li, Q. and Lan, J. (2021) *The Mediating Role of Social Capital in Digital Information Technology Poverty Reduction an Empirical Study in Urban and Rural China. Land*.

33 Hanna, K. T, on digital divide, 2021, 27. 09. 2023., <https://www.techtarget.com/whatis/definition/digital-divide>

Закључак

Након експанзије коришћења друштвених мрежа, поново се актуелизује тема дигиталног јаза и како се он одражава на друштво. Истраживачи и научници се мање баве темом ко данас има приступ интернету, већ анализирају на који начин су корисници друштвених мрежа изложени дигиталном јазу.

Упркос све већој доступности интернета и друштвених мрежа, дигитални јаз и даље постоји због различитих фактора као што су образовање, године старости, приходи и слично. Млади, на пример, имају све потребне техничке вештине за коришћење друштвених мрежа, али се суочавају са проблемом медијске писмености. Млађим генерацијама је знатно теже да у мору информација препознају лажне вести, док старије генерације имају потешкоће при приступу и коришћењу мрежа. За поједине маргинализоване заједнице приступ друштвеним мрежама и даље представља велики изазов.

Свака мрежа има своје специфичности и правила коришћења и у складу са тим утиче на појачавање дигиталног јаза. То практично значи да све друштвене мреже не делују једнако на дигитални јаз. Веома популарне друштвене мреже, попут Фејсбука или Инстаграма, користе се широм света, али због језичких и културних баријера корисници из различитих делова света могу на другачији начин да комуницирају на овим мрежама. На пример, идиоми специфични за једну земљу нису познати корисницима из остатка света, што може довести до отежане онлајн комуникације међу различитим заједницама. Поред тога, велику улогу у генерисању неједнакости на друштвеним мрежама имају сами алгоритми.

Да би се допринело смањењу дигиталног јаза на друштвеним мрежама и стварању праведније дигиталне будућности, неопходно је обратити пажњу на узорке подељености и решавање тих проблема може помоћи да се сузбије јаз и побољша приступ друштвеним мрежама. Анализирајући радове који се баве проблематиком дигиталног јаза на друштвеним мрежама закључује се да је од суштинске важности улагати у образовање медијске писмености, проширити приступ мрежама маргинализованим групама и подстицати конструктивну размену мишљења. Важну улогу у сузбијању дигиталног јаза на мрежама имају и сами идејни творци тих платформи као и званична регулаторна тела.

Иако друштвене мреже имају потенцијал да продубе већ постојеће неједнакости у друштву, оне имају потенцијал и да смање ту неједнакост. Оне, на пример, могу бити посебно корисне за промовисање различитости и подизање свести о маргинализованим групама. Решавање питања дигиталног јаза на друштвеним мрежама је пут ка стварању праведног и укљученог друштва, у којем сви имају прилику да активно користе све предности ових платформи.

ЛИТЕРАТУРА:

- Boyd, D. (2014) *It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens*, New Haven: Yale University Press.
- Chatterjea, K. (2012) Learning in the YouTube age, *International Journal of Information and Education Technology*, 2(3), pp. 214–218.
- Cainas, J. Language Barriers on Social Media. *Social Media Today*. <https://www.socialmediatoday.com/news/language-barriers-on-social-media/524633/>.
- European Commission, Young Europeans and fake news, 2020, 22 May 2018, 12. 04. 2023., <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/young-europeans-and-fake-news>
- Educause, Digital Divide, 2020, 12. 04. 2023., <https://er.educause.edu/topics/teaching-and-learning/digital-divide>.
- González-Bailón, S, Borge-Holthoefer, J. Rivero, A. and Moreno, Y. (2011) The dynamics of protest recruitment through an online network. *Scientific reports*, 1(1), 197. 12. 04. 2023., <https://doi.org/10.1038/srep00197>.
- Hargittai, E. (2002) Second-level digital divide: Differences in people's online skills, *First Monday*, 7(4), Chicago: University of Illinois.
- Hobbs, R. (2010) *Digital and Media Literacy: A Plan of Action*, Washington: The Aspen Institute.
- Hargittai, E. *Social Inequality and Digital Access: The Politics of Information in Latin America and the Caribbean*, edited by Ragnedda, M. and Carrasco, A. M. (2022), Santiago: United Nations publication.
- Hanna, K. T, on digital divide, 2021, 27. 09. 2023. <https://www.techtarget.com/whatis/definition/digital-divide>
- International Telecommunication Union, Measuring digital development: Facts and Figures 2022, 2022., 11. 04. 2023., <https://www.itu.int/itu-d/reports/statistics/facts-figures-2022/>
- Mossberger, K. *The Oxford Handbook of Political Communication*, edited by Kenski, K. and Hall J. K. (2014), Oxford: Oxford University Press.
- Mansell, R. (2012) *Imagining the Internet: Communication, Innovation, and Governance*, Oxford University Press.
- McChesney, R. W. (2013) *Digital Disconnect: How Capitalism is Turning the Internet Against Democracy*, The New Press.
- Noble, S. U. (2018) *Algorithms of Oppression: How Search Engines Reinforce Racism*, New York: NYU Press.
- Newman, N, Fletcher, R. Kalogeropoulos, A. Levy, D. A. L. and Nielsen, R. K. (2021) *Digital News Report 2021*. Reuters Institute for the Study of Journalism. Retrieved <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2021>
- Newman, N. (2017) *Digital Discrimination: Big Data, Surveillance, and Reproduction of Social Inequalities*, Routledge.

- Pew Research Center, Social Media Use in 2021, 2021, 12. 04. 2023., <https://www.pewresearch.org/internet/2021/04/07/social-media-use-in-2021/>.
- Pew Research Center, Social Media Use in 2018, 2018, 12. 04. 2023., <https://www.pewresearch.org/internet/2018/03/01/social-media-use-in-2018>.
- Roberts, A. J. and Potts, J. (2016) An elusive quest: Bridging the digital divide in the United States. *Telecommunications Policy*, 40(9), pp. 888–903.
- Roberts, S. T. (2019) *Behind the Screen: Content Moderation in the Shadows of Social Media*, London: Yale University Press.
- Robinson, L. (2010) A taste for the necessary: A Bourdieusian approach to digital inequality, *Information, Communication & Society*, 13(4), pp. 488–507.
- Rutledge, P. (2015) The Importance of Empathy in Social Media, *Psychology Today*, <https://www.psychologytoday.com/us/blog/positively-media/201502/the-importance-empathy-in-social-media>.
- Sandberg, S. (2022) *World Economic Forum Annual Meeting*, Davos, Švajcarska.
- Smith, J. (2020) Teaching media literacy in the age of misinformation, *Educational Leadership*, 77(4).
- Steyer, J. on News and America's Kids: How Young People Perceive and Are Impacted, by the News Common Sense Media Conference, San Francisco, 2017, 12. 04. 2023. <https://www.common sense media.org/research/news-and-americas-kids-how-young-people-perceive-and-are-impacted-by-the-news>.
- Shirky, C. (2009) *Here Comes Everybody. How Change Happens When People Come Together*, New York: Penguin Books.
- United Nations, on Disability and Technology, 2020, 12. 04. 2023., <https://www.un.org/development/desa/disabilities/resources/disability-and-technology.html>.
- Van Dijk, J. *Handbook of New Media: Social Shaping and Consequences of ICTs*, edited by Lievrouw, L. and Livingstone, S. (2010), London: SAGE Publications Ltd.
- Yeung, K. (2018) Artificial intelligence and the challenge of equality, *AI & Society*, 33(4), pp. 569–581.
- Zuboff, S. (2019) *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, New York City: PublicAffairs.

Una Zabunov

University of Belgrade, Faculty of Political Sciences

SOCIAL NETWORKS AND THE DIGITAL DIVIDE

Abstract: The paper analyses the digital divide created by social networks today and how it affects society. The rise of social networks has led to a new form of digital divide, so equal access to the Internet is no longer the only factor that creates a barrier to connectivity. Today, people face challenges in using social networks due to their lack of skills and the influence of social capital. Therefore, the effects of the digital divide on social networks are reflected in social relations and communication, economic progress and participation in political life. Today, the Internet users have at their disposal a multitude of conceptually different social networks, such as Twitter, Instagram or YouTube. Each of them, in accordance with its specifics, incites the deepening of the digital divide. However, social networks should not be viewed unilaterally and solely as platforms that fuel the digital divide. Social networks can really help reduce the digital divide by helping users in education, searching for jobs or information.

Key words: *social networks, digital divide, networking, algorithm, Belgrade*

Слободан Пенезић и Урош Селенић

Универзитет „УНИОН – Никола Тесла“, Факултет за спорт, Београд

DOI 10.5937/kultura2380171P

УДК 796.332.073(497.11)

316.72:796.332

796.332:061.2(497.11)

Прегледни рад

Датум пријема: 12. 06. 2023.

Датум прихватања: 06. 09. 2023.

РИТУАЛНО ИЗВОЂЕЊЕ У ПОНАШАЊУ НАВИЈАЧА ЦРВЕНЕ ЗВЕЗДЕ И ПАРТИЗАНА

Сажетак: Свака од активности састоји се од ритуализованих песмова и звука, без обзира на то да ли се ради о извођачким уметностима, спорту или свакодневном животу. Ритуал укључује активности које се врше на одређеном месту, као што су покрети, речи и певање. Циљ овог рада било је повезивање понашања навијача Црвене звезде и Партизана са ритуалним извођењем због унапред осмишљених образаца понашања, начина навијања, извођења песама и активности пред утакмицу ова два тима. Њихов перформанс, као појам који се испољава у спорту, одлега се у креирању кроз игра у карактеристичним одевним комбинацијама са клупским обележјима. Ритуал подразумева окупање у играду на за то предвиђеним местима, одлазак до стадиона и улазак у њега, навијање пре, за време и после утакмице, одлазак са стадиона и весеље на улицама. Како је фудбал постао игра у којој може да се ужива, сваки спортисти долажу одређује учеснике на нивоу играча, посредника и публике, при чему се навијачи постојећу са клубовима.

Кључне речи: перформанс, ритуално извођење, навијачи, Црвена звезда, Партизан, вечити дерби

Увод

Перформанс се као свеобухватни појам испољава у игри, спорту, навијању и односи се на обављање свих животних улога. Како организација унутар самих навијачких група обухвата ритуале, тако на основу постојања истих произлази и образац понашања на спортском догађају.¹ Међутим, сваки вид људске активности је заправо перформанс због одређеног начина понашања које

1 Koković, D. (2010) *Društvo, nasilje i sport*, Novi Sad: Mediterran, str. 124–125.

се понавља. А када се анализира перформанс као облик понашања, практично се сваки наступ разликује један од другог. Нема догађаја који може да се копира, како уопштено у понашању, тако и специфично у говору тела или самом расположењу учесника. Када се, ипак, догађа то поновљено понашање, начини новог су повезани са деловима неког претходног.² Осим тога, културални и друштвени перформанс требало би посматрати као ритуал, поготову на основу тога ко, где, како и под којим околностима (условима) га изводи.³ Овај облик перформанса управо означава облик понашања који је намењен за показивање.⁴ Међу већ поменути облицима понашања, посматраним као својеврстан ритуал, подразумевају се активности, као што су покрети, речи, певање и музика, које се истовремено врше на одређеном месту у складу са претходно договореном кореографијом.⁵ Према томе, увек може постојати дилема, односно не може се сасвим јасно указати на крај једног и почетак другог облика понашања, јер је перформанс присутан у обављању готово свих животних, друштвених и религијских улога.⁶

Перформанс се разликује у односу на друге активности, посебно оне које су повезане са магијским или шаманским деловањем. У спортском перформансу или специфичном облику извођења какво је навијање, нужно не мора да се апелује на натприродне силе и бића. Дакле, активности не морају да буду религијског карактера, иако могу да попримају параритуалне и парарелигијске облике понашања због сличности или имитационих облика понашања.⁷ Спортском ритуалу, барем у начелу, не може се приписати религијско деловање у контексту натприродних сила, али се он и те како може повезати са неком врстом религије. Наиме, спорт се у социологији постовећује са другим институцијама, попут цркве, секте или партије, јер је и њему својствено церемонијално функционисање.⁸ Њега одликује могућност обраћања свим људима, а појединци могу долазити да посматрају фудбалске утакмице само да би били део спортског спектакла, односно да би учествовали у ритуалима навијача.⁹

Када се ради о понашању навијача, ритуални или параритуални облици понашања се анализирају на више нивоа, пошто је перформанс последица њиховог извођења. Почевши од тога ко их, како изводи, како звуче, шта означавају за појединца и групу, па до доживљаја како је бити у самом ритуалу.¹⁰ Зато је етнологска перспектива посебно значајна у проучавању ове теме, јер се ритуали уопштено

2 Schechner, R. (2013) *Performance Studies: An Introduction*, London, New York: Routledge, p. 52.

3 Schechner, R. (1988) *Performance Theory*, New York – London: Routledge.

4 Jovičević, A. i Vujanović, A. (2007) *Uvod u studije performansa*, Beograd: Fabrika knjiga, str. 29.

5 Bell, C. (1997) *Ritual: Perspectives and Dimensions*, New York: Oxford University Press; Schechner, R., нав. дело, стр. 52.

6 Jovičević, A. i Vujanović, A., нав. дело, стр. 29.

7 Schechner, R., нав. дело, p. 53.

8 Koković, D., нав. дело, стр. 178.

9 Исто, стр. 180.

10 Schechner, R., нав. дело, стр. 56.

могу искористити за преусмеравање агресије, одређивање хијерархије, обележавање и одбрану територије.¹¹ Овакве функције, између осталог, односе са на поистовећивање људских и животињских ритуала, поготову у погледу одређеног нивоа хијерархије, расподеле хране, продужетка врсте и парења. Морају се ипак и разликовати, нарочито у анализи навијачких група, будући да људски ритуали могу да буду смисленији од животињских због њихове свесности о различитим животним фазама.¹² Конкретно, сам ритуал јесте деловање, поготову у примерима групног понашања у спортском догађају. Оно што је, такође, битно у контексту спорта јесте ритуализација у доживљају емоција, тј. ослобађању функција уобичајеног понашања. Понашање је преувеличано, ритмично и понављајуће, како у погледу покрета, изговора, положаја навијача, тако и у приказивању униформи, костима, маски или клупских обележја.¹³ Спортски ритуали се као такви могу приписати културалном перформансу због низа психофизичких промена, које могу довести и до тога да навијачи упадну у својеврстан вид трансa. Међутим, иако су укључењем у ритуал постали извођачи, важно је поменути да се ова врста извођења и даље разликује од позоришта¹⁴, с обзиром на то да ритуал у односу на позориште не прави поделу на публику и извођаче, већ су сви учесници у ритуалу својеврсна заједница.¹⁵ А када пристану на тај вид понашања, сви укључени могу да буду учесници у некој врсти магичног путовања или запоседнути неким другим надљудским бићима. У складу с тим, није искључена могућност да се навијачи не сећају шта су тачно радили у току свог понашања, иако су, уколико их посматрамо као извођаче, свеснији од животиња у ритуалу.¹⁶

Главна хипотеза у овом раду јесте да је понашање фудбалских навијача *Црвене звезде* и *Партизана* ритуално или параритуално извођење због унапред усвојених образаца понашања, навијања и активности уочи и за време одржавања вечитог дербија. Како би та тврдња била доказана, обављено је истраживање међу члановима ових група, које је и потврдило да је ритуални или параритуални перформанс последица њиховог извођења (понашања) у спортском догађају.

Навијачи као посредници у спортском догађају

Учесници сваког спортског догађаја структурисани су у три категорије – играче, посреднике и публику.¹⁷ Трећа категорија је посебно значајна, пошто се навијачи као актери поистовећују са клубовима и играчима из свог града, региона

11 Исто, стр. 65.

12 Исто.

13 Исто.

14 Turner, V. (1989) *Od rituala do teatra*, Zagreb: August Cesarec, str. 220.

15 Vujanović, A. i Jovičević, A., нав. дело, стр. 42.

16 Исто.

17 Bakić, S. (1980) Jedan teorijski okvir za sociologiju sporta: igrači, navijači i posrednici, *Sociološki pregled*, br. 14 (3–4), Beograd: Sociološko društvo Srbije, str. 69–86.

или државе.¹⁸ Поред овог, у теорији и социологији спорта постоји детаљна класификација публике¹⁹, попут оне која разликује публику на великим стадионима (фудбал), у халама, публику за водене или зимске спортове, за мирне спортове и публику у спортовима у којима је дозвољен физички контакт.²⁰ Оваква подела у оквиру социологије спорта анализира се у односу на друштвени контекст спорта, тј. на то какав је утицај спорта на друштво и обрнуто. Спорт је сам по себи саставни део друштвеног система и његовог развоја, па увек може бити повезан са спортским догађајем, иако представља широк појам. Поред класификације на основу организације спортских догађаја, која је повезана и са традицијом народа, важно теоријско одређење су *планирани* и *непланирани спортички догађаји*.²¹ Под термином планираних подразумевају се они спортски догађаји и дешавања која истовремено захтевају одређени ниво менаџмента, извршиоце и временско трајање, као што је случај са фудбалском утакмицом. С друге стране, подједнако битно одређење је и појам непланираног догађаја, јер се у оквиру њега могу догодити реакције које немају директне везе са самом игром, већ са понашањем публике, рачунајући ту и њихове испаде на спортским борилиштима.²²

Упоредно са развојем спорта и спортске културе, развила се и публика, тј. спортска јавност, која је позната под термином *навијача* због – за разлику спортског јавног мњења и пасивне публике – опредељења и активног учешћа у догађају.²³ Такође, клубови као друштвене групе имају различите видове испољавања. У том контексту посебно је значајна емоционална компонента, развијена због припадности истим циљевима и обележјима клуба.²⁴ Појам публике упућује на групу са подељеним интересима, које има и сам клуб, уколико се жеља за победом посматра као аспект спортског резултата.²⁵ Како је у фокусу овог рада ритуализација навијача, публика се мора анализирати из угла социологије спорта, почевши од *теорије униформности* или *теорије заразног понашања*, „која указује на то како појединац губи индивидуалност, добија осећај моћи и снагу за агесијом, али остаје без одговорности за последице свог деловања”.²⁶ Подједнако су важни и остали приступи навијачким групама, поготову онима који делују у гомилама. У њиховим понашањима приметне су одлике теорија *конвергенције* – „због заједничких ставова, осећаја и реакција”, *настајајућих норми* – „услед понашања током догађаја, као што су певање, звиждање и бацање предмета на терен”, *ритуалне агесије*

18 Bakić, S., нав. дело, стр. 69–86.

19 Mašić, Z. (2006) *Teorija sporta*, Beograd: Fakultet za menadžment u sportu, str. 98.

20 Исто.

21 Radenović, S. (2017) *Sport i društvo: sociologija sa sociologijom sporta*, Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, str. 127–128.

22 Исто.

23 Krsmanović, V. (2006) *Sociologija sporta*, Beograd: Daslar, Partner, str. 98.

24 Krsmanović, V. (2021) *Социологија спортиа*, Beograd: Факултет за спорт, стр. 259–260.

25 Исто, стр. 266.

26 Le Bon, G. (1920) *Psihologija gomile*, Zagreb: Narodna knjižnica.

– „због понашања гомиле на стадионима” и *интеракционистичкој ѝрисѝуѝа* – „због сукоба око победе и утиска да боље виде ситуацију на терену од осталих учесника”.²⁷ С обзиром на то да се са становишта социологије спорта навијачи анализирају као посредни учесници, морамо разликовати и два нивоа навијачког језгра. Први је онај који подразумева групе које се истовремено налазе на трибинама, па према тома навијачи *Црвене звезде* и *Партизана* могу бити дефинисани као непосредни гледаоци. Међутим, други део публике не налази се на самом стадиону, већ испред телевизијских екрана, па они самим тим спадају у категорију посредних гледалаца или слушалаца.²⁸

У дефинисању навијача који су претходно сврстани у непосредне гледаоце, неопходно је указати на сам облик њиховог деловања. Међу различитим типовима гомиле (случајна, конвенционална, експресивна и активна), која се посматра као феномен понашања великог броја људи на исти начин, посебно је значајна она коју одређујемо као активну или бунтовничку. Она подразумева позивање, најчешће од стране вођа, на уништавање и линч.²⁹ Она се по карактеристикама може одредити и као фанатична публика, пошто се овакви типови навијача убрајају у категорију оних „који су људи за спортом, па се сматрају спортским засењацима”.³⁰ Дилема се може тицати тога да ли је и спортска публика повезана једнаким интересовањем за догађај? У разрешењу недоумице требало би имати у виду да је навијачким групама својствено да појединци у сарадњи са осталим припадницима обављају заједничке активности. Бунтовнички дух се примећује у оквиру понашања које се односи на ритуално вређање, паљење бакљи, уништавање стадиона, што нема додирних тачака са спортским догађајем, али преставља разлику у односу на пасивну публику и публику као спортско јавно мњење.³¹ Навијачи су претходно укључени у окупљену масу, јер поседују склоност ка униформним обрасцима понашања.³² Навијачке групе даљим деловањем окупљене масе у одређеној акцији прелазе у гомилу, остварујући заједничке циљеве и намере.³³ С друге стране, међу њима, барем у оквиру ритуалног, мора постојати и одређена хијерархија, чак и приликом покретања група и одређивања норми.³⁴ У складу са тим,

27 McPherson, B. D., Curtis, J. E. and Loy, J. W. (1989) *The Social Significance of Sport*, Champaign: Humann Kinetics; Крсмановић, В., нав. дело, стр. 266–268.

28 Radenović, S., нав. дело, стр. 133.

29 Крсмановић, В., нав. дело, стр. 267.

30 Radenović, S., нав. дело, стр. 165.

31 Milenković, D. i Milenković, V. (2022) *Fudbal i društvo*, Beograd: Fakultet za sport, str. 248.

32 Kuljić, R. i Koković, D. (2012) *Sociologija i sociologija sporta*, Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, str. 272–273.

33 Исто.

34 Vejnović, D. Nasilje u sportu kao segment nasilja u društvu sa težištem na navijačke grupe, u: *Teorija i sociologija sporta*, priredili Pavlović, D. i Vejnović, D. (2014), Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbedonosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Udruženje nastavnika i saradnika Univerziteta u Banja Luci, str. 138–154.

навијаче можемо поделити на почетнике, политичке активисте, насилнике и навијаче из тренда.³⁵

Вечити дерби и навијачи

Општеприхваћено мишљење је да је вечити дерби, утакмица између *Црвене звезде* и *Партизанана*, најважније што нуди фудбал у Србији.³⁶ Последњих година, а вероватно и деценија, више пажње привлаче навијачи који, уместо голова и садржаја мечева, избијају у први план.³⁷ У прилог томе у последњих петнаест година сведоче и инциденти између ових навијачих група, који су се често завршавали међусобним тучама и сукобима.³⁸ Историјски посматрано, то је дуел два клуба који се углавном боре за трофеје у нашој држави.³⁹ Премијерни дерби одигран је 5. јануара 1947. године на стадиону *Партизанана*, а у међувремену су тимови, барем статистички анализирано у првенству, одиграли још 169 мечева.⁴⁰ Драма и ривалство су се са фудбалског терена, као игре „која је постала лепа и непредвидива“⁴¹, пренели на трибине, управо због активног учешћа публике у догађају.⁴² Несумњиво је да је велики утицај на то имала и чињеница да је фудбал најпопуларнији спорт на свету.⁴³ Његова повезаност са навијачима огледа се у томе што фудбал не познаје политичке, етничке или религиозне баријере, као што је случај са другим областима живота. Како је фудбал међународни спорт, практикује се на свим континентима и уједно представља игру која је заједнички језик за разумевање и споразумевање различитих култура.⁴⁴ Ако имамо у виду сам развој спорта и спортске културе, навијачи су прешли пут од пасивне публике као посматрача до актера који активно учествују у догађају, верујући да као гомила боље виде игру од осталих учесника. Притом би навијачи требало да се као део спортске публике

35 Kovačević, I. (1987) Fudbalski ritual, *Gledišta* br. 28 (5/6), Beograd: Univerzitet u Beogradu, str. 71–82.

36 Develi, T. O. (2022) Nationalism and Football at First Glance: The Case of Eternal Derby, *Mavi Atlas* num. 10 (1), Gümüşhane: Gümüşhane University, pp. 310–322.

37 Mršević, Z. Šest mitova o sportskom nasilju, u: *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* br. 33 (1), priredio Kron, I. (2014), Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 45–61.

38 Ђирић, Ј. (2019) *Ћиоро сузбијање насиља у фудбалу* (дипломски рад), Факултет за спорт, Универзитет Унион – Никола Тесла, Београд, стр. 8.

39 Супер лига Србије покренута је 2006. године, по распаду заједничке државе Србије и Црне Горе. *Црвена звезда* и *Партизан* су једини клубови који су освајали шампионат, док су у Купу Србије били најбољи 13 пута у досадашњих 17 издања.

40 Kovačević, D. (2019) *Derbi*, Gornji Milanovac, Grafoprint.

41 Kreft, L. (2012) *Filozofija sporta u osam eseja*, Beograd: Orion Art, str. 5.

42 Krsmanović, V., нав. дело, стр. 307.

43 Luxbacher, Joseph A. (2012) *Fudbal: koraci do uspeha*, Beograd: Data status, str. 8.

44 Исто.

изучавају посредством два основна елемента. Један је везан за њихово стручно познавање одређеног спортског догађаја, док је други повезан са потребама навијача за страсним узбуђењима које доноси спорт.⁴⁵ „Делије” је назив уједињених навијача *Црвене звезде* од 1989. године, док се 1970. узима као моменат оснивања „Гробара”, навијачке групе *Партизана*.⁴⁶ Међусобни мечеви су тако праћени навијањем на стадионима, а публика је истовремено повезана и у активном је односу са клубом због истих интереса и жеље да се осећају као део колектива.

Истраживање о понашању навијача

У циљу доказивање хипотезе, у периоду од 1. до 20. маја. 2023. године, у оквиру фокус група обављени су дубински интервјуи са по 10 навијача оба клуба.⁴⁷ Истраживање је обухватило разговоре који су вођени одвојено, најпре са представницима навијача *Црвене звезде*, а потом и *Партизана*. У првом плану било је потврђивање тврдње да се њихово понашање уочи, као и на сам дан вечитог дербија, може посматрати као ритуално извођење, пре свега зато што они делују у групама и усвајају обрасце понашања по принципу гомиле.

Основна питања обухваћена у истраживању су:

Постоји ли ритуал у понашању навијача *Црвене звезде* / *Партизана*?

- Како изгледа уобичајена схема неколико дана пре, а и на сам дан вечитог дербија?
- Да ли перформанс навијача *Црвене звезде* / *Партизана* траје само током утакмице?
- Постоји ли унутар навијачких група јасан кодекс понашања приликом одигравања вечитог дербија?
- Каква обележја користе навијачке групе у спортском ритуалу?
- Да ли се навијање симпатизера *Црвене звезде* / *Партизана* може посматрати по принципу гомиле, јер је за то понашање специфично да велики број људи делује на исти начин?
- Шта подразумевате под речима „да се најизраженији облик деловања групе догађа пред почетак утакмице”?
- Да ли се понашање навијачких група *Црвене звезде* / *Партизана* огледа у понављању, иако је редослед активности стриктно договорен?

45 Radenović, S., нав. дело, стр. 163; Kuljić, R., Koković, D., нав. дело, стр. 273.

46 Anonim, Navijačke grupe, *Navijačka scena*.

47 У истраживању је укупно учествовало 20 особа – 19 особа мушког и једна особа женског пола. Просечна старост испитаника била је 29,7 година. Током разговора су идентификовани, али су нагласили да у презентовању резултата истраживања остану анонимни.

*Резултати и израживања*⁴⁸

Прво, основно је било утврдити да се понашањем навијача на дан вечитог дербија изводи ритуал, односно параритуал. Према њиховим речима, „празник фудбала” или „најважнија утакмица у сезони” започиње окупљањем у граду, пошто је претходно договорено место (најчешће Аутокоманда). Уобичајена схема се потом може, а и не мора, мењати до следећег окршаја против, како су навели, „највећег ривала или непријатеља”. Тачно од момента окупљања постоји редослед активности, који је уочи меча договорен одређеним видом интерне комуникације. Њихова специфичност у том виду перформанса, као некој врсти деловања, огледа се у одласку и уласку на стадион. У међувремену следе претходно одређене или изабране активности, препознате у навијању пре, за време и после утакмице. То су уједно сегменти понашања у односу на протекле мечеве са истим или различитим противником. Када се утакмица заврши, то не значи крај перформанса за навијачке групе које делују у гомилама. Ритуални перформанс се по правилу, али и зависно од резултата, наставља навијањем после меча, одласком са стадиона и весељем (или дивљањем) на улицама.⁴⁹

Навијачи Црвене звезде: „Не разликују се наше схеме понашања превише од једне до друге утакмице против Партизана, које су уједно и најважније у сезони. Сигурно је да празник фудбала не почиње и не завршава се само на трибинама. У нашем деловању постоји низ активности, које се уједно одлазе у периоду пре и после дуела. Како су стадиони Црвене звезде и Партизана близу, најчешће се налазимо на Аутокоманди или у њеној близину, одакле заједно одлазимо на трибине највеће бишке у Србији. Наравно, све је претходно дефинисано, тачно и на време. У зависности од резултата, али и од понашања противничких фудбалера и навијача, одређује се модел нашег понашања после утакмице. Највише волимо да слаavimo победу, иако се повремено дешава да поразом или погубним резултатом будемо изнервирани, па направимо мање проблеме и у самом граду или то уличне на наше понашање на следећим мечевима.”

Навијачи Партизана: „Имамо јасан план пред почетак дербија против Црвене звезде, наше највеће непријатеље. Зна се тачна локација, уједна нашег кретања, као и само деловање. Како ми волимо да кажемо, то је свејковина српског фудбала и сваки нови окршај мора да буде ујамћен. Да ли ће то бити специфичним навијањем у самом граду пре и после утакмице или на стадиону, слажемо се сви да није толико битно. Постоји план који смо зацртали, па се трудимо да га у највећој мери спроведемо у дело, било је да реч о активностима пре, за време или после дербија. Можда делује као субјективно мишљење, али чини нам се да усјевамо у својој намери, практично од момента када се окупимо у близини Аутокоманде. На крају, неопходно је најлакшије да делујемо као један, тојово на идентичан начин, јер ми смо Партизан.”

48 Резултати су представљени на основу одговора навијача Црвене звезде и Партизана, а потом су обједињени и повезани са уопштеним понашањем навијача у литератури.

49 Kovačević, I., нав. дело, стр. 71–82.

Друго, ритуал навијачких група подразумева извођење у гомилама, али и по одређеном кодексу. На основу истраживања, издвојено је да су, поново интерним каналима комуникације, договорени, како су они назвали, „реквизити”. Навијачке групе под тим појмом подразумевају заставе, капе, дресове и шалове у бојама клуба или било какву врсту обележја, која ће их поистоветити и идентификовати као делове *Црвене звезде* и *Партизана*.⁵⁰

Навијачи Црвене звезде: „Кодекс облачења је договорен нашим интерним каналима комуникације, а одређено је и шта ћемо, поред уобичајених одевних комбинација које најчешће подразумевају дресове, шалове, капе и тако даље, носити. Циљ је да се поистоветимо са клубом и будемо искључиво препознатљиви као навијачи Црвене звезде, најбоље клуба на свету. Нема ту превише недоумица, морамо да поистоветимо све договоре. Додуше, можда не би било лоше да се оградимо од осталих навијача, углавном оних који не спадају у најважније присталице, па за њих не важе шта правила. Препостављамо и да је то највећа разлика између њих и нас, иако праве доделе заправо не постоје.”

Навијачи Партизана: „Кодекс навијача Партизана постоји. Можда не делује тако због свих дешавања у последњих неколико месеци, па и година, али ствари су прилично једностављене када сте чланови групе. Иако важе одређења независна правила, пред сваку утакмицу постоје Црвене звезде постоје дефинисано како ћемо бити обучени. Најважније је да будемо у нашим, црно-белима бојама, препознатљивим мајицама или шаловима. Разликујемо се у односу на навијаче из групе шабора по многу чему, рачунајући и по сизици – клупску боју.”

Треће, показало се да је кортео изузетно важан у њиховом извођењу. То је најизраженији облик практичног деловања групе, који се односи „на пут до места одигравања утакмице”.⁵¹ Испитаници су нагласили да је правило да се на челу сваке од група налази вођа (или навијач у складу са хијерархијом) са клупском/навијачком заставом, бакљом, а некада и транспарентом, уз ритмично понављање песама и скандирање на улицама или стадиону.⁵² Међутим, заставу, у својеврсном ритуалу, морају да сачувају пре и током утакмице од супарничких навијача, јер тако бране своју територију и постојање групе.

Навијачи Црвене звезде: „Шта је посебно важно у нашем навијању? Тешко је даћи прави одговор на то питање. Слажемо се да је кортео један од делова навијања који и привлачи највећу пажњу. Како људи који се у том тренутку зашекну на улицама, тако и медија који често у први план стављају наше понашање пред очима утакмице постоје највеће ривала. Осим кортеа, посебно бисмо издвојили те реквизите које увек носимо са собом. Значајне су и наше заставе, које практично не смеју да падну у руке ривала. На тај начин се и можемо сложити да то подразумева одбрану наше територије, а унутар самих група истовремено постоји и држава се одређена хијерархија.”

50 Milenković, D. i Milenković, V., нав. дело, стр. 249.

51 Исто.

52 Исто.

Навијачи Партизана: „Као што су, вероватно, рекли и наши најбољи неформални вођама, користи је и нама једна од битнијих ствари приликом навијања за Партизан. Сасвим је јасно да постоји одређени кодекс од кога зависи ко се налази на челу навијачких трупа, ко води навијање, ко носи заставу или различите транспаренте. Значајно је из разлога што је то наш специфичан начин на који долазимо на утакмицу против Црвене звезде. То је извесно да заставе имају посебну вредност у трупи. Свака може да се деси на мечу, без обзира да ли се одиграва на Маракани или ЈНА, али застава мора остати у нашем појасу. Можда поједини не могу да разумеју, али навијачима Партизана је сасвим јасно да је то наша историја.”

Четврто, како се у области социологије спорт доживљава као ритуал, истичу се ритуални потези, као што је песма (или било каква бука), која може бити испраћена аплаузима и звиждуцима с једне стране, или потпуним муком с друге стране.⁵³ Све зависи од унапред договорене хореографије или тренутних дешавања на терену, што јесте последица њиховог извођења. Карактеристично је тада и понављање радњи, па се догађаја да навијачи дозивају једни друге, наизмечно скандирајући различите пароле или опонашајући припаднике своје или друге групе. У њиховом понашању се из тих разлога и прожима ритуал (повљање), уз одређени редослед радњи који је стриктно договорен и познат члановима навијачких група.⁵⁴

Навијачи Црвене звезде: „Наши појези са трибина умножено сликавају оно што се дешава на терену. Иако можда неке, углавном онима који се не разумеју у функционисању навијачких трупа, може деловати да хореографија није усклађена, заправо је сувишно. Као што све најбоље, евидентно је да све зависи и од договора уочи меча, али је и јасно да у свему постоји одређени редослед активности. Постоје и таква правила која морају да се поштују, пошто када крену скандирања, песме, чак и прозивке, од стране оних који би на неки начин требало да покриву навијање и дају јасан знак како би требало да се понашамо у датом тренутку.”

Навијачи Партизана: „Сигурно је да поједине ствари морају остати унутар саме навијачке трупе, па не желимо да у јавности баш јасно износимо на који начин смо организовани. Међутим, не можемо да игнорисамо да радимо по одређеном ритуалу, иако ми можда такво понашање не називамо на исти начин, али постоји редослед активности. Приликом организованог навијања требало би да поштујемо неке наше интерне договоре, мада се и у самом току утакмице могу догодити одређене ствари које даље могу утицати на то како ћемо да изгледамо, како ми на трибинама, тако и само навијање. Оно што је важно да нагласимо је да не би требало да буде било каквог искакања, већ да делујемо онако како смо се договорили пре, у току утакмице или у неком моменту по уласку на трибине.”

⁵³ Кокović, D., нав. дело, стр. 181.

⁵⁴ Исто, стр. 178.

*Искањање из ритуалних форми
и девијантно понашање анализираних актера*

Према је суштински ван примарног оквира овог текста, контекст одређених девијација и проблема који неспорно прате анализирани друштвени сегмент свакако представља још један угао који се бар укратко мора размотрити у овако усмереном истраживању.

Наиме, иако ритуал као форма искључује рационалност (посебно ону у нама данас блиском тумачењу), он ипак, како видимо и из анализираних примера, подразумева систем правила који је уоквиравају, као и ослањање на традицију, што заправо и води репетицији одређених радњи које се у оквиру њега спроводе. Самим тим, могу се пратити и поједина испадања из раније установљених шаблона њихове примене. Уколико се и такве активности могу подвести под суштинска обележја ритуала (наспрам формализма, на пример), ипак је у ширем друштвеном смислу корисно пратити и покушати тумачити када и због чега се поједине промене догађају. Наиме, уколико из општедруштвеног спектра осмотримо овај феномен и понашање нама примарних друштвених група, као нужне се намећу и теме девијантног понашања (првенствено насиља на спортским теренима и око њих) овде примарно анализираних актера. Ови проблеми данас постају очигледна чињеница која значајно оптерећује функционисање савременог спорта у глобалу. О њима се, стога, неретко више говори него о самим спортским резултатима и искреној привржености и те како бројних друштвених група одређеном актеру у домену спорта (појединцу, групи, организацији).

Овај ритуал тако учестало напушта одређене традиционалне обрасце и своје особине инваријантности, стављајући пратеће перформансе и симболе у службу појединих ширих друштвених процеса, којима примарно не припада. Спортска публика тако прераста у форму прилично утицајног друштвеног покрета којим се често манипулише, чији ритуали попримају обресе својеврсних парapolитичких оквира, док се напуштају упоредо некадашњи облици раније успостављене ритуалне размене и заједништва.

Један део узрока свакако лежи у самој природи ових група и специфичном ритуалном оквиру кроз који оне реализују своје активности, који у савременом добу неминовно добија нову форму извођења. Други, утисак је, своје полазиште има управо у ванспортском пољу, одакле се усмеравају одређени импулси који неретко воде и инструментализацији ових друштвених група.

У контексту који грубо наговештавају ове две врсте узрока, искањање из традиционалних ритуалних форми, стога, није превелико изненађење. Оно се, међутим, у последње време и у нашем друштву одвија пре свега у смеру учестале појаве

друштвено девијантних облика понашања који нарушавају саму суштину форми и процеса који су и у овом тексту описани, али и изворну логику спорта у целини. Самим тим, и проблеми овако подстакнутих негативности у спортским збивањима и око њих постају једна од фреквентнијих тема у њиховом праћењу и анализи, као један од суштинских проблема с којима се већ дуже време среће ова друштвена област, а стога и организације, групе и појединци који у оквиру ње функционишу.

Закључак

У овом раду указано је на то да је понашање навијача *Црвене звезде* и *Партизана* ритуално или параритуално извођење, између осталог, због преуспешности агресије, одређивања хијерархије, обележавања, одбране територије и самих активности ових група. Осим што је било неопходно анализирати ритуални перформанс у односу на публику, као акт њиховог деловања, претходно су детаљно дефинисани појмови спортске публике и навијача, пре свега оних који делују у гомилама. За потребе рада спроведено је истраживање међу навијачима *Црвене звезде* и *Партизана*, обављено у форми дубинских интервјуа са по десет представника сваке од група. На основу резултата истраживања указано је на то да је њихово понашање ритуал. На тај начин је још једном потврђено оно што је познато у теорији, да је свакодневни живот низ активности – перформанс.⁵⁵ Када је реч о навијачима два београдска клуба, резултатима истраживања је фокусирано да њихов ритуал пред почетак вечитог дербија започиње интерном комуникацијом. Навијачке групе тада унапред дефинишу кодекс облачење и специјалне реквизите (транспаренти, бакље), па се све догађаја у складу са одређеним редом и редоследом активности. На крају, ритуално извођење се не огледа само у томе, већ и на примеру специфичног понашања приликом доласка на утакмицу. Наиме, претходно је усвојена одређена схема – окупљање на за то предвиђеним местима, одлазак на стадион, улазак на стадион, навијање пре, током и после утакмице, одлазак са стадиона и весеље или туга на улицама.⁵⁶ Закључак је да се готово сваки њихов потез, без обзира на то да ли је то песма, бука, мук, звиждање, догађа по унапред одређеном ритуалу. Управо се у њиховом понављању преузимају понашања са неких од протеклих утакмица, иако сигурно неће бити идентично. То понашање и јесте низ активности, јер укључује окупљање, покрете, речи и певање, а истовремено се врши на одређеном месту – стадионима *Црвене звезде* и *Партизана*, као и улицама у њиховој близини.⁵⁷

55 Schechner, R. (2013) *Performance studies: An Introduction*, London, New York: Routledge, p. 52.

56 Kovačević, I., нав. дело, стр. 71–82.

57 Bell, C. (1997) *Ritual: Perspectives and Dimensions*, New York: Oxford University Press.

ЛИТЕРАТУРА:

- Anonim, Navijačke grupe, *Navijačka scena*.
- Bakić, S. (1980) Jedan teorijski okvir za sociologiju sporta: igrači, navijači i posrednici, *Sociološki pregled* br. 14 (3–4), Beograd: Sociološko društvo Srbije, str. 69–86.
- Bell, C. (1997) *Ritual: Perspectives and Dimensions*, New York: Oxford University Press.
- Ђирић, J. (2019) *Сборо сузбијање насиља у фудбалу* (дипломски рад), Факултет за спорт, Универзитет Унион – Никола Тесла, Београд.
- Develi, T. O. (2022) Nationalism and Football at First Glance: The Case of Eternal Derby, *Mavi Atlas* br. 10 (1), Gümüşhane: Gümüşhane University, pp. 310–322.
- Jovićević, A. i Vujanović, A. (2007) *Uvod u studije performansa*, Beograd: Fabrika knjiga.
- Koković, D. (2010) *Društvo, nasilje i sport*, Novi Sad: Mediterran.
- Kreft, L. (2012) *Filozofija sporta u osam eseja*, Beograd: Orion Art.
- Kovačević, I. (1987) Fudbalski ritual, *Gledišta* br. 28 (5/6), Beograd: Univerzitet u Beogradu, 71–82.
- Kovačević, D. (2019) *Derbi*, Gornji Milanovac, Grafoprint.
- Krsmanović, V. (2006) *Sociologija sporta*, Beograd: Daslar, Partner.
- Крсмановић, В. (2021) *Социологија сџорџа*, Београд: Факултет за спорт.
- Kuljić, R. i Koković, D. (2012) *Sociologija i sociologija sporta*, Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja.
- Le Bon, G. (1920) *Psihologija gomile*, Zagreb: Narodna knjižnica.
- Luxbacher, J. A. (2012) *Fudbal: koraci do uspeha*, Beograd: Data status.
- Mašić, Z. (2006) *Teorija sporta*, Beograd: Fakultet za menadžment u sportu.
- McPherson, B. D., Curtis, J. E. and Loy, J. W. (1989) *The Social Significance of Sport*, Champaign: Humann Kinetics.
- Milenković, D. i Milenković, V. (2022) *Fudbal i društvo*, Beograd: Fakultet za sport.
- Mršević, Z. Šest mitova o sportskom nasilju, u: *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* br. 33 (1), priredio Kron, I. (2014), Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 45–61.
- Radenović, S. (2017) *Sport i društvo: sociologija sa sociologijom sporta*, Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja.
- Schechner, R. (1988) *Performance Theory*, New York, London: Routledge.
- Schechner, R. (2013) *Performance Studies: An Introduction*, London, New York: Routledge.
- Turner, V. (1989) *Od rituala do teatra*, Zagreb: August Cesarec.
- Vejnović, D. Nasilje u sportu kao segment nasilja u društvu sa težištem na navijačke grupe, u: *Teorija i sociologija sporta*, priredili Pavlović, D. i Vejnović, D. (2014), Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbedonosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Udruženje nastavnika i saradnika Univerziteta u Banja Luci, str. 138–154.

Slobodan Penezić and Uroš Selenić

University “UNION – Nikola Tesla”, Faculty of Sport, Belgrade

RITUAL PERFORMANCE IN THE BEHAVIOR
OF RED STAR AND PARTIZAN FANS

Abstract: Every activity consists of ritualized gestures and sounds, whether it concerns performance in arts, sports or everyday life. Such rituals include movements, words and songs, usually performed in a specific place. This paper aims to connect the behaviour of the Red Star and Partizan fans with ritual performance, having in mind the pre-arranged patterns of behaviour, ways of cheering, performing songs and activities in expectation of the games of these two teams. Moving through the city in characteristic clothing combinations with club symbols represents performance as a concept manifested in games and sports. During each Eternal Derby, the ritual is noticeable as a ritual that involves gathering in certain places in the city, arriving, entering the stadium, cheering before, during and after the game, leaving the stadium, and celebrating in the streets. Since football has become a very popular game, every sporting event recognizes the participants as athletes, mediators and spectators. However, of all the participants in the sports events, those who stand out are the fans who strongly identify with the clubs from their city.

Key words: *performance, ritual performance, fans, Red Star, Partizan, Eternal Derby*

Ивица Чаировић

Универзитет у Београду, Православни богословски факултет

DOI 10.5937/kultura2380185C
УДК 378.6:73/76(497.11)“1993/2023”
Прегледни рад
Датум пријема: 13. 06. 2023.
Датум прихватања: 20. 09. 2023.

ОБРАЗОВАЊЕ ЦРКВЕНИХ УМЕТНИКА НА АКАДЕМИЈИ СПЦ ЗА УМЕТНОСТИ И КОНСЕРВАЦИЈУ (1993–2023)

Сажетак: *Образовање црквених уметника на Академији Српске православне цркве за уметности и конзервацију у Београду траје њених шездесет година (1993–2023), под њеном заштитом Свете архиепископске Сабора Српске православне цркве. У чланку се износе релевантне чињенице које говоре о образовању црквених уметника – иконописаца, фрескописаца, мозаичара, вајара, конзерватора и реставратора.*

Кључне речи: *Академија Српске православне цркве за уметности и конзервацију, црквена уметност, уникатност, наука, богословље, Београд*

Увод. Историјске цртице

Академија – Висока школа Српске православне цркве за уметности и конзервацију у Београду (Академија СПЦ) постоји од 17. новембра 1993. године. Прва генерација студената уписана је – због техничких проблема – академске 1994/1995. године.¹ Оснивачки акт – донет на седници 2. јуна 1997. године – Наставно-уметничком већу Академије СПЦ поднела је канцеларија Светог архиепископског Синода Српске православне цркве,² у коме је наведено да Академија има ранг факултета, да студије трају четири године и да се ова високошколска

1 Чаировић, И. (2007) Историјат Академије, *Животис* бр. 1, Београд: Академија СПЦ, стр. 201.

2 Архив САСинод бр. 1134/ зап. 606 од 18. јуна 1997. године.

установа издржава самофинансирањем.³ После неколико мењања локација на којима се изводила настава, од Улице Мајке Јевросиме, преко Улице Аугуста Цесарца, седиште Академије СПЦ од 2002. године до данас јесте стара зграда Богословског факултета на Косанчићевом венцу (у Улици Краља Петра бр. 2).

Рад Академије СПЦ покренуо је епископ будимски др Данило (Крстић),⁴ који је био први декан – *космитор*⁵ ове установе и који се у Сабору епископа Српске православне цркве борио да ова високошколска установа добије ранг академије. На његово место дошао је епископ браничевски др Игнатије и на месту декана био до 2002. године.⁶ Ова двојица епископа су студије на Академији СПЦ базирала на проучавању догматике и иконологије у оквиру развијања сликарских талената, док је настављач њихове богословско-педагошке заоставштине био епископ др Јован (Пурић), који је 2007/2008. године постао предавач *Новој завети* и *Агиологије са химнографијом*. Управо су ова тројица епископа утемељила рад професора и студената на Академији СПЦ. За трећег по реду декана постављен је протојереј др Радомир Поповић, редовни професор *Општије историје Цркве* на Православном богословском факултету у Београду, који је одмах по ступању на дужност оформио комисију за писање Уредбе (др Ђорђе Јанковић, проф. *Археологије*, ђакон мр Срђан Радојковић, проф. *Сликања и цртања икона*, који је уједно и дипломирани правник, и професор Поповић као декан). Ова трочлана комисија је 2004. године саставила Уредбу коју је прихватио Свети архијерејски Сабор СПЦ, према којој на Академији СПЦ функционишу два смера: црквене уметности (иконопис, фрескопис, мозаик, вајање) и конзервација и рестаурација (обнова и чување икона, фресака, мозаика и архитектонских здања). После Радомира Поповића, директори Високе школе – Академије СПЦ у периоду од 2014. године до данас били су мр Зоран Михајловић, др Дарко Стојановић и др Жељко Ђурић.

Основни циљ рада Академије СПЦ је било и остало образовање будућих генерација црквених уметника који би знањем, уз неопходност вере и познавања богословља, *живописали* храмове и иконостасе; а затим и *обнављали* предмете из области црквених уметности (иконе, мозаике и фреске).⁷

3 Чаировић, И., (2007) нав. дело, стр. 202.

4 Данило (Крстић, 1927–2002) је на Сорбони дипломирао упоредну књижевност, а затим и дипломирао на Православном теолошком институту Светог Сергија Радоњешког у Паризу. Докторирао је на Богословском факултету Харвардског универзитета. Био је предавач на Академији СПЦ и на Православном богословском факултету у Београду.

5 Чаировић, И. (2007), нав. дело, стр. 201.

6 Игнатије (Мидић, 1954) је дипломирао на Православном богословском факултету у Београду, а постдипломске и докторске студије из систематске теологије на Православном богословском факултету у Атини, где је 1987. године докторирао. Био је предавач на Академији СПЦ и редовни је професор на Православном богословском факултету Универзитета у Београду.

7 Академија СПЦ је акредитовала два студијска програма: *Црквених уметности* (образују се будући фрескописци, иконописци, мозаичари и дуборесци) и *Обнове и чувања* (кон-

Циљеви Академије СПЦ су постављени у складу са општим циљевима високог образовања: преношење научних, стручних и уметничких знања и вештина; развој богословско-историјске науке и унапређивање уметничког стваралаштва; обезбеђивање научног, стручног и уметничког подмлатка; пружање могућности појединцима да под једнаким условима стекну високо образовање и да се образују током читавог живота. Основни задаци показују оправданост постојања Академије СПЦ, посебно на пољу уметности јер је овај високошколски завод на коме се проучавају црквене уметности својеврсан и јединствен у систему српског високог школства. Врло сличне школе црквених уметности постоје у Русији, Грчкој, Бугарској и Румунији, са не мање научности и мултидисциплинарности у оквиру својих курикулума.

Национални савет за високо образовање Републике Србије 2007/8. године акредитује Академију као *Високу школу Српске православне цркве за уметности и конзервацију*, и уједно студијске програме црквених уметности и обнове и чувања (конзервације и рестаурације), на основном и мастер нивоу студија. Иста акредитација је добијена и 2021. године када је Национално тело за акредитацију и обезбеђење квалитета у високом образовању акредитовало установу и оба студијска програма на основним академским студијама.⁸

Црквена уметности и образовање

Питање образовања у уметности у ширем смислу, засновано је на питању да ли уметност саму себе може тумачити на научно-теоријски начин. Креативност, кроз историју, не показује непосредну везу са образовањем, али су образовни садржаји из више разлога значајни и неопходни у уметности. У 20. веку, уметност је било тешко замислити без образовања, било оног које чини њен унутрашњи супстрат, било оног које је везано за културолошке процесе у ширем смислу. Чињеница да сами уметници почињу да се теоријски баве сопственим креативним радом, у савременом добу умањује јаз између уметности и екстерних наука које се њом баве (историја уметности, теорија уметности, естетика, поетика и друго). Доступност научно-теоријских садржаја у 21. веку у великој мери искључује могућност постојања наивних уметности. Уметничко образовање твори традицију која непрекидно открива нове моделе, чије је познавање претпоставка даљег делања и усавршавања. Они, пре свега, морају корелирати са својим временом, ненаметљиво стварајући околности у којима је могуће креативно понашање и делање. Из тог

зервације и рестаурације – образују се будући конзерватори и рестауратори штефелајних слика и зидних слика). Остварење циља покретања Академије видело се после прве генерације дипломираних студената, пошто су они налазили своје стално запослење у Народном музеју у Београду, Матици српској у Новом Саду, и у заводима и музејима широм Србије.

⁸ Интернет презентација Академије СПЦ: <https://akademijaspc.edu.rs/wp-content/uploads/2022/03/Решење-о-допуни-дозволе-за-рад.pdf> посећено 12. маја 2023.

разлога верујемо да је пресудно питање образовања у уметности – функционалност стечених знања и искустава и њихова применљивост. Радикално разлучивање рационалних и емпиријских знања није могуће, нити је потребно, будући да је синтеза оваквог знања основ функционалне партиципације образовања у креативним процесима. Функционалност се у образовним системима, на првом месту, мора препознавати на нивоу усклађености курикулума. На основу запажања, кроз перманентно праћење ефеката образовања, могуће је динамично и континуирано усавршавање.

У формирању образовног профила, као на пример на Академији СПЦ, веома је значајна исходна тачка, која би требало да се рефлектује не само посредством његових доприноса уметности и науци, већ и сопствене усклађености са временом и средином у којој живи и делује. Као важни чиниоци, у том смислу, појављују се ширина и дубина научних и искуствених области које партиципирају у образовању. Уметничко образовање које није у функцији креативног делања, може се схватити као промашај циља.

Индивидуални облик уметничке наставе у коме се, у односу на предвиђену динамику образовних процеса, усклађују личне способности и напредовање, показао се као модел са трајним вредностима. Претпоставка његове успешности јесте доступност информација (омогућавање приступа), тематски задаци који обједињују наставне области и подстичу студенте на креативан рад, као и избалансираност односи теоријског и практичног, индивидуалног и колективног. Индивидуална настава, која се одвија у оквиру студијске групе, омогућава потребан ритам напретка, док су функционалне, мање студијске групе, претпоставка перманентног праћења развоја образовних процеса.

На Академији СПЦ студенти добијају мултидисциплинарна знања која помажу да у оквиру образовног процеса сви подједнако добију могућност да теорију користе у вештинама и да на тај начин мултидисциплинарним приступом континуирано напредују и умножавају свој таленат. Указивањем на постулате научног процеса у оквиру уметничког исказа, студенти добијају могућност да истражују и своја теоријска знања из друштвено-хуманистичких наука примене у уметничком изразу. На тај начин, црквена уметност носи у себи сублимацију теорије и праксе, са посебним освртом на неминовност мултидисциплинарног приступа уметности.

Место и значај образовања у области црквене уметности

Корелација црквене уметности и образовања очигледна је будући да се не ради о уметности која настаје, већ о створеном делу у њој. Како је створено у уметности сложена област, потребно ју је сагледати из више углова, што постулира мултидисциплинарни приступ. Широ спектар природних наука и дисциплина у функционалном поретку основ је образовања у области заштите културних добара (конзервација и рестаурација), те зато на уметничко наслеђе треба гледати као

на културолошки феномен у односу на примарну и могућност секундарне рецепције где се наслеђе појављује као заштићено добро. Образовање конзерваторâ укључује и посебне научне дисциплине из ове области (технологија материјала, физичка хемија), комбиноване са практичном применом релевантних метода, који се проучавају у оквиру њима посвећених предмета. Образовање у овој области, такође, доприноси развоју свесне бриге за уметничко наслеђе, што антиципира и област превентивне заштите. Превенција у знатној мери укључује научне области културолошког круга који се са мером и функционално укључују у курикулум студијских програма на Академији СПЦ.

Сложеност овог питања се заснива на чињеници да црквена уметност у настајању показује извесна унутрашња ограничења у односу на профану уметност. Премда се слобода у стваралачком подразумева и у црквеној уметности, рецепција њених дела укључује и елементе очекиваног на нивоу естетике и иконолошке структуре. Црквена уметност може да се сматра традиционалном. Синтеза наративних извора (Библија и Свето предање) чини образовну основу креативно-стручног приступа црквеној уметности. Подручје богате традиције, каква је српска, позитивна је околност за образовне процесе. Мали број сродних академија и факултетâ уметности у Републици Србији отежава размену искустава или упоређивање ефеката образовања на пољу уметности.

Транспарентност наставе и повезаност генерација на Академији СПЦ, омогућена због мало студијских група са мало полазника, доприноси стицању опште слике о предмету код оних који учествују у студијском програму, пре него што приступе настави мултидисциплинарног типа. Такође је омогућено и потпуније разумевање силабусâ, као и њиховог места у структури курикулума, кроз консултативну наставу. Рад у мањим студијским групама такође представља повољну околност за изграђивање партнерских односа наставника и студената, као и њихову активнију улогу у образовном процесу. Образовни систем је на изванредан начин показао унутрашњи подстицај који се одразио на резултате рада. Питање динамике тако се показује као позитивно својство самог система.

Наставне области могу да буду посматране према групама у односу на сродност. Историјско-археолошка група предмета на Академији СПЦ неизоставна је ради упознавања контекста настајања и развоја уметности која постаје традиција. Због тога се на црквену уметност гледа шире кроз културолошку и историјску анализу. Теолошка (богословска) група предмета показује двоструки значај: спољашње рецепције живописа у Цркви и друштву; и, унутрашњег питања саме уметности. Смисао курикулума на Академији СПЦ се, како је већ изложено, заснива на функционалности коју постулира принцип од општег, образовног, ка уже стручном, на основу чега програми корелирају. Све науке, научне области и дисциплине које су у односу са наставном основом, а примарно припадају неким другим научно-наставним областима функционално се прилагођавају обликовању образовно-стручног профила који је претпостављен на Академији СПЦ. Тиме

долази до одступања од програма и метода који се примењују на матичним институцијама и прилагођавају се у односу на курикулум и коначни циљ: образовни, научно-истраживачки и стручни профил какав се негује на Академији СПЦ (*сликар – иконописац, фрескописац, мозаичар; сликар-конзерватор*).

Образовни профил на Академији СПЦ

У односу на студијске програме, на Академији СПЦ образују се два типа образовних профила: уметнички и конзерваторски. У оквиру основне поделе формулисано је више звања о којима ће у даљем излагању бити речи. У оквиру процеса самовредновања анализирају се резултати из претходних година, које се односи на успешност, односно, сврсисходност академских студија. У процесу самовредновања испитују се вредности програмске заснованости као и начина образовања, као и креативно-стручне способности и могућности формираних образовних профила.

Приступање академским студијама на Академији СПЦ се обавља после полагања квалификационог (пријемног) испита⁹ на коме се утврђује компатибилност способности кандидата и студијских програма. Испит је усклађен са другима који се обављају на академијама, високим школама и факултетима уметности. Приликом пријављивања кандидати испуњавају молбу где наводе своје уметничке склоности и тежње ка одређеном типу образовног профила (уметнички или конзерваторски). Изјашњавање је обавезујуће и у даљем току студирања, с тим што је могуће на основу накнадне жеље променити ужу уметничку област уколико Научно-наставно и уметничко веће процени да кандидат испуњава предвиђене услове. Рано опредељивање јесте у функцији предвиђеног обима студијских група, који се одређује на основу унапред начињене процене. Акредитовани број уписника основних студија утврђен је на основу перманентног праћења професионалног ангажмана лица која су звање стекла на Академији СПЦ. Таква статистичка анализа је могућа јер је релативно мали броја дипломираних живописаца и конзерватора, па је врло лако одредити потребе за образовним профилима, као и њихове потоње могућности.

Перманентним усавршавањем курикулума на Академији СПЦ, кроз процес самовредновања, омогућен је комплекснији образовни садржај и његова реализација у предвиђеном року. За време трајања студија примењују се сви облици и наставни видови као што су демонстрације, предавања (монолошки метод),

⁹ Један од услова приступању квалификационом испиту јесте да је кандидат претходно стекао четврти степен образовања у било којој врсти школе. Статистика показује да се највећи број кандидата пријављује после завршених уметничких школа. Другу скупину чине кандидати мешовитог типа и стручног средњошколског образовања (гимназије, богословије и друго). Кандидати углавном имају изграђену слику о студијама којима приступају и који ће образовни профил изабрати. Ради побољшања професионалне оријентације, редовно се организују посете матураната уметничких школа Академији СПЦ.

индивидуална коректура, консултације (дијалогски метод), семинарски радови... Редовно се обавља и професионална пракса и излагачка делатност. Од метода провера знања и савладавања програма примењују се тестови, колоквијуми, испити (усмени и писмени), као и практичне испитне провере индивидуалног напретка према силабусу. Могућности креативног и стручног рада у реалним условима у присуству предавача и стручног сарадника, показали су се као пресудан чинилац којим се дипломирани сликари – живописци (иконописац, фрескописац, мозаичар) и дипломирани конзерватори квалификују за сложене задатке у потпуном професионалном раду. Захваљујући високом степену опремљености училима и потребном техничком нивоу практичне наставе, студенти на Академији СПЦ стичу велики степен техничке културе, претежно у области заштите културних добара. Доступност опреме и учила у пуној мери је остварива због малог броја учесника студијских група.

Могућност извођења професионалне праксе у реалним условима (у храмовима) значајно је допринела динамичности и свеобухватности образовних процеса. Усавршавање се, у том смислу, односи на баланс студијских и теренских видова извођења наставе. Досадашња искуства на Академији СПЦ и примењени модели показују добре ефекте и развојне правце.

Сви наведени чиниоци резултирали су високим процентом дипломираних сликара и конзерватора у односу на број уписаних студената. Такође се може констатовати њихов значајан професионални допринос областима за које су образовање стекли на Академији СПЦ. Овакав закључак је донет на основу систематичне статистичке анализе у вишегодишњем периоду и кроз процес самовредновања.

Образовни процес на Академији СПЦ у ширем контексту

Образовни процеси, током вишегодишњег искуства, отварају бројна питања: могућности начина примене у образовању уметничких профилâ у ширем контексту, као и компатибилности система са областима везаним за посебна културна подручја у односу на европске интеграције. Питање усклађивања принципа Болоњске конвенције и уметничког образовања поставља се управо у оквиру односа динамике индивидуалног и рада у оквиру студијске групе. Чињеница да креативни процеси нису предвидљива, нити мерљива категорија, врши утицај и на уметничко образовање. Систем, по себи, није у стању да предвиди време и коначни модалитет реализације креативног потенцијала. Овде је улога наставника пресудна, како кроз остваривање услова за креативан рад и образовање, тако и у способности уочавања креативног потенцијала. Појачана улога и одговорност наставника подразумева концентрацију и непрекидну активност. На студијском програму *Црквених уметности* трага се за модалитетима имплементације наведених образовних принципа у креативној едукацији што се спроводи на нивоу индивидуалне наставе, али и кроз форму рада у групама.

Питање компатибилности локалне традиције и ширег културног подручја везано је пре свега за могућности образовног профила у даљој професионалној делатности. У случају Академије СПЦ реч је о месту и значају православне црквене уметности у европској култури. У том контексту требало би поставити следеће едукативне циљеве: повезивање на нивоу богатства у различитости; међусобног упознавања и уметничке комуникације, што подразумева динамичну и богату комуникацију, како са сродним, тако и са различитим областима уметничког образовања на нивоу ваннаставних активности; повећани број византолошких конгреса у региону и Европи, што представља повољну околност за студијски програм црквених уметности; презентација традиционалних и креативно-потенцијалних вредности наслеђа на којима се заснива курикулум Академије СПЦ као установе што може да буде премиса потпуније рецепције црквене уметности код савременог конзумента у ширем смислу. Ово указује на богату перспективу у размени знања у оквиру образовног процеса са другим културама, али и на могућност упознавања светске културе са савременом српском духовном културом. Богатство корелативности знања и вештина и мултидисциплинарност у оквиру курикулума на Академији СПЦ може да доведе до препознавања уникатности ове високошколске установе у систему образовања у Републици Србији.

Предност презентације наведених вредности у оквиру образовања у ширем контексту заснива се на могућности презентације уметности у настајању на нивоу очигледности непосредног. Све ово указује на мултидисциплинарност и на уникатност која се очитава у јавном раду Академије СПЦ. Први корак ка презентацији традиционалних и креативно-потенцијалних вредности српског духовног наслеђа европској јавности и представљању уникатности ове школе начињен је радионичарском презентацијом у галеријама и другим просторима у Европи (Минхен, Њујорк, Стразбур, Париз, Луксембург). Трагање за новим модалитетима приоритет је у даљем остваривању већ препознатих циљева.

Закључак

Уочавајући ефекте реализације силабусâ и анализирајући њихове резултате кроз процес самовредновања и самоевалуације, потребно је начинити мање промене у изради нових силабусâ, као и даљем утврђивању препознатих трајних вредности које се промовишу на Академији СПЦ. Студијске групе у оквиру курикулума на оба студијска програма понашају се интерактивно, те се из године у годину констатује напредак. Постоји неколико примера позитивних ефеката наставе: практични радови студената показују доследно и садржајно разумевање силабуса, у оквиру исказивања личног сензибилитета, те зрелост у тумачењу традиције и уметничку осетљивост на креативно-истраживачком плану. Посебна су остварења на пољу композиције, налажења сопственог израза и способности да се начини синтеза, што се најбоље уочава на монументалним композицијама у оквиру ново-

насталих живописа у храмовима. Као посебне наставне активности запажају се перманентне индивидуалне консултације приликом израда дипломских радова где се може констатовати успешна сарадња са наставницима који предају теоријску наставу. Резултати су изложбе копија фресака и икона, осликавање храмова, конзервација и рестаурација икона и фресака, учешће у издавачкој делатности Академије СПЦ.

Овакав облик образовања који се негује на Академији СПЦ указује на уникатност установе и могућност да се равноправно промовише српска духовна култура у посебним културним областима у односу на европске интеграције. Ово указује на богату перспективу ове високошколске институције, затим образовних профила који настају у оквиру основних и мастер студија, у размени знања са савременом европском културом, али и на могућност упознавања светске јавности са савременом српском црквеном уметношћу.

ЛИТЕРАТУРА:

- Архив Светог архијерејског Синода Српске православне Цркве.
Архив Академије Српске православне цркве за уметности и конзервацију, Београд.
Чаировић, И. (2007) Историјат Академије, *Живойис* бр. 1, Београд: Академија СПЦ.
Стојановић Д. ур. (2020) *Висока школа – Академија Српске Православне Цркве за уметности и конзервацију 1993-2021*, Београд.
Интернет презентација Академије СПЦ: <https://akademijaspc.edu.rs>

Ivica Čairović

University in Belgrade, Faculty of Orthodox Theology

EDUCATION OF CHURCH ARTISTS AT THE ACADEMY FOR FINE ARTS AND CONSERVATION OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH (1993-2023)

Abstract: Education of Church artists at the Academy for Fine Arts and Conservation of the Serbian Orthodox Church in Belgrade has been going on for thirty years (1993-2023), under the auspices of the Holy Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church. The article presents relevant facts about the education of Church artists – icon painters, fresco painters, mosaicists, sculptors, conservators and restorers. The wealth of correlative knowledge and skills and the multidisciplinary within the cur-

ricula of the Academy of SOC add to the recognition of the uniqueness of this higher education institution in the educational system of the Republic of Serbia.

Key words: *Academy for Fine Arts and Conservation of the Serbian Orthodox Church, Church art, uniqueness, science, theology, Belgrade*

Данијела Јањић

Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет –
Одсек за филологију, Катедра за италијанистику, Крагујевац

DOI 10.5937/kultura2380195J
УДК 821.163.41.09-31 Црњански М.
Прегледни рад
Датум пријема: 17. 06. 2023.
Датум прихватања: 11. 09. 2023.

КУЛТУРОЛОШКИ ЗНАЧАЈ СУНЦА НА ПРОСТОРУ ИТАЛИЈЕ У РОМАНУ КОД ХИПЕРБОРЕЈАЦА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Сажетак: У раду се анализира значај сунца које оно има за Милоша Црњанског у његовом роману Код Хиперборејаца. О откривају се и тумаче његова значења као симбола благодети, историјске и временске уједињености. Истовремено, сагледава се начин на који Црњански појми време и историју. Закључује се зашто су значења сунца у приповедању Црњанског, заправо, утихошћена. У раду се, путем анализе значаја сунца, показује и како су неки аспекти италијанске културе доживљени у делу Код Хиперборејаца и указује на један од моћних широким историјских оквира које је Црњански оставио у свом роману.

Кључне речи: Милош Црњански, Код Хиперборејаца, сунце, симболика, значења

Увод

У делима Милоша Црњанског посвећеним Италији (*Љубав у Тоскани*, *Код Хиперборејаца*, *Књига о Микеланђелу*) очигледни су напор и хтење да се прихвати италијанска култура, али то се остварује тако што се њени елементи уграђују у сопствено бивствовање путем њиховог прилагођавања пишчевом доживљају света. Црњански ништа из свог окружења не прихвата безусловно и све преиспитује. Чак би и познати, обични, свакодневни појмови имали ново значење и неочекивано место на некој замишљеној скали важности која би могла да послужи у покушају да одредимо шта је све било значајно за Црњанског док је боравио у Италији. Све је подвргнуто педантној процени како би се пажљиво

пропустило кроз мрежу која дели пређашња животна искуства од суочавања са новим окружењем.

У тај механизам интеракције са новом средином, у роману *Код Хиџерборејаца*, као важан фактор одређивања у и према новој култури укључује се и осећање одвојености од простора порекла. Носталгија, међутим, може да подразумева неколика значења, па тако „жеља за повратком” може да се уопшти до „туге за прошлошћу” или нечим другим, како чини Милан Кундера (*Milan Kundera*) у свом роману *Незнање*:

„Повратак се на грчком каже *nostos*. *Algos* значи патња. Носталгија је, значи, патња изазвана неоствареном жељом за повратком. За то основно значење већина Европљана може да се послужи речју грчког порекла (*nostalgia*) и другим изразима који свој корен имају у њиховом језику [...]. У сваком од језика, ове речи носе другачију семантичку нијансу. Најчешће означавају само тугу изазвану немогућношћу повратка у домовину. [...] Али то је само просторно ограничење једног свеобухватног значења. Један од најстаријих европских језика, исландски, добро разликује та два израза: *soknudur*: туговање у општем значењу и *heimfra*: туговање за домовином. Чеси, поред речи носталгија, позајмљене из грчког, имају за тај појам и сопствену именицу, *stesk*, и њој одговарајући глагол; најдирљивија реченица на чешком гласи: *styska mi se po tobe*: тугујем за тобом, не могу да поднесем бол због нашег расанка. [...] Немци ретко користе реч носталгија у њеној грчкој форми и више воле да кажу: *Sehnsucht*: туга за одсутним; али *Sehnsucht* може да се тиче онога што се збило као и онога што се још није (нова пустоловина) и не укључује обавезно идеју ностоса; јер да би се у речи *Sehnsucht* укључила идеја повратка, треба додати неку од одредби: *Sehnsucht nach der Vergangenheit*, *nach der verlorenen Kindheit*, *nach der ersten Liebe* (туга за прошлошћу, за изгубљеним детињством, за првом љубави).”¹

Црњански се у *Хиџерборејацима* на необичан начин носи са носталгичним чежњама. Оне нису усмерене само ка ономе што би се за њега могло одредити као „кућа”, већ се односе и на просторе Скандинавије за које га вежу лепа сећања. Међутим, то није једина прошлост у коју се он враћа. Своје немире и чежње Црњански смирује враћајући се у прошлости читавог човечанства, а посебно у прошлост Италије. Како се у додиру са новом средином или пролази кроз културни шок или се прихвата одређена култура и њене вредности,² примећујемо да Црњански углавном прихвата италијанску културу. Ипак, њему је веома важно да она буде не само његова садашњост, него и мост између онога што је било и онога што ће можда доћи. Црњански од елемената италијанске културе гради преноси-

1 Kundera, M. (2012) *Usporavanje. Identitet. Neznanje*, prevod sa francuskog: D. Milošević (*Usporavanje*), M. Uaknin (*Identitet i Neznanje*), Beograd: Arhipelag, str. 174–175.

2 О овоме видети: Lazar, Ž. i Koković, D. (2017) *Sociologija kulture: sa elementima kulturne antropologije*, Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 96.

оце порука из прошлости и веснике неке сетно прижељкиване утопије у виду благаостања, о којој не сме да се говори, али коју је лако наслутити, посебно у меланхоличној вери у сунце, које такође надилази време и простор и омогућава преко потребан искорак из садашњости, односно њено надилажење.

Сунце као симбол блајостиања

У роману *Код Хиперборејаца* све нам се приказује као да о томе ништа не знамо и ниједан детаљ се не прећуткује као познат и подразумеван. У односу на читаоце, такав приповедачки поступак може да буде очекиван. С друге стране, када је у питању писац и протагониста романа, делује као да посматрамо примену „поетике дечачића” чији је творац италијански песник Ђовани Пасколи (*Giovanni Pascoli*):

„È dentro noi un fanciullino [...]. Quando la nostra età è tuttavia tenera, egli confonde la sua voce con la nostra, e dei due fanciulli che ruzzano e contendono tra loro, e, insieme sempre, temono sperano godono piangono, si sente un palpito solo, uno strillare e un guaire solo. Ma quindi noi cresciamo, ed egli resta piccolo; noi accendiamo negli occhi un nuovo desiderare, ed egli vi tiene fissa la sua antica serena meraviglia; noi ingrossiamo e arrugginiamo la voce, ed egli fa sentire tuttavia e sempre il suo tinnulo squillo come di campanello. Il quale tintinnio segreto noi non udiamo distinto nell'età giovanile forse così come nella più matura, perché in quella occupati a litigare e perorare la causa della nostra vita, meno badiamo a quell'angolo d'anima d'onde esso risuona. E anche, egli, l'invisibile fanciullo, si perita vicino al giovane più che accanto all'uomo fatto e al vecchio, ché più dissimile a sé vede quello che questi. Il giovane in vero di rado e fuggevolmente si trattiene col fanciullo; ché ne sdegna la conversazione, come chi si vergogni d'un passato ancor troppo recente. Ma l'uomo riposato ama parlare con lui e udirne il chiacchiericcio e rispondergli a tono e grave; e l'armonia di quelle voci è assai dolce ad ascoltare, come d'un usignuolo che gorgheggi presso un ruscello che mormora.”³

„У нама је дечачић [...]. Када смо још у нежном добу, он свој глас меша са нашим, и од два детета која јурцају и препиру се и увек се заједно боје, надају, проводе пријатне тренутке и плачу, чује се једно куцање срца, једна граја и једна цика. Али онда ми растемо, а он остаје мали; нама у очима заискре нове жеље, а његова древна спокојна зачућеност остаје неизмењена; наш глас постаје крупнији и храпавији, а његова танана звоњава се ипак и даље чује попут звонцета. Ту тајну звоњаву у младом добу не чујемо можда тако јасно као кад смо зрелији, јер у младости, заузети препиркама и залагањем за своје животне идеале, мање обраћамо пажњу на онај кутак душе у којем она одзвања. И он, невидљиви дечачић, више се устручава у близини младића, него крај одраслог човека или старца, јер пре њега доживљава као другачијег од себе него њих. Младић се уистину ретко и кратко задржава са

3 Pascoli, G. (1907) *Pensieri e discorsi*, MDCCCXCV-MCMVI, Bologna: Zanichelli, pp. 1–2.

дечачићем; разлог за то је што презире разговор с њим, попут онога ко се стиди још сувише блиске прошлости. Али сталожен човек воли да прича с њим и да слуша његово чаврљање и да му одговара на исти начин и озбиљно; а хармонија тих гласова је веома пријатна за слушање, попут неког славуја који умилно пева крај потока што жубори.”⁴

Пасколијев „дечачић” посматра свет око себе и све што види у њему изазива чуђење, јер то види по први пут, па свему даје име. Тако се понаша и песник, јер је у песнику глас „дечачића” гласнији него код других. Црњански на првим странама свог романа широм отворених очију посматра шта се дешава под његовим прозорима у Риму, односно, гледа сиромашне становнике кварта Борго који дрхте на улици чекајући да их сунчева топлота ослободи егзистенцијалне муке, будући да се њихови домови не греју, што их подстиче на непрестан психички и физички немир, а сунце је једини лек њима доступан: „Смирују се тек кад Сунце гране, онда се наслањају на зид и, од уживања, затварају очи.”⁵

Сцена, о којој обичан посматрач не би превише размишљао, Црњанског наводи на пажљиво посматрање и дефинисање тренутка када немирни свет излази из својих домова и када наступа његово смирење – када их сунце огреје. Сунце се у *Хиперборејцима* одмах појављује на сцени као основни покретач радње и добија своје прво значење: благостање (вид благостања зависи од тога за чиме јунаци жуде). Оно одређује кретање и понашање народа који Црњански посматра. Овај приказ промрзлог народа није увод у атмосферу или опис места на којем почиње радња дела. Реч је о теми потраге која се развија кроз читаво приповедање. Потрага за сунцем и смирај осећања, на граници са стањем блаженства, када се оно појави, пресликаће се и на самог писца, јер ће Црњански такође тражити сунце, због своје болести ногу: „Откад ми онај чувени лекар рече, о мојој болести, оно, ја се осећам ближи и оном сиромашном свету, што зебе ујутру, па излазим рано од куће, да не гледам ни то. На огради тврђаве, у парку, преко пута мојих прозора, седи сиротиња свако јутро, људи и жене, и цвокоћу од зиме, мада је пролеће почело. Тек кад Сунце гране, прелазе преко улица, на осунчану страну, и нешто мрмљају. [...] Ја не верујем у лекове. Само у Сунце.”⁶

Напуштање куће за Црњанског не значи баш излазак на улицу, али значи удаљавање од амбијента у којем осећа тежину свог стања. Лекар га упућује у санаторијум, нешто даље од његовог стана, где ће га лечити „ултракратким таласима струје” за које доктор Црњанском каже да су они „Сунце”, пошто му Црњански саопшти да само у сунце верује. Сунце лечи све. Црњански му се клања, а проналазио га је и у Скандинавији, која представља простор благостања у његовом сећању: „Сунце тамо до зоре сија. [...] Дабогме и у Скандинавији има сиротиње, која зебе, и ја не мислим да то треба да заташкавам. Има и тамо неправде, лажи,

4 Превод са италијанског на српски је наш.

5 Crnjanski, M. (1983) *Kod Hiperborejaca*, I, Beograd: Nolit, str. 7–8.

6 Исто, стр. 13–139.

злобе, пакости и подлаца, али те куле светиљке светле тако лепо, у ноћи. Тамо има Сунца, и ноћу.”⁷

Сунцу је поверена улога медијатора између Италије и Скандинавије и оно у *Хиперборејцима* добија своје друго значење: просторни ујединитељ. Преко њега се отвара могућност причања о искуству путовања по северним пределима.

Сунце као њпросторни ујединитељ

Писац нам не открива експлицитно зашто је одлучио да у Риму сређује своје мисли и белешке о Скандинавији, због чега се тражење тананих веза, поред сувише очигледних супротности, између Италије и северних предела намеће као природна читалачка потреба. Један од одговора лежи, наравно, у чињеници да је Италија „земља Сунца”⁸, како је многи зову, и у представљању Хипербореје као места „где неко вечно Сунце сја”⁹, док су Италијани „несумњиво, синови Сунца”¹⁰, а „Италија увек учи исто: радост”¹¹; Хиперборејци, такође, живе под „вечним Сунцем” и „у вечној радости”.¹² Италија, несебично пуна сунца, нуди илузију Хипербореје, о којој се машта, али која је недостижна: „Млади Швеђанин се смеје, па каже, да је брод, море, Север, за те људе, завичај — и да га не би мењали, ни за злато. Може бити. Само мора признати да тамо има једна бескрајна ледена пруга, вечног леда — коју сам угледао изнад Шпицбергена, и ја. Почине вечни лед. Пустош је стравична. Иако сам и ја, као сваки човек, уобразио, да иза тога мора бити земља неког вечног Сунца. Код Хиперборејца.”¹³

Италија, међутим, није илузија, стварна је и Црњански је у њој, препуштен себи и својим мислима о просторима среће, на које га подстиче италијанско сунце. Зато се присећа и Скандинавије која га је својевремено нагнала да сања о Хипербореји. Сунце Хипербореје није обично сунце, већ митско, исконско, оно које продире у срж бића и испуњава га вечном радошћу; али ни сунце Италије није лишено митских и исконских вредности – на Тргу народа (*Piazza del Popolo*) у Риму стоји један антички симбол:

„Наша поворка, међутим, изишла је била на оближњи, каменити, трг. У среди ни тог трга има обелиск Сунцу, који је у Рим пренет из старог Египта. Око њега леже четири, каменита лава. [...] Неко време, не знам зашто, официр, који води,

7 Исто, стр. 24–26.

8 Crnjanski, M. (1983) *Kod Hiperborejaca*, II, Beograd: Nolit, str. 236.

9 Исто, стр. 65.

10 Исто, стр. 39.

11 Исто, стр. 236.

12 Исто, стр. 162.

13 Исто, стр. 78.

врти нас, око тог обелиска, као око Сунца, а затим прелази на другу страну и одјахује са точка, испред сластичаре ’Розати.’”¹⁴

Тај обелиск је донет из Египта у време римског цара Октавијана Августа (*Gaius Julius Caesar Augustus, Octavian*), који се посебно клањао Аполону, богу Сунца. Обелиск је израђен у Египту, у 13. веку пре нове ере, за време фараона Сетија I и његовог сина Рамзеса II за храм бога Ра, који је поистовећиван са Сунцем, у Хелиополису, граду Сунца. Ако је могуће повезати простор Египта и простор Италије путем симбола Сунца у виду монолитног каменог стуба, зашто не би само Сунце повезивало Италију и Хипербореју – уосталом, Ра је „творца света”.¹⁵ А повезаност свега на свету осећао је и Микеланђело (*Michelangelo di Lodovico Buonarroti Simoni*), баш због присуства свемоћног Сунца, како сматра Црњански: „Ни у Тиберију није ништа тако дивно, као оно што смо МИ у Тиберију. Ја сам, на пример, са својим пријатељима, проучавајући ратове Тиберија, тамо, где је сад моја земља, дошао до уверења, да се, тамо, најдуже задржала религија о Сунцу. Можда ће лако замислити, колико ме је изненадило, кад, у Микеланђелу, нађох, стих, који каже: да је то увек исто Сунце које покреће, смирује, и поправља, све, што се налази у свемиру. [...] Значи. Микеланђело у својој усамљености осећа толике везе у свету. Није Галилеј, а говори о Сунцу лепше, него Галилеј.”¹⁶

Сунце, као ужарена звезда, недвосмислено може да асоцира на ужареност лаве, која је дубоко укорењена у италијанској култури и у њеном простору, обликованом и активношћу вулкана, који повезују пређашње искуство путовања Црњанског по северним крајевима и боравак у Италији и изненађујуће снажно повезују Скандинавију и Италију, јер вулкани су на Исланду претходили леду. Говорећи, дакле, о Исланду, Црњански овако приповеда: „Последња ерупција вулкана била је године 1924. Иако тамо и сад има 130 вулкана, последња, већа ерупција — катастрофална — забележена је 1783. године. Те године проговорио је вулкан који се зове Лаки. Његова, сад већ скамењена, избачена, лава, обухвата површину од 40 кв. километара. Да бих замислио тај ужас тог дана, кажу ми, да је први предзнак оног што је после дошло био један огроман облак, као и онда, кад је засута, крај Неапоља, Помпеја. После тог облака појавише се у ваздуху стубови пламена, а реке су се исушиле на земљи. За неколико тренутака, река Екафта, која је широка 400 метара, била се претворила у пару. Исланд се проламао од грмљавине и подземног тутња. Крајем септембра ерупције су трајале, непрекидно, пет дана. Велики писац Исланда, Гунар Гунарсон [*Gunnar Gunnarsson*], каже: Људи су тада видели својим очима како куће јуре према мору, у суноврат. Давили су се у отровном диму крај блеска муња и шиктања ватре из земље која се тресла. Они, који се беху затекли на пашњацима, стајали су у пепелу до колена. Могли су да посматрају стоку у самрт-

¹⁴ Исто, стр. 173–174.

¹⁵ Garden, N., Olorenšo, R., Garden, Ž. i Klajn, O. *Larousse – mali rečnik simbola*, превели s francuskog Berberina, G. i Rakić, B. (2011), Beograd: Laguna, str. 477.

¹⁶ Crnjanski, M. (1983) *Kod Hiperborejaca*, II, нав. дело, стр. 224.

ним мукама. Сусед је гледао кућу суседа, како плови и како се ваља у реци од пламена, и како нестаје. Читајући то ја помислих, први пут, да људи који имају такве успомене, из Хипербореје, морају имати на души траг свега тога. После ватре, на Исланд је дошао лед.”¹⁷

Повезавши простор Италије са простором Скандинавије, Црњански је створио могућност да се радња романа не одвија на једном одређеном месту, иако је приповедач једини лик свестан тога. Створио је оно што Јелена Тодоровић назива „флуидност простора”.¹⁸ Насупрот томе, постоји „флуидност времена”¹⁹ и њу је лако осетити у роману *Код Хиперборејаца*. Нема јасних граница између прошлости и садашњости. Све што је било, ту је и даље и указује на све што може да дође. Некадашњи немирни историјски догађаји у сећању Црњанског роје се услед надолазећег рата, а меланхолија уметника и књижевника најављује душевно стање које притиска приповедача, упркос свим напорима да му се одупре, док се жудња за благостањем огледа у сећању на Скандинавију. Све теме уједињене су на временском плану. Временски распон од израде египатског обелиска до тренутка приповедања даје сунцу још једно значење: временски ујединитељ.

Сунце као временски ујединитељ

Свако враћање у прошлост Црњанског као да неизоставно доказује да је све у вези једно с другим, јер се наизглед међусобно неповезане теме укрштају у разговорима и дају слику света у којем је узрок истовремено и последица неких пређашњих догађаја. Црњанскове шетње кроз прошлост претходних векова прожете су неизбежном дозом меланхолије, понетом из пишчеве садашњости, као да „црно сунце”²⁰ из прикрајка обасјава свако кретање и бивање. Али Црњански никада не дозвољава да приповедање у потпуности склизне у меланхолију или резигнацију. Увек јој проналази идеалну противтежу како се круг приче и контемплација не би затворили. „Црном сунцу” Црњански супротставља једно сунце прошлости које значи радост. О том сунцу је свету приповедао Фрања Асишки (*San Francesco*

17 Исто, стр. 47–48.

18 Todorović, J. (2018) *Večna sadašnjost: barokna kultura u modernoj sadašnjosti*, Beograd: Clio, str. 133–140.

19 Исто, стр. 115–123.

20 Користимо израз Јулије Кристеве (*Julia Kristeva*) по којем носи наслов и њена књига у којој, између осталог, каже следеће: „Фиксиран у прошлости, назадујући у рај или пакао непролазног искуства, меланхолик је чудно сјећање: све је довршено, изгледа да ће рећи, али ја сам вјеран тој довршености, ја сам тим прикован, не постоји могућа револуција, без будућности... Хипертрофирана хиперболична прошлост заузима све димензије психичког трајања”; Кристева, Ј. (1994) *Црно сунце: гейресија и меланхолија*, Нови Сад: Светови, стр. 79. Црњански неретко остаје у димензијама своје прошлости, али и димензијама прошлости човечанства, доживљене кроз искуство читања и истраживања.

d'Assisi) у својој песми *Похвала створења (Laudes creaturarum)*, односно, у *Песми о браћу Сунцу (Cantico di frate Sole)*,²¹ како гласи други назив песме: „У тренутку кад Црква, кад Папа, кад цела Италија тражи рај у загробном животу, један фратар, талијански, који би требао да мисли само о животу после смрти, каже најлепше речи о земљи, о нашем глобу, о радости у овоземаљском животу. Он је назвао Сунце братом нашим, као и ветар, а сестром нашом Луну, назвао је сестром својом и смрт, а име брата дао и ватри, па и курјаку у Губију. Према учењу Цркве, према Папином наређењу, требало је да он шири мисао, да нас блаженство чека, тек после смрти, у загробном животу. Место тога, тај фратар говори о оном, што је, на овом свету, лепо. О овој земљи, а не оној у гробу. О пролећу, о птицама, о брду.”²²

То сунце које хвали Фрања Асишки симбол је овоземаљске лепоте, радосног живота, ослобођеног стега материјалног и оваплоћеног у љубави за све што је Бог створио. Човек је ту тек једно од божијих створења, истинска „послушна нит универзума”, која вибрира у сагласју са свим створеним. Када је Ђузепе Унгарети (*Giuseppe Ungaretti*), након искуства борбе у Првом светском рату, саставио стихове у којима, у својој песми „Реке” (*I fiumi*), говори о „послушној нити универзума” („una docile fibra / dell'universo”²³), на њих је надовезао стихове у којима каже да је за њега мучење када није у сагласју („Il mio supplizio / è quando / non mi credo / in armonia”²⁴). И заиста, не постоји бољи положај човека, него бити у сагласју са свим створеним, пун љубави према свему, уколико се жели достићи блаженство душе, тако преко потребно савременом човеку. Црњански је осећао суштину фрањевачког учења и након седам векова од како је оно настало. Учење Фрање Асишког за Црњанског је безвремено,²⁵ а добија и димензију просторног ујединитеља у настојању да се у њему говори „најлепше [...] о нашем глобу”. Песма фратра из Асизија враћа нас и на почетак романа *Код Хиперборејаца*, јер не можемо да се не сетимо

21 Морућа је и варијанта *Песма Сунцу*, као и *Песма браћу Сунцу*.

22 Crnjanski, M. (1983) *Kod Hiperborejaca*, I, нав. дело, стр. 267.

23 Ungaretti, G. I fiumi, in: *Poeti italiani del Novecento*, ed. P. V. Mengaldo, Milano: Arnoldo Mondadori Editore, p. 395.

24 Исто.

25 О значају Фрање Асишког за стваралаштво Црњанског и других српских књижевника писали су Драган Бошковић; Бошковић, Д. Б. (2013) Андрићеви понори: проклетство и светост, у: *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. II, *Немојуће: завети човека и књижевности*, приредио Бошковић, Д. (2013), Крагујевац, Филолошко-уметнички факултет, стр. 81–86; Бошковић, Д. Б. (2023) Италијански (фрањевачки) светитељи у српској међуратној књижевности, *Наслеђе* бр. 54, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, стр. 25–47 и Данијела Јањић; Јањић, Д. М. (2018) Свети Фрања Асишки у есејима и путописима српских књижевника (Иво Андрић, Милош Црњански, Јован Дучић, Исидора Секулић), *Књижевна историја* бр. 164, Београд: Институт за књижевност и уметности–; Јањић, Д. М. (2019) Утицај Фрање Асишког на Јелу Спиридоновић Савић: „Сиромаштво, Љубав, Смрт” у поеми *Перјаменји*, *Наслеђе*, Крагујевац.

сиромашног народа Рима који излази да га огреје сунце када помислимо на фрањевачко добровољно прихватање сиромаштва и братско „Сунце”.

Закључак: сунце као ујџојџијски симбол

Сезање у далеку прошлост омогућава Црњанском да осети повезаност свега на свету и да пронађе своје место у њему, то јест, да верује да је део универзума, да је његова „послушна нит”, без обзира на то где се тренутно и у каквој ситуацији налазио. Док сања о Хипербореји, тражи је и свуда око себе, у свим временима и просторима. Сунце као хиперборејски елемент омогућава му да на јави истински осети и доживи део свог сна. Од сунца је сачинио своју „религију”: „Ја сам од Сунца направио читаву религију, иако зна, да ми је лекар то забранио. Ја сам Аурелијан. Ко? Аурелијан – виче он, кроз смех, у телефон. Пошто је у нашем друштву сваки имао надимак (мене су звали: Иперборео), чудим се зашто ме назива, сад, Аурелијан? Зато, каже, што је Аурелијан хтео да Сунце начини државном вером, тамо, где ја стално истичем, да се сад налази мој народ. Хтео је да из једног нашег гарнизона, у Сиску, прогласи, Сунце, господарем у Риму. Sol Dominus Imperii Romani. Зар то нисам знао?”²⁶

Ујединити простор и време да би се створила идеална димензија и могућност лакшег, иако само имагинарног, повратка у просторе и времена среће, представља утопијски покушај. На тај начин омогућено је лакше подношење садашњости и неизвесне будућности. Истовремено, Црњански успева да доживи италијанску културу као себи блиску тумачећи је у кључу својих тренутних размишљања и расположења. Сунце у роману *Код Хиперборајца* добија културолошка значења у којима се укрштају симболика коју оно има у италијанској историји и култури и симболика коју Црњански гради око њега. Пратећи и тумачећи та значења открива се један од могућих оквира унутар којих се развијају остале теме у роману.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

- Бошковић, Д. Б. (2013) Андрићеви понори: проклетство и светост, у: *Српски језик, књижевности, уметности*, књ. II, *Немојуће: завешћ човека и књижевности*, приредио Бошковић, Д. (2013), Крагујевац, Филолошко-уметнички факултет, стр. 81–86.
- Бошковић, Д. Б. (2023) Италијански (фрањевачки) светитељи у српској међуратној књижевности, *Наслеђе* бр. 54, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, стр. 25–47.

²⁶ Crnjanski, M. (1983) *Kod Hiperborejaca*, I, нав. дело, стр. 376.

- Garden, N., Olorenšo, R., Garden, Ž. i Klajn, O. (2011) *Larousse – mali rečnik simbola*, preveli s francuskog Berberina, G. i Rakić, B., Beograd: Laguna.
- Јањић, Д. М. (2018) Свети Фрања Асишки у есејима и путописима српских књижевника (Иво Андрић, Милош Црњански, Јован Дучић, Исидора Секулић), *Књижевна историја* бр. 164, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Јањић, Д. М. (2019) Утицај Светог Фрање Асишког на Јелу Спиридоновић Савић: „Сиромаштво, Љубав, Смрт” у поеми *Періаментіи, Наслеђе*, Крагујевац.
- Кристева, Ј. (1994) *Црно сунце: гејресција и меланхолија*, Нови Сад: Светови.
- Kundera, M. (2012) *Usporavanje. Identitet. Neznanje*, prevod sa francuskog: Milošević, D. (*Usporavanje*), Uaknin, M. (*Identitet i Neznanje*), Beograd: Arhipelag.
- Lazar, Ž. i Koković, D. (2017) *Sociologija kulture: sa elementima kulturne antropologije*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Pascoli, G. (1907) *Pensieri e discorsi, MDCCCXCV-MCMVI*, Bologna: Zanichelli.
- Todorović, J. (2018) *Večna sadašnjost: barokna kultura u modernoj sadašnjosti*, Beograd: Clio.
- Ungaretti, G. I fiumi, in: *Poeti italiani del Novecento*, ed. P. V. Mengaldo, Milano: Arnoldo Mondadori Editore, pp. 394–397.
- Crnjanski, M. (1983) *Kod Hiperborejaca*, I, Beograd: Nolit.
- Crnjanski, M. (1983) *Kod Hiperborejaca*, II, Beograd: Nolit.

Danijela Janjić

University in Kragujevac, Philology and Arts Faculty – Philology Department,
Italian Studies Group, Kragujevac

CULTURAL SIGNIFICANCE OF THE SUN IN ITALY
IN THE NOVEL *AT HYPERBOREANS* BY MILOŠ CRNJANSKI

Abstract: The paper analyses the importance of the Sun for Miloš Crnjanski in his novel *At Hyperboreans*. Its meanings are revealed and interpreted as a symbol of well-being and as a spatial and temporal unifier. At the same time, the way in which Crnjanski understands time and space is contemplated. The paper reveals why the meanings of the Sun in Crnjanski's narration are, in fact, utopian. Through an analysis of the importance of the Sun, the paper also shows how some aspects of Italian culture were experienced in the novel *At Hyperboreans*, and reveals one of the possible broader thematic frameworks that Crnjanski has set in his novel.

Key words: Miloš Crnjanski, *At Hyperboreans*, Sun, symbolism, meanings

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Дејана Прњат

Универзитет у Новом Саду, Академија уметности, Нови Сад

КУЛТУРА, УМЕТНОСТ И МЕДИЈИ У ДИГИТАЛНОМ СВЕТУ

УДК 316.7:004(082)(049.32)
004.087(082)(049.32)

МИЛЕНА ДРАГИЋЕВИЋ ШЕШИЋ, ТАТЈАНА НИКОЛИЋ: *ДИГИТАЛНИ ХОРИЗОНТИ КУЛТУРЕ, УМЕТНОСТИ И МЕДИЈА*, БЕОГРАД: ИНСТИТУТ ЗА ПОЗОРИШТЕ, ФИЛМ, РАДИО И ТЕЛЕВИЗИЈУ ФАКУЛТЕТА ДРАМСКИХ УМЕТНОСТИ И СЛЮ, 2021.

О значају дигитализације и њеном утицају на савремени живот већ је много писано, али тема не само да не застарева, него је све актуелнија, јер се могућности њене примене константно увећавају. Дигитални свет нам не омогућава више само олакшано прикупљање, обраду, чување, репродукцију и пренос података, већ смо сведоци и убрзаног развоја вештачке интелигенције коју одликује и могућност стварања, па је све више научних радова посвећених креативности вештачке интелигенције и у домену уметности.¹

1 Погледи: Epstein, Z., Levine, S., Rand, D. G. and Rahwan, I., "Who Gets Credit for AI-Generated Art?", *iScience*, Vol. 23 (9), September 25, 2020, 03. 05. 2023, <https://doi.org/10.1016/j.isci.2020.101515>; Elgammal, A. AI Is Blurring the Definition of Artist: Advanced algorithms are using machine learning to create art autonomously. *American Scientist*, 107(1), Jan-Feb 2019, 10. 02. 2023,

<https://go.gale.com/ps/i.do?id=GALE%7CA579092374&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=abs&issn=00030996&p=AONE&sw=w&userGroupName=anon%7E3c0701fd&aty=open+web+entry>;

Mateas, M. Expressive AI: A Hybrid Art and Science Practice, *Leonardo*, Vol. 34 (2), April 01, 2001, 17. 05. 2023, <https://direct.mit.edu/leon/article-abstract/34/2/147/44007/Expressive-AI-A-Hybrid-Art-and-Science-Practice>; Maerten, A. S. and Soydaner, D., From paintbrush to pixel: A review of deep neural networks in AI-generated art, Feb. 14.2023, 26.02.2023. <https://arxiv.org/pdf/2302.10913.pdf>;

Cetinic, E, She, J. Understanding and Creating Art with AI: Review and Outlook, *ACM Transactions on Multimedia Computing, Communications, and Applications*, Volume 18 (2), Art. No.66, pp. 1–22, 16. February 2022, 23. 03. 2023, <https://doi.org/10.1145/3475799>.

У монографији под називом *Дигитални хоризонти културе, уметности и медија*, у заједничком издању Института за позориште, филм, радио и телевизију Факултета драмских уметности и издавачке куће *Clio*, коју су уредиле професорка Милена Драгићевић Шешић са сарадницом Татјаном Николић, представљени су резултати теоријских и емпиријских истраживања из области културног и уметничког менаџмента и медијске теорије и праксе. Уреднице су се определиле за радове дванаест аутора на српском и енглеском језику који са различитих страна осветљавају утицај технолошког развоја на културу схваћену у најширем смислу. Поред уводног и закључног текста, радови су груписани у још четири целине.

У уводном тексту под називом „Култура у дигиталној сфери” уреднице зборника указују на бројне промене које је дигитализација унела у животе савременог човека и стога на неопходност трансмедијске писмености јер ће, подсећају ауторке, „ускоро највећи број људских занимања и науке имати дигитални префикс”. Поред теоријског осврта на проблем, у тексту су наведени бројни занимљиви примери из праксе, пре свега из области визуелних уметности (пројекти *Тражим мужа са шенјенским њасошем* Тање Остојић, *Cyber кухиње* Жане Полиаков, *Јуџмузеја* Мрђана Бајића и тако даље). Ауторке подсећају да је криза узрокована епидемијом вируса корона убрзала прелазак на дигиталне технологије у институционалном систему Србије и истичу да овом књигом настоје да покрену дискусију о променама које се дешавају у области културе, уметности и медија иако ће, примећују уреднице, последице уласка дигиталне културе у друштво у Србији бити могуће анализирати тек са одређене временске дистанце.

Прво поглавље монографије, под називом „Културне политике и праксе”, обухвата пет радова. Весна Ђукић у „Улози стратегије повезивања културне и образовне политике за дигитално доба” поставља питања у којој мери економска политика „разуме своју улогу у културно–уметничком развоју”, као и да ли је културна политика „свесна своје улоге у економском развоју”, закључујући да постоји јасна потреба за уравнотежењем културне и креативне индустрије, односно профитно и непрофитно оријентисаних уметности, као што је то предвиђено стратешким приоритетима Владе РС и Министарства културе до 2025. године.

У раду „Дигиталне технологије и правни оквир културне политике у Србији” Ана Стојановић истражује у којој мери законодавство Србије прати и подржава примену нових технологија и дигитализације у области културних делатности, а у коауторском раду Бојане Субашић и Богдане Опачић под називом „Локалне културне политике у дигиталном окружењу” разматра се у којој мери актери културне политике на локалном нивоу користе дигиталне технологије и које су последице такве употребе.

У емпиријском истраживању „Мобилне апликације у сектору културе у Србији” Татјана Николић и Милица Илчић, на основу анализе шездесет пет мобилних апликација установа културе и уметничких организација у Србији, највише у Београду и Новом Саду, закључују да ове установе и организације не прате у довољној

мери трендове у маркетингу, као и то да га не користе ни у довољној мери, ни на одговарајући начин.

Рад Виолете Кеџман на енглеском језику под називом “Cultural Identity of Adolescents in Serbia in the Digital Environment” („Културни идентитет адолесцената у Србији у дигиталном окружењу”) још једном потврђује у којој мери дигиталне комуникације имају утицај на изградњу културног идентитета адолесцената.

Друго поглавље зборника, под називом „Новомедијске, вишемедијске и трансмедијске уметничке праксе”, доноси четири рада. Док Весна Динић Миљковић у тексту „3Д филм: изазови једне (нове) естетике” указује да је напредак технологије коначно омогућио стварање кључне треће димензије филма и омогућио превазилажење дводимензионалности филмског платна, остали аутори се баве наративом у различитим медијима. Дуња Душанић и Стефан Алидини у „Трансмедијалној наратологији у проучавању видео игара” испитују допринос наратологије разумевању интерактивног наратива, Николета Дојчиновић у „Наративу и реторици трејлера” разматра сличности и разлике филмских трејлера и трејлера музичких фестивала, а Оливера Марковић у раду „Трансмедијално приповедање и когнитивне метафоре” истражује ову тему у драмским делима домаћих аутора, и то у драми Бранислава Нушића *Др* и филму Вука Бабића *Масмедиологија на Балкану*.

И треће поглавље, под називом „Традиционални медији у дигиталном окружењу”, доноси четири рада. У интересантном тексту Мирјане Николић „Поверење у медије у дигиталном окружењу”, ауторка анализира резултате истраживања које су спровели амерички универзитети, Амерички институт за штампу и Европска радиодифузна унија у другој половини прошле деценије, према којима се поверење према старим медијима не мења, чак би се могло рећи да у одређеној мери и расте, док грађани значајно више преиспитују поруке које добијају путем интернета. Николић наводи да се смањено поверење у интернет види и у другим „зрелим” дигиталним тржиштима, попут Јапана и Јужне Кореје, док је поверење корисника веће у земљама у којима се дигиталне технологије још увек не користе у већој мери. Ауторка истиче и све интензивније покушаје и политичких елита и тржишних субјеката да контролишу интернет, посебно друштвене мреже, па закључује да је неопходно развити нове облике регулативе у овој области, повећати ниво информатичке и медијске писмености грађана, посебно средње генерације, младих, али и едукатора свих нивоа образовања.

Горан Пековић у инспиративном тексту „Дигитално доба и ’стари’ медији – време нових изазова” указује на утицај убрзаног развоја нових технологија на традиционалне медије, посебно истичући значај незаустављиве конвергенције медија и закључује да нас у будућности којој идемо у сусрет чека „неистражено медијско поље какав свет још није видео”.

У занимљивом истраживању Наде Зграбљић, Тамаре Кунић и Љубице Јосић „Реакције читатеља и култура комуницирања на хрватским информативним порталима” представљена је анализа коментара грађана (просумера) три хрватска

портала (Net.hr, 24sata.hr и Indeks). Ауторке указују да највећи број медијских кућа се опредељује или да објављује све коментаре грађана или да их уопште не објављује, и истичу да ниједан од тих приступа није одговарајући. Оне закључују да је и у Хрватској, као и у многим другим земљама у којима су обављена слична истраживања, присутан низак ниво културе комуникације на информативним порталима, да недостају аргументоване расправе и да то што анонимност на порталима омогућује грађанима да јавно изразе своје мишљење без устезања охрабрује и оне који користе непримерену комуникацију и говор мржње како би изразили своје мишљење.

Ово поглавље се завршава текстом Дуње Нешовић на енглеском језику “Bottom text of *Rupaul's Drag Race*: Reality TV Shows and Internet Memes” („Подтекст *Rupaul's Drag Race*: Ријалити ТВ шоу и интернет мимови”), у коме ауторка истражује односе између телевизијског текста и дигиталних мимова на примеру једног телевизијског ријалитија.

Четврто поглавље носи назив „Дигитална хуманистика, епистемологија и етика” и садржи четири рада. Рад Драгане Константиновић и Александре Терзић „Нове функције југословенског меморијалног наслеђа у дигиталном окружењу” говори о могућностима реактуелизације опуса споменичког наслеђа Југославије у дигиталном простору, пре свега монументалне скулптуре и архитектуре, с обзиром на то да оно одсликава социјалистички поредак некадашње земље према коме данас многи имају негативан став.

Милена Јокановић у свом раду на енглеском језику “Is there a Potential of Reaching (omni) Knowledge in the Digital Space?” („Постоји ли могућност достизања (све)знања у дигиталном простору?”) закључује да ће вишевековна тежња човека да оформи свеобухватну збирку знања, напokon, бити могућа захваљујући потенцијалу вештачке интелигенције и дигиталном простору.

Вештачку интелигенцију разматра и Нина Живанчевић у тексту на енглеском језику “Artificial Intelligence vs. Natural Ignorance” („Вештачка интелигенција и природна глупост”) указујући да упоредо са растом „компјутерске моћи” све више расте и могућност „корупције свих делова наше стварности”. Она подсећа да је дигитална револуција последица наших теорија и производ наших нових алата и метода, истовремено постављајући питање да ли машине заиста могу да нам отворе нове хоризонте.

Марија Велинов у тексту „Архив као место десубјективације сећања” разматра могућност стварања дигиталног архива медицинских фотографија и видео снимака. Ауторкина основна хипотеза је да би се таквом архивом десубјективизовало памћење, јер би оно на овај начин прешло из индивидуалне у колективну сферу.

У „Епилогу” зборника налази се рад Милице Кочовић де Санто под називом „Платформске задруге као шанса за (пост-кризну) трансформацију тржишта културе”, у коме ауторка указује на потенцијал нових облика задругарства у интернет

простору, схватајући их као озбиљну алтернативу досадашњим пословним моделима у области тржишта културе.

Како монографија *Дигитални хоризонти културе, уметности и медија* доноси велики број инспиративних теоријских и емпиријских текстова који из различитих углова обрађују тему дигитализације у наведеним областима, она не само да представља вредан допринос културолошким и медијским студијама, већ је и важан подстицај за даљи дијалог и даља истраживања ове значајне и актуелне теме.

ЛИТЕРАТУРА:

- Elgammal, A. (2019) AI Is Blurring the Definition of Artist: Advanced Algorithms are Using Machine Learning to Create Art Autonomously, *American Scientist*, 107(1), January – February 2019, 10. 02. 2023, <https://go.gale.com/ps/i.do?id=GALE%7CA579092374&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=abs&issn=00030996&p=AONE&sw=w&userGroupName=anon%7E3c0701fd&aty=open+web+entry>.
- Epstein, Z., Levine, S., Rand, D. G. and Rahwan, I. Who Gets Credit for AI-Generated Art?, *iScience*, Volume 23, Issue 9, September 25, 2020, 04. 02. 2023, <https://doi.org/10.1016/j.isci.2020.101515>.
- Maerten, A. S. and Soydaner, D., From paintbrush to pixel: A review of deep neural networks in AI-generated art, Feb. 14.2023, 26. 02. 2023, <https://arxiv.org/pdf/2302.10913.pdf>.
- Mateas, M. Expressive AI: A Hybrid Art and Science Practice, *Leonardo*, Vol. 34 (2), April 01, 2001, 17. 05. 2023, <https://direct.mit.edu/leon/article-abstract/34/2/147/44007/Expressive-AI-A-Hybrid-Art-and-Science-Practice>.
- Cetinic, E, She, J. Understanding and Creating Art with AI: Review and Outlook, *ACM Transactions on Multimedia Computing, Communications, and Applications*, Vol.18, Issue 2, Article No.: 66, pp 1–22, 16. February 2022, 23. 03. 2023, <https://doi.org/10.1145/3475799>.

CONTENTS

HISTORICAL THOUGHT IN THE 21ST CENTURY – BETWEEN FRAGMENTATION AND BIG STORIES

I HISTORICAL THOUGHT IN THE 21ST CENTURY – BETWEEN FRAGMENTATION AND BIG STORIES

Mihael Antolović
EDITOR'S NOTE

5

Zrinka Blažević
SUSPENSION OF DISBELIEF – HISTORY CONFRONTED WITH THE CHALLENGES
OF METAMODERNISM

9

Petar S. Ćurčić
WORLD AND GLOBAL HISTORY

25

Vukašin Marić
FROM EAVESDROPPING ON CLERKS TO RESEARCHING INTERNATIONAL
SOCIETY – A REVIEW OF IMPORTANT ISSUES IN MEMORY STUDIES

51

Michael Antolović
HISTORY OF IDEAS AND INTELLECTUAL HISTORY –
BETWEEN MARGINALISATION AND INNOVATIVE TRANSDISCIPLINARY FIELD

75

Branimir Janković
PUBLIC AND APPLIED HISTORY

99

Vukašin Zorić
DEBATES WITH MNEMOSYNE

121

STUDIES

Ljiljana Manić, Tatjana Milivojević and Andrijana Mikić
CULTURAL PARTICIPATION OF ELDERLY BELGRADERS

139

Una Zabunov
SOCIAL NETWORKS AND THE DIGITAL DIVIDE
153

Slobodan Penezić and Uroš Selenić
RITUAL PERFORMANCE IN THE BEHAVIOR
OF *RED STAR* AND *PARTIZAN* FANS
167

Ivica Čairović
EDUCATION OF CHURCH ARTISTS AT THE ACADEMY FOR FINE ARTS AND
CONSERVATION OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH (1993-2023)
181

Danijela Janjić
CULTURAL SIGNIFICANCE OF THE SUN IN ITALY
IN THE NOVEL *AT HYPERBOREANS* BY MILOŠ CRNJANSKI
191

 CRITIQUES AND REVIEWS

Dejana Prnjat
CULTURE, ART AND THE MEDIA IN DIGITAL WORLD
205

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008:316.7

КУЛТУРА : часопис за теорију и социологију
културе и културну политику / одговорни уредник
Владан Церовић ; главна уредница Слађана Илић.
- 1968, бр. 1- . - Београд : Завод за проучавање
културног развитака, 1968- (Београд : Ретро
Принт). - 25 cm

Dostupno i na: <http://casopiskultura.rs/>. -
Тромесечно. - Друго издање на другом медијуму:
Култура (Београд, Online) = ISSN 2406-0372
ISSN 0023-5164 = Kultura (Beograd)
COBISS.SR-ID 8472066